

**СВЯТОМИР
М.Ф.ФСТУН**

**НАД
ГАЛИЧЕМ
ПРИМІТЬ**

**ЛОНДОН
1973**

Святомир
М. Фостун

Над Галичем

гримить

У рамках своєї видавничої діяльності, в серії: Література й мистецтво, Союз Українців у Великій Британії дає читачам нове видання — історичну повість з княжих часів, п. н. *«Над Галичем гримить»*, що її автором є д-р Святомир М. Фостун, відомий суспільно-громадський діяч, публіцист і письменник.

Згадана повість це широке полотно цікавих подій і фрагментів із життя галицького князівства за володіння князя Ярослава Осьмомисла, збагачене хвилюючими переживаннями багатьох персонажів. Письменник веде читачів теж у далеку мандрівку по інших країнах, XII століття, та зворушливо змальовує життєву драму, що її довелося пережити мудрому галицькому князеві, званому Осьмомислом.

Період княжої доби історії українського народу, хоч і насвітлений в українській літературі історичного жанру, проте, все ще багато мужніх постатей і чимало незвичайно цікавих подій тієї доби є забутими в нашій художній літературі. Тому слід привітати нову історичну повість *«Над Галичем гримить»*, яка насвітлює один із періодів княжої доби Галицької Волости, й збагачує українську літературу історичного жанру.

ТОГО Ж АВТОРА:

»ПЛЕМ'Я НЕПОКІРНИХ«

»ЗВІДУНИ СТЕПОВИХ КОГОРТ«

»50-ЛІТТЯ УАЩ«

»НА КРИЛАХ ЖИТТЯ«

Повість *«Над Галичем гримить»* видана Союзом Українців у Великій Британії, з фінансовою допомогою Відділу СУБ у м. Лестері.

СВЯТОМИР М. ФОСТУН

НАД ГАЛИЧЕМ ГРИМИТЬ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ З КНЯЖИХ ЧАСІВ

СОЮЗ УКРАЇНЦІВ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ
ЛОНДОН, 1973.

Swiatomyr M. Fostun

THE THUNDER-CLOUD OVER HALYCH

A HISTORIC NOVEL

Copyright 1973

Published by the Association of Ukrainians
in Great Britain Ltd.,
49 Linden Gardens, London, W2 4HG.

Обкладинка: проф. Роберт Лісовський
Тираж 1.000 примірників

З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні
Printed in the United Kingdom by Ukrainian Publishers Ltd.,
200 Liverpool Road, London, N1 1LF

I.

оли квітнуть сади, і бджілки гудуть весело у вишневій заметілі, Галич увесь ховається в білому пуху, з якого високо вистрибують церковні золочені бані та суворі башти, а низьких домиків широко розкиненого пригороддя майже не видно з-за крилатих, коренястих дерев, немов би обліплених з усіх сторін білою, наче сніг, ватою, на якій густо-густо накидані ніжні рожеві цятки.

Це квітнуть яблуні і груші.

Над духмяно розквітлими садами сміється з висот золотодзвінне сонце, і прогулюється пустун-вітрець.

Він колише чашечки вишневого цвітіння й підхоплює на свої легкі крила грайкольорових метеликів, у яких на лапках і вусиках насів золотистий пилок.

Ку-ку!.. Ку-ку!.. Кує завзято зозуля в лісі, що розкинувся на узгір'ях і хизується своєю зеленою, аж темною, одежею.

На погідному небовидді блукає маленька хмарина. От так собі, мов пір'їна, знялась угору й гойдається на безкраїй блакиті.

Піднявшись сірою грудкою над полями, виспіває дзвінко жайворонок, і бродять у полях розсміяні весняні далі.

В саду, що потягнувся поза княжим теремом малоощо не до самого Дністра, лагідно воркують голуби. Тут розквітають пишні квіти, і проходжуються повагом гордовиті павичі, яких привезло нещодавно візантійське посольство в подарунку князеві Ярославу. Та ще прогулюються по садових доріжках, не поспішаючи, два високорослі гридні у блискучих панцерах, із

важкими мечами й довгими коп'яями. Їм велено бути в саду, бо князь іще від сніданку засів тут під розквітлимими вишнями, обклався книгами й так зачитався, що й обідати не ходив.

Княжий двірський уже кілька разів навідувався в сад, споглядав на князя та крутив свій пишний вус. У нього нагромадилося чимало пильних справ, але він не посмів відривати князя від книжок. Знав, що за це князь вельми сердиться.

А Ярослав усе читав і читав...

Зацікавило його писання отця Церкви Іоанна Дамаскіна: »Нема нічого вищого за розум, бо розум світло душі, а нерозум — тьма. Проте розум не розвивається сам собою, а потребує наставника. Наблизившись до дверей мудрости, не вдовольняймося цим, але з надією на успіх проштовхуймося в них«.

Відсунув від себе на хвилину книгу й рішив ці слова святого отця передумати.

Глянув на Дністер, яким пливли судна з далеких дунайських гирл, навантажені всяким добром, і кинув оком на широко розкинений Галич із його пригородами, в яких жили дрібні купці, ремісники, зарібники та всяка сірома і в яких удень та вночі вирувало метушливе життя. Галич багатів із кожним роком, а з ним багатшала вся Галицька Волость. На її сторожі стояли грізні княжі полки, розміщені від гирл Дунаю аж поза лісисті межі Погоринщини, Карпати, а на заході ген-ген далеко — поза сріблестий Сян. Могутньою стала Галицька Держава, здобувши собі доступ до дунайських гирл і Чорного моря.

Росли княжі багатства й маєтки. Галицькі купці, які широко торгували з ляхами, уграми, німцями, франконами й хитрими ромеями та товклися по чужих країнах, подекували, що такого багатства, яке нагромадив князь Ярослав Осьмомисл, не має ніякий європейський король, ані князь, а вже куди рівнятися візантійському імператорові до багатства галицького князя!

Лише княжий скарбник, путній боярин Люборадич,

і печатник Боровський були втаємничені в далекосяялі пляни мудрого князя Ярослава, який хотів піднести добробут усього народу. Князь поступав обережно, але твердо й послідовно. Насамперед урегулював устави й уроки¹ та прикоротив лихварські рези², що їх розвели жидівські купці. Жиди вайкотіли й ходили із протестом до князя, але він так на них накричав, що рад-не-рад мусіли скоритися княжій волі.

Будував князь нові церкви, монастирі, ставив городи й замки, прокладав шляхи, дбав про школи, доглядав, щоб писці переписували якнайбільше число церковних і вчених книг, а при всьому тому ні на мить не випускав із своєї уваги гнучкої заграничної політики.

Нарід любив князя, бо він заступався за бідних, не дозволяв кривдити смердів, полегшував життя закупам і рабам. Такого доброго й мудрого князя Галицька Волость іще не мала.

Величали князя у церквах і молилися за нього калагури³ в монастирях.

Ярослав Осьмомисл замислюється ще більше. Синіють Дністрові води й тихо плывуть у весняну розквітлу далечінь.

»Отак пливе й мое життя, — міркує князь. — Тільки не пливе воно тихими водами, а рвучкими гірськими потоками та розливними бурхливими ріками...«

Йому минуло вже тридцять років. Молодість пройшла в походах, турботах і державних клопотах. Робив щасливими других, але сам щастя не зазнав.

— Що таке щастя, татку? — спитала його якось несподівано улюблена донечка Оленка.

І мудрий князь, якого називали Осьмомислом, не зміг відповісти на цей запит.

Та й не диво. Він ніколи не знав, що означає родинне щастя. Своєї дружини Ольги зі Суздаля не любив.

1) Устави й уроки — податки.

2) Рези — відсотки.

3) Калагури — монахи.

Народжувала йому доньок, потім народила одного сина, але для нього завжди була гордою, холодною й чужою. Такою чужою, що вкінці князь почав відчувати гостру самоту. Час від часу йшов поговорити зі своєю матір'ю-вдовою, візантійською цесарівною Євдокією, з роду Комненів, яка розуміла сина, бо й сама не ладила з невісткою, інколи бавився з донечками й синком, але з кожним днем щораз гостріше відчував брак родинного щастя.

Це його дуже пригноблювало.

»Доки носитиму журбу в серці моему, й вона ссати-ме мене, мов гадь страхітлива?« — падають очі князя на слова, гарно виписані у книжці.

Власне — доки? . .

Сповнив волю свого покійного батька, князя Володимирка, який уважав, що, пов'язавши родинними вузлами Галичину й Суздаль, можна буде закріпити Галицьке Князівство. Алеж це сталося багато років тому. Тепер Галицька Держава така сильна, що ніхто не наважується на неї нападати. Навіщо ж тоді зда-лася Галичині чужа й далека Суздаль?!

Тихо пливе Дністер.

Ще тихіше снуються думки могутнього галицького князя.

На розкриту книгу злітає легенько вишневе біло-квіття.

Квітнуть сади . . .

Княжий печатник, сідоглавий боярин Костянтин Боровський, не може обігнатися в теремі від настирливих купців, гордовитих бояр, тіунів, воєначальників, старших городських і биричів, які зголошуються до князя з різними справами. Він відсилає їх до дворського, воеводи Буйного, й до скарбника Люборадича, а поряд із ними ганяють по всіх-усюдах отроки та дитські, виконуючи всякі доручення княжого печатника.

Старий Боровський не хотів турбувати князя й, порозганявши прохальників, як лише це йому вдалося, аж відітхнув із полегшею. Він тількищо намірявся

піти й хильнути добрячого меду, як побачив, що подвір'ям жваво крокує кремезний присадкуватий боярин Тамир Ярилович із Тисьмениці, відомий всюди через голосні позови зі своїми сусідами.

Печатник ледь не вилаявся вголос. Приїзд Яриловича — це свіжа морока. Адже він, капосний, коли тільки прибуде до Галича, то все вносить якийсь новий позов на сусіда. Спершу князь сердився, а потім махнув рукою. Що ж, вдачу боярина не змниш. А він усе таки має заслуги перед Галицьким Князівством, що й казати. Коли ж Ярилович не турбує князя кілька місяців своїми позовами, то князь навіть запитує, лукаво посміхаючись, що це діється з Яриловичем, і чому він мовчить.

Боровський швидко мізгує, як би то не допустити Яриловича до князя. Вельми ж бо він упертий.

— Вітай, достойний княжий печатнику! — кланяється Ярилович і замітає кам'яну долівку своєю бобровою шапкою.

— Вітай із приїздом, боярине. Як Господь милує? Уже давненько ми не бачили тебе в Галичі й у княжому теремі...

— Старіюся, печатнику, — говорить Ярилович, звалюючись важко на широке й міцне дубове крісло з високою спинкою, на якій красується вирізьблений княжий знак.

— Старости по тобі ще так дуже не видно, — посміхається лукаво Боровський. — Якщо ти оце недавно мов отрок гнався за вепром, загнав його в болото й там проштрикнув ратищем, то не говори, що старієшся.

Ярилович аж прояснюється із вдоволення.

— Диви! А хто це говорив?

— Були такі, що говорили. Кілька днів тому приїжджав боярин Ведмідь із Биків'я й розповідав нам про твою хоробрість на ловах.

При згадці про боярина Ведмеда лице Яриловича темніє, і меткий печатник це одразу помічає.

— Чого це ти, боярине, так похмурнів, як я згадав ім'я Ведмедя? . . .

— Зло заподіяв мені він, зло велике, — із серцем говорить Ярилович.

— О! Що ж такого? Розкажуй . . .

— Не знаю, чи пам'ятаєш, достойний печатнику . . . Наш ясний князь, хай Господь пошле йому довгий вік, дав мені грамоту на ліс, який прилягає до лісів буків'янських гражан і боярина Ведмедя.

— Пригадує, — перебиває йому Боровський, — я ж сам прикладав на цій грамоті велику княжу печать. Ну й що? . . .

— З буків'янськими гражанами я живу завжди у згоді. Людина я дружелюбна з добрими сусідами . . .

Тут княжий печатник не витримує й голосно кахикає.

— Так оце, — продовжує далі боярин Ярилович, — наготувався я було рубати одну частку лісу, бо трапився купець із ляхської землі на дубину. Коли це прибігає мій лісовий і говорить, що слуги боярина Ведмедя врубалися глибоко в мій ліс і забрали зрубану дубину до Ведмедевого дворища. Не повірив я лісовому й поїхав зі своїм сином до лісу. Дивимось, аж воно і справді так. Чимало дубини в моєму лісі вирубано і все зрубане дерево перевезено до дворища боярина Ведмедя. Сліди ж отакенні . . . — і Ярилович широко розводить руки.

— Як же ж це твій лісовий не встеріг лісу?

— В мене лісів багато. Лісовий присягався, що коли обходив минулого тижня цю частку, то дубина ще росла. Виходить, що її вирубали цими днями.

— Ти ж звертався до боярина Ведмедя, чи ні? Що він на це? . . .

— І слухати не хоче . . . Каже, що ніякої дубини в моєму лісі не рубав. Я показую йому сліди, а він регоче й каже: »Чи ти, боярине Яриловичу, очей не маєш, чи що? Дивись, я рубав дубину не в тебе, а у своєму лісі, возив її до свого дворища, тому і сліди є.

Мій ліс сусідує із твоїм, і тобі здається, що я оце вирубав твою дубину...» Подумай, достойний печатнику, ще й насміхається гаспид із мене!..

— Гм... А чи справді боярин Ведмідь рубав дубину в твоєму лісі?

— Рубав, — притакує Ярилович. — Тоді як я їздив до нього, то бачив, що слуги й наймані гражани возили дубину в його дворище. Сам бачив, своїми власними очима.

— Доведеться тобі хіба внести позов на боярина Ведмедя.

— Егеж. Тому я і приїхав сюди, не гаючись.

— Проте до князя на послух сьогодні не попадеш. Князь із самого ранку зайнятий важливими справами й на послух нікого не приймає.

— Ох, лишенько, — турбується Яримович. — Із часом у мене туговато. Весняна робота в полі. Мушу доглядати... Коли ж ти думаєш, достойний печатнику, князь схоче мене вислухати?

Боровський знизує раменами. Йому хочеться подратувати настирливого боярина.

— Може, аж післязавтра... У князя багато діл і всякої турботи. Хто знає, — тут княжий печатник глумливо покошується на Яриловича, — чи князь узагалі схоче прийняти тебе на послух...

— Ой, леле, — бідкається Ярилович. — Не може бути цього. Аджеж ясний князь завжди був милостивий до мене.

— Правда, — погоджується з повагою Боровський, — але правдою є також і те, що ти чи не найбільше набридаєш йому своїми позовами. Скажи, що це не так?

Ярилович нітиться від суворого погляду княжого печатника й починає мимрити:

— Я завжди шукаю правди і справедливості...

— Які ти, боярине, хотів би все вимірювати своєю міркою. Коли б отак усі бояри поступали, як ти, тоді

князеві треба було б закинути державні справи, а займатися тільки судівництвом...

Боярин Ярилович метикує, що, мабуть, нічого не договориться із княжим печатником, і що йому треба йти геть, а другого дня він напевно діб'ється на послух до князя.

Вже збирався відходити, коли несподівано до кімнати ввійшов князь Ярослав Осьмомисл.

Обидва бояри зігнулися у глибокому поклоні.

Князь стояв посеред кімнати чорновусий, із шляхетним лицем і високим розумним чолом. Глибока мудрість світила в його сірих очах. Одягнений був у широке шовкове корзно, підперезане золототканим поясом, із якого звисав короткий меч, оздоблений дорогоцінними каменями. На ногах князь мав саджені перлами чоботи. За князем отрок ніс велику книгу в дорогій хзовій оправі, а біля дверей завмерли два здоровенні варяги із прибічної княжої сторожі, притиснувши до себе копія.

— Вітай, боярине Яриловичу, — усміхається злегка князь. — Давно не бачив я тебе в Галичі. Як живеш? .. Маш знову якийсь клопіт? ..

— Ясний князю, — випереджує боярина печатник. — Достойний боярин Ярилович хоче скаржитися тобі на боярина Ведмедя з Буків'я. Знаючи, що ти зайнятий сьогодні, я радив йому прийти післязавтра і проситися на послух до тебе. Він міг би...

— Стривай, — перебиває йому князь, — вислухаю боярина сьогодні. Зараз же...

І побачивши здивований погляд свого печатника, князь киває йому значуче головою, а потім спирається рукою на стіл і звертається до Яриловича:

— Я слухаю тебе, боярине.

Ярилович береться широко розповідати про кривду, заподіяну йому боярином Ведмедем із Буків'я. Князь мовчки слухає його розповідь, не перебиває, ані нічого не запитує. Коли ж боярин кінчає оповідати, князь звертається до печатника:

— Передай цю справу стольному ябетникові⁴. Я чув одну сторону, але слід заслухати також і другу. Хай ябетник учинить гонення сліду⁵, вишле істців⁶ на місце, а потім пропонує мені справу. Я не маю причини не вірити тобі, боярине, — звертається князь до Яриловича, — але все мусить бути добре перевірене. Я не хочу, щоб люди говорили, що князь судить несправедливо. Коли боярин Ведмідь учинив тобі пакість, його не мине кара, так як це наказують наші закони, по яким судилися наші діди й батьки. Якщо ж істці і стольний ябетник не знайдуть вини у вчинках боярина Ведмеда, тоді ти заплатиш усі кошти гонення сліду.

Князь легко киває головою боярам і в супроводі отрока та варягів повагом виходить із кімнати.

Боровський сміється в душі із заклопотаного боярина. Він певний, що Ярилович безпідставно чіпляється до Ведмеда й тепер буде турбуватися тим, що доведеться заплатити кошти гонення сліду, а це не обійдеться йому однією-двома гривнями. Всі знають, що Ярилович скупар. Знає це добре теж і стольний ябетник, тому напевно здере із нього чимало грошей.

Ярилович тільки головою крутить. Не сподівався, що князь так поверне справу. Вже й не радий був, що її починав. Адже відомо, який суворий стольний ябетник. Його не заговориш, ані не підкупиш. Почне слати істців, треба ставити видоків⁷, чого доброго ще й сам схоче набігти з метальниками⁸ та з осьмниками⁹, а тоді Яриловичу не викрутиться і п'ятьма гривнями. Як його вилізти з халепи? . .

Боярин супить брови й напружено думає, а при цьому бурмоче щось собі під вус. Княжий печатник згортає руки й мовчки дивиться на боярина. Йому ж

4) Ябетник — державний прокурор.

5) Гонення сліду — слідство.

6) Істець — слідчий.

7) Видоки — свідки.

8) Метальники — судові писарі.

9) Осьмники — охоронці публічного порядку, поліція.

самому цікаво, як це Ярилович виплутуватиметься з халепи, в яку вліз так необачно.

— Знаєш, достойний княжий печатнику, — починає обережно боярин, — я оце думаю, що з тією справою буде багато мороки. В мене ж часу немає... Весняні роботи в полі... Мабуть, я махну на неї рукою...

— І подаруєш дубину Ведмедеві? — нібито дивується Боровський.

— Біс із нею, з цією дубиною! — сердиться Ярилович. — Чи я збіднію без неї, чи що?..

— Як же ж тоді бути справді? — цікавиться печатник.

— Відкликаю її, та й усе, — твердо каже Яримович.

— Добре, — киває спокійно головою Боровський. Він підходить до дверей, викликає із другої кімнати молодого княжого писця й наказує йому: — Сідай і пиши відклик боярина Яриловича у справі боярина Ведмедя. — Потім виразно й поволі проказує писцеві цю справу, а той завзято шкрябоче великим гусячим пером.

Укінці печатник питає:

— Написав? Гарзд! Прочитай уголос, а ти, боярине, слухай уважно кожне слово.

Писець голосно і дзвінко прочитує відклик. Він іще дуже молодий, і його юне лице ледь-ледь вбирається пушком.

Печатник, знаючи, що Ярилович уміє писати й читати, підсуває йому папір і тицяє перо в руку.

Боярин морщить своє порізане глибокими зморшками чоло, ще раз прочитує відклик, щоб переконатися в тому, чи, бува, писець не написав чогонебудь лукавого, а його не прочитав, і так міцно ставить свій підпис, аж перо жалібно скрипить.

— От і добре, — говорить Боровський і, звинувши папір, ховає його у велику скриню. — Ти, боярине, позбувся клопоту, а стольний ябетник не буде мати кропіткої роботи. Плати ж тепер гривню до княжої скарбниці та й їдь собі з Богом.

— Що? Платити гривню?.. — аж тетеріє боярин.
— Атож, — проказує спокійно княжий печатник. — Ти забрав багато дорогого часу і князеві, й мені. Та ще й писець мусів писати. За все це належиться з тебе плата до княжого скарбу.

— Ясний князь ніколи не вимагав від мене ніякої плати в таких справах, — червоніє на лиці боярин. — Відколи це заведено платити? Ще й так багато?..

— Оплату завів княжий скарбник Люборадич за відомом нашого князя. Чи це багато для тебе одна гривня?! Ти ж боярин, а не якийсь там собі купчик чи смерд...

— Не заплачу! — сердиться Ярилович. — Буду говорити про це на боярській раді. Це ж здирство!..

— Над боярською радою є наш ясний князь, не забувай цього, боярине, — остерігає Яриловича княжий печатник. — Як скаже князь, так і буде. Коли ж він згодився, щоб брати плату, то його слово для нас закон, і ніхто не має права його відмінити.

— Не заплачу! — впирається Ярилович.

— Заплатиш, боярине, — підсміхається у вус старий Боровський. — Подумай сам, чи не лучче тобі заплатити одну гривню, ніж потім п'ять або й більше, як твою справу візьме у свої руки стольний ябетник...

»А щоб тебе, старигане, задушила сушениця!«¹⁰ — кляне Боровського в думці боярин, а тоді починає торгуватися: — Дам десять ногат¹¹.

— Чиниш, мов купець на базарі, — присоромлює його холодно печатник. — Але Бог з тобою! Не хочеш платити — не плати. Я передам справу стольному ябетникові.

— Я ж підписав відклик, — бурмоче сердито Ярилович.

Печатник повільно виймає письмо зі скрині.

— Із твого відклику, боярине, лишається зараз тільки кусники! — погрожує Яриловичеві.

¹⁰) Сушениця — сухоти.

¹¹) Десять ногат — половина гривні.

Боярин аж сопе від гніву. Цього клятого старця ніяк не візьмеш. Доведеться гривню таки заплатити.

— Плачу гривню, а відклик хай лишається, — цідить він крізь зуби.

— Так би слід і давно!

Боровський усмихається задоволено і спокійно ховає папір знову до скрині.

Яриловичеві трусяться руки, як відраховує гроші. Печатник міркує — чи це зі скупости, чи з пересердя. Проте, він не турбується ані трішечки сам, що Ярилович так сердиться. Хіба ж це йому першина?!

Розходяться вельми холодно.

Ярилович ледве киває головою княжому печатникові, міцно натискає шапку на голову й майже бігцем виходить із терему. На подвір'ї він необачно зударяється грудьми з якимсь клишоногим берендійським воєначальником, який простує до терему. Цей гергоче щось швидко й незрозуміло до боярина та ще й щирить гнівно на нього свої пожовклі зуби. Він лає Яриловича за те, що той таки здорово його штовхнув, але боярин не розуміє мови степовика й чимдуж спішиться відв'язатися від берендія. Проте воєначальник іде за ним та все лається. До нього долучуються берендійські воїни в кошлатих кожухах, зі смаглими лицами й чорним, гей би смола, довгим волоссям. Усі вони вимахують руками й галасають своєю незрозумілою мовою.

Боярин приспішує хід. »Пек та осина, — бурмоче він сердито, — ще бракує мені завестися з цими горлохватами«.

На щастя, виручають боярина варязькі коммоніки¹², які цілим гуртом ідуть через подвір'я. Ярилович прожогом скаче серед них, а потім цілковито губиться в натовпі найманих воїнів, які напливають головними ворітьми. Між ними є торки, половці, волохи, трапляються угри, поблискують своїми латами німці. Важко сунуть у своїй чорній броні варязькі тяжкі ратники.

¹²⁾ Комонники — кіннотники.

Вони виглядають так грізно, що навіть зухвалі торки мовчки вступаються їм із дороги й не відважуються їх займати. Не бракує тут і княжих воїв у кольчугах та з гострокутніми черленими щитами. Але товпляться на подвір'ї і купці, проходять лучші люди, хоч подекуди видно також і смердів. Усі вони мають діла до княжих достойників або хочуть добитися на послух до князя.

Серед цієї різношерстої юрби боярин Ярилович таки й губиться, й хоч як пильно роздивляється за ним берендійський воєначальник, не може його впізнати, ані знайти, не дивлячись на те, що гасає, мов розлючений шакал, по широченному подвір'ї.

Шумить і неймовірно галасає головний галицький базар. Риплять вози, іржуть коні, кричать купці, кувикають поросята, ревуть воли. Тут і лайка, і вереск, і спів, і похмільне гудіння й незліченне людське стовповище. Кого лише на базарі немає?! Метушаться греки й волохи, присягаючись лукаво, сваряться голосно угри, не бракує тут франконських і ляцьких купців, а також повно всюди волинських, київських, суздальських і новгородських купців.

Товпляться між ними смерди і градські люди¹³, поважно йдуть бояри, просуваються між натовпом кмітливих осьмники, пильно наглядаючи всюди, а головню за пивоварами й медоварами, які на своїх дебелих возах тримають здоровенні бочки з питвом і безугавно підносять його торговцям. Міцний мед ударяє в голови, і світ іде круговертю. Бородаті, русявоволосі і плечисті смерди з Червенської землі похмеляються завзято і трощать, наче вовкодави, своїми міцними зубами копчене м'ясо.

Купці галасливо захвалюють свій товар. А є тут на що поглянути. Заморські дорогі тканини, обояр¹⁴, вевериця¹⁵, зброя, сідла, посуд, срібні й золоті прикраси,

¹³) Градські люди — міщани.

¹⁴) Обояр — шовкова тканина.

¹⁵) Вевериця — горностаї.

жіночий одяг, усерязи¹⁶, сап'ястія¹⁷, хоз¹⁸, чревія. Торгують на базарі кіньми, продають волів, свиней, корів, овець та домашній дріб. Половецькі здобичники тримають у незугарній збитій кліті степового парда, й він люто гризе зубами грубі дерев'яні поперечниці та так несамовито кидається по кліті, що вона аж підскакує на гарбі. Ромеї клянуться на всі лади, що вони мають найкращий обояр, а тмутороканці, розклавши свої мечі, важкі топори, ножі, ратища, келепи, луки, бердиші й чекани, споглядають із погордою на товпу роззяв, яка скупчилася біля них і розглядає зброю. Суздальці продають великі самостріли, й коло них уже кругиться княжий зброяр, путній боярин Ростислав із Чешибісів.

Новгородці навезли цілі гори хутер — оленячих, кунячих, соболиних, а навіть і горностаєвих. Угри продають прудких, тонконогих і буйногривих коней, недавно впійманих на просторих угорських пуштах. Із теплого надмор'я розклали спалені сонцем, аж чорні, купці перець, ладан, смирну й дорогі парфуми, а тут же поруч примостилися цибаті франкони з дорогим кольоровим склом, химерно виробленим посудом, мармуром, алябастром й емалем. Лежать на базарі купами пшениця, ячмінь, просо, жито і здоровенні кола жовтого воску, стоять бочки з медом, сіллю і в'яленою рибою, а в широких цеберках та кадях плюскочуть грайливо живі рибки.

Жінота товпиться біля легких тканин, хутер, паволок, прянощів, духмяних трав, фарб і килимів. Жінки торгуються, хихочуть і гаморять не менше від мужчин. Дзвенять соліди¹⁹, динари²⁰, ногати й усякі інші чужоземні гроші, а то і просто — срібні чи золоті нарізки²¹. Купецькі пивниці і склади в Галичі заповнені всяким

¹⁶) Усерязи — ковтки.

¹⁷) Сап'ястія — запинки, пояси.

¹⁸) Хоз — шкіра, сап'ян.

¹⁹) Соліди — грецькі гроші.

²⁰) Динари — арабські гроші.

²¹) Нарізки — невеликі срібні або золоті плитки.

крамом. Що там заповнені — прямо завалені. Ярилович, який майже цілий рік не був у Галичі, лише головою похитує зі здивування, бачучи, як сильно збагатів княжий столичний город. Він пробирається крізь натовп, роздивляючись пильно довкола. В міжчасі вже попробував меду, з'їв шматок м'яса з білою паляницею та заходився торгуватися за дорогу ромейську тканину для жінки й доньки. Хитрий гречин, зметкувавши, що має до діла з боярином, цінить за тканину як за рідну матір. Ярилович торгується довго й уперто. Тканина йому подобається, але бісів ромей ніяк не поступається. Рад-не-рад боярин платить ціну, що її вимагає ромей, і обережно ховає тканину в торбу, перекинуту через плече. Сторгувавши ще децицію й купивши добрячого чекана, Ярилович скерується на залуквянську рівнину з наміром відвідати свого давнього приятеля, боярина Гліда, з яким колись разом послував у ляхських та угорських землях. Доручивши своєму слuzі їхати до Глідового дворища, Ярилович іде вулицями Галича та все дивується з великого багатства княжої столиці.

По дорозі його обганяє пишна колісниця, яку тягнуть чистокровні угорські скакуни. Довкола колісниці їдуть прагматевти²² княгині-вдови у панцерах і широким червоним, мов кров, накидках із розшитими на них гербами Комненів. Княгиня сидить у колісниці разом зі своєю зостою²³, скромно одягнена, і привітно киває рукою людям, які їй низько кланяються.

На дорогах залуквянської рівнини рідшає. Правда, боярин і тут мусить сторонитися із шляху, бо ним рухається з Галича варязький полк кінноти, а за ним сунуть важенні сосуди²⁴, що їх тягнуть кільканадцять пар волів. Під сосудами аж двиготить земля. За ними торохкотять вози, а за возами ще їде невелика наво-

²²) Прагматевти — прибічна грецька охорона.

²³) Зоста — перша дама двору.

²⁴) Сосуди — великі метавки для облоги укріплених городів.

ротниця²⁵. Варяги завжди їздять у бойовій готовості, навіть і в мирному часі.

Сонце вже схиляється до заходу, як боярин Ярилович дістається до Глідового дворища. Не поспішає . . .

Іде й не може очей відірвати від широкоплесого Дністра, що купається в золоточервінні заходячого сонця й несе на своєму хребті довженний ряд суден і лодій із далекого півдня.

На обрії ще блищить сонце й кидає вгору снопами своє багаття, яке поволі переходить у малинове сяяння, а його відблиск лягає ширококриллям ген-ген на погідній блакиті.

В Галич: голосно бовкає дзвін на дзвіниці церкви св. Михаїла. Дає знак, щоб кінчати денний базарний торг.

Проте, ще довго не стихає гук метушливого дня барвистої княжої столиці.

В садах і городах залуквянського пригороддя розкішними гронами квітне бузок.

Розлогі черешні обібралися густими білими кетягами, завирували буйноквіттям і потяглися білосніжними пахучими хвилями обабіч дороги в далечінь.

Вузким крайцем іще тремтить на небі пурпур заходячого сонця, і вже починає темніти Дністер.

Голосно клеочуть лелеки на своїх високих гніздах.

За пригороддям розкидається чорнотою зоране поле. Скиби стають такі чорні, що аж страх, і тягнуться довгим мережжям аж до густого темного лісу.

Всюди квітнуть сади.

Весна йде над княжим Галичем . . .

²⁵) Наворотниця — задня військова охорона, ар'єргард.

II

рив'яле вишневе квітіння, пелюстки якого вкривалися густою жовтінню, вже осипалося додолу, коли з Галича виїхало посольство до німецького князя Зігфріда, званого Чорним, що був васалем ляцького короля Болеслава Кучерявого.

Чому князя зацікавив Зігфрід, і чого властель Галицької землі потребував від німецького князя, — це по-різному толкували на княжому дворі, коли стало відомо, що князь висилає слів²⁶ до Зігфріда. Найближчі княжі дорадники мовчали. Тут і там хтось бовкнув, що князя цікавить доступ до Варязького моря, а відомо ж, що Чорний князь сидить на приморських землях. Інші говорили, що князь хоче довідатися про події в Литві, ще інші, що прагне налагодити торгівлю з німцями, які переселялися до цієї країни. Деякі бояри бурмотіли невдоволено, що, мовляв, князь могутнього й багатого Галицького Князівства понижується, висилаючи слів до якогось там князика. Чого й пощо?!..

Дехто з гарячих бояр навіть ходив до печатника Боровського розпитувати про все — що, як і куди — та швидко повертався вельми злий. Хіба ж із такою старою лисицею, як Боровський, можна було говорити? »Ідіть до князя!« — відказував кожному. Йому ж відомо тільки, що князь уже давно узгіднив із ляцьким королем, що вишле своїх слів до Зігфріда, й король на це погодився.

Звичайно, відважних іти до князя з такою справою

²⁶) Сли — послы.

не знайшлося, й бояри, погомонівши, перестали тією справою цікавитися. Але багатючі галицькі купці почали оббивати пороги в печатника, прохаючи його, що коли справді налагодиться можливість торгівлі з німцями, щоб він про них не забував.

А тим часом посольство готувалося до виїзду.

Дорога стелилася йому далеко.

Треба було переїхати багато ляцької землі, пробратися через глибокі литовські бори, все прямуючи в ошую²⁷, щоб урешті добитися до Кройцбургу — гнізда князя Зіґфріда, нащетиного гострими вежами та похмурими баштами.

Так говорив старий боярин Глід, який іще за життя князя Володимира послував до ляцького короля й добре знав ляцьку землю. Йому підтакував хитрий галицький купець, Дмитро Сіргун, котрий уже не один раз проміряв ляцьку й німецьку землі, торгуючи з ляцькими та німецькими купцями.

Обидвох їх викликав до себе князь Ярослав, і вони довгенько розповідали йому, кудою посольству було б найдогідніше й найбезпечніше їхати. Слухали уважно їхньої розповіді путній боярин Дам'ян Радославич і молодий Яромір, син старого Гліда, який ішов слідами свого батька на княжій посольській службі.

Іхали з ними молоді княжі тіуни — сивоокий Борис зі Залукви й мовчазний Богдар, про якого говорили на княжому дворі, що він має очі ззаду своєї голови, бо у княжому теремі ніщо не могло приховатися від його кмітливого ока.

До них князь долучив іще священика Іпоколона, чоловіка вельми книжного, який знав багато мов і походив із Царгороду. Там він учився, став священиком, а згодом і помічником сакелларія²⁸. Приїхав до Галича разом із почтом цісарівни Євдокії і тут залишився. Єпископ Косьма тримав Іпоколона при галицькому соборі, а крім того князь часто викликав

²⁷) Ошую — наліво.

²⁸) Сакелларій — зверхній контролер монастирів.

його до себе, не говорячи вже про княгиню-вдову, в якій Іпоколон утішався великим довір'ям.

Невисокого росту, смаглявий, із чорними, наче вуглики, очима, вічно непосидючий і верткий Іпоколон скидався радше на княжого істця або мечника, ніж на Божого слугу. Ромеї, які прибули разом із ним і залишилися жити в Галичі, шепотіли напідпитку, що Іпоколон читав навіть енохії. Це таємні письмена, в яких списана вся людська мудрість. Енохії мало кому доступні, але коли людина їх начитається, то її може навіть опанувати біс, вона здатна творити чуда або чинити всяке чаклунство. Може також надати і смерть на нелобу її особу. »Страшна бо сила криється в тих письменах« — полохливо хрестилися ромеї.

Та ще їхали в посольстві два варязькі тисяцькі — ясноволосі бородаті велетні — молодший Куль і старший Утан, — завязі рубаки, які були на княжій службі ще з часів князя Володимирка. Обидва вони рахувалися добрими знавцями военного діла, й, висилаючи їх, князь Ярослав наказав їм придивлятися до военного ремесла німецького князя та мотати на вус усе те, що можна б використати у княжому війську.

Охороняла слів півсотня вибраних княжих гриднів, над якими старшував хмуроватий і суворий тисяцький Петро із Крилоса, відважний воїн, котрий воював проти киян за Погорину Волость, був у полоні, втік і мов зацькований вовк, за яким спішила гонитва, ішов безупинно три тижні, вдень й уночі, поки не добився до першого зустрічного галицького города. До городських воріт уже не зміг дійти — доліз до них рачки.

Крім гриднів, було ще зо дві десятки служби — конюхів, візників, які доглядали коней, готували їжу, були на послугах бояр і тисяцьких, пильнували возів, ставили намети й робили все, що тільки було потрібне в дорозі.

Коли переїхали Бобрів став, останнє селище Галицького Князівства — вся валка зупинилася. Гридні зімкнули велике коло, а поміж них втиснулася і

служба. Путній боярин Дам'ян Радославич смикнув свого довгого вуса й голосно відкашлявся.

— Слухайте всі уважно, почав повчальним тоном. — Ми вже на чужій землі. Майте тепер очі відкриті й вуха насторожені. Зброю тримайте завжди під рукою. Вої хай їдуть попереду, ззаду та з обидвох боків валки. Ночуватимемо в місцях, догідних для оборони. Треба бути обережними на кожному кроці. Не віддалятися нікому далеко від валки й не ходити одним. У ляцьких селищах і городах не заводитися з ляцьким людом . . .

Яромир глянув із-за стіни черлених щитів на річку Вислок, що губилася вузькою срібною стрічкою генген у далечі, і йому раптом стало сумно. Чи вернеться він до свого любого Галича? . .

Проте, роздумувати не було часу, бо заскрипіли вози, поскакали вперед гридні з варязькими тисяцькими, й валка хутко посунула ляцькою землею.

Їхали вдень, а вночі, звичайно, ставали на нічліг, вибираючи для нього чисте поле або місце над річкою чи на пагорбах. У лісах ночували неохоче, бо служба лякалася дрімучих пуц, у яких люто рохкали дикі вепри, бурмотіли глухо ведмеді, а з темряви висувалися кривобокі страховища й металися злі нічні духи. Навіть і гридні не полюбляли нічлігувати в лісах. Їм також ставало моторошно, й вони присувалися ближче до багаття, стискаючи в руках мечі та топори. Лише варязькі тисяцькі не лякалися нічого. Вони вирости змалечку в глухих лісах, і їм не першина було нічлігувати в лісових нетрях.

День за днем їхали та й їхали, скеровуючись на північний захід. Минали людські селища, в яких пили крижальну воду із глибоких колодязів, розмовляли, як уміли, з ляцькими хлопами — розхристаними здоровенними бороданями в полотняних дрехах, босими або у шкіряних опінцях²⁹. Натрапляли по дорозі й на

²⁹) Опінці — постоли.

великі ляцькі городи, в яких треба було петлятися кривулястими тісними вуличками, заповненими городським людом, що зачудовано глядів на багату зброю й одяг посольства та важко навантажені вози. Треба було платити в'їздове, й Радославич кидав гордовито городській сторожі одного або два срібні нарубки.

Збігалися купці, приходив війський³⁰, і тоді Радославич повагом розповідав йому, що це їде посольство галицького князя Ярослава. Вістка розносилася миттю по городі, й цікаві міщани товпилися юрбою коло валки. Між ними не бракувало білолицих дівиць, які соромливо споглядали на вродливих галицьких воїв.

Зустрічалися в дорозі теж і ляцькі лицарі або невеликі загони кінниці. Лицарі цікавилися тим, хто й куди їде, а почувши про посольство галицького князя, радо запрошували слів не минати їхніх дворів. Але Радославич відмовлявся, кажучи, що валка мусить поспішати, хоч і натякав, що в поворотній дорозі сли не забудуть до них заїхати.

Лишали за собою діброви, байраки, озера, широкі галявини, густі переліски та глухі бори, й уже перед ними слався піщаний краєвид. Їхати ставало трудніше, бо колеса грузли глибоко в сірому піску, й до возів треба було припрягати більше коней. Людські оселі траплялися тут рідко, й коли проїжджали повз них, бачили велику вбогість. Гридні вельми дивувалися, як це ляцькі смерди можуть жити в такій бідоті, й лише головами крутили, коли боярин Радославич розповідав їм, що на піщаних землях ляцькі смерди їдять вівсяні коржі, а білої паляниці ніколи й не бачать. Коли було зупинялися на відпочинок у якомусь селищі, до них прожогом збігалася дівтора й широко розкритими з дива оченятами дивилася на гриднів, які їли білі паляниці, товсті шматки вудженини або солоного сала, запиваючи їх медом чи густим яблучником.

Діти не наслідувалися просити дати і їм скушту-

³⁰⁾ Війський — посадник міста.

вати таких ласощів, проте Радославич завжди гукав на службу, щоб вона порозділювала малюкам по шматочку паляниці і м'яса, та посміхався вдоволено під вусом, спостерігаючи як дітеора раділа ласуванням смачних паляниць і вуджениці.

На піщині з водою було тугувато, й боярин Радославич наказав, щоб усі берегли як очі в головах пузаті барила з водою та обділяли нею людей і коней обережно, аби не лишитися без води. За його підрахунком, на протязі якихось трьох днів валка повинна б минути піщину, а потім уже почнуться лісові землі литвинів, де води не бракуватиме ні для кого.

Іпоколон не розлучався в дорозі зі звоєм паперу, на якому записував усі подробиці — кудою їхала валка й навіть наводив плян пройденої дороги.

»Вражий гречин не дармує, — метикував Радославич. — Він готовий піднести князеві плян цілого шляху«.

Путній боярин, хоч і бувалий чоловік, проте побоювався химерного ромея. Боялася його і служба. Іпоколон нагнав її великого страху, коли одного вечора валка зупинилася на нічівлю. Починалися ліси, й Радославич міркував, що це вже земля литвинів. Сиділи ото конюхи й дивилися за кіньми, коли зненацька з куців з'явився величезний ведмідь. Перелякавшись, конюхи із криком дременули до гриднів, які сиділи оподалік біля багаття, а ведмідь квапливо посунув за ними. Гридні позривалися на рівні ноги і, захопивши списи та рогатини, рушили проти звіра. Але їх несподівано випередив Іпоколон. Схопився з місця, мов опарений, і побіг назустріч ведмедеві.

— Куди ж ти, отченьку, біжиш? — закричав не своїм голосом наляканий Яромир.

Та Іпоколон зовсім не зважав на крик Яромира. Він пробіг іще трохи й зупинився на віддалі кількох кроків від ведмедя. Заревівши грізно, звір звівся на задні лапи й почав наступати на грека. В цю ж мить сталося щось неймовірне. Іпоколон зробив руками

якийсь таємничий рух, заговорив щось незрозуміле, й ведмідь зупинився, мов укопаний на місці.

— Не вбивайте його! — крикнув Іпоколон на гриднів, які надбігали з усіх сторін зі списами, рогатинами мечами, а то й широколезими топорами.

Він підійшов зовсім близько до ведмедя і знову почав таємниче вимахувати руками. За хвилину ведмідь несподівано повернувся і спокійно пішов у кущів'я, важко перевалюючись із боку на бік.

Гридні зупинилися вражені й аж роти пороззявляли зі здивування. Оце так штука! Ще ніколи жодному з них не доводилося бачити подібної чудасії.

— Як же ж ти, отченьку, це зробив? — хитаючи головою, дивувався Яромир.

— Свят!.. Свят!.. Свят!.. Ще такого не бачив, відколи живу, — хрестився котрийсь із старших гриднів.

— Чого це ви так дивуетесь? — загадково усміхнувся Іпоколон. — Ви були б убили ведмедя, але я врятував йому життя. Бачили самі, послухався мене та й пішов геть.

— Та хіба ж ти, отче, знаєш ведмежу мову? — чудувався тіун Борис, заглядаючи йому в лице.

— А може, ти, отче, прости за слово, чаклун?³¹ — косився непевно на Іпоколона тисяцький Утан. Він знав, що варязькі чаклуни вміли заклинати звірів і коли побачив, що сталося, у нього зродилася підозра, що гречин, хоч і священик, мабуть, знається з нечистою силою та вміє чаклувати. Хіба ж це жарти?.. Зупинив такого ведмедиська, щось йому сказав, і звір, мов лагідне ягнятко, потрухтав спокійненько в лісову гущавину.

Іпоколон стояв, оточений здивованими гриднями й наполоханою службою, яка з острахом поглядала на нього, і спокійно підсміхався.

— Не тривожтеся, — промовив іще спокійніше. — Я не чаклун, а Божий слуга. Бачили, маю в собі таємну силу, якою можна робити різні дивні діла...

³¹) Чаклун — чарівник.

— Добрі чи злі, отче? — несподівано впало запитання боярина Радославича.

Іпоколон глянув на нього пронизливим поглядом.

— Кому як слід, — відповів тим самим тоном. — Добрим людям — добрі, а злим — злі, боярине. Але я Божий слуга, а Бог навчає чинити добро всім людям, і добрим, і злим. Так я й чиню. Звірят дуже люблю, й мені стало шкода, щоб ви вбили такого гарного ведмедя. Хай живе собі. Аджеж він також хоче жити, неправда ж, боярине? — звернувся до Радославича й, не чекаючи його відповіді, раптово повернувся та й пішов до вогнища.

Що міг їм іще сказати?! Вони ж його й так не зрозуміли б, не повірили б йому. Чи мав їм розповісти про знання таємне, що його він засвоїв собі із недоступних великим книжникам у Царгороді книг-енохій? Чи мав їм розповісти як подорожував до Олександрії і топився в розбурханому морі, хвилі якого розбили на тріски його швидкохідну скедію³². Як рився в Олександрії у старовинних зацілілих папірусах; як сипався йому у чревії розпалений пісок біля височенних, заколисаних вічним спокоєм пірамід; як багато днів просидів він коло підніжжя величезного Сфінкса й ніяк не міг розгадати його таємничого погляду? Чи мав їм розказати, як старезний єгипетський жрець, що йому вже смерть налягала на зігнені кощообою плечі, навчив його заклинати гадюк, приборкувати лють дикого звіра, лікувати зелями різні хвороби; як він човгав розпеченою кам'янистою пустелею і гинув зі спраги, йдучи по слідах Христа Назарянина; як закопували його по шию в землю хижачькі пустельні семіти, залишаючи на поталу гіенам і шакалям?.. Чи змогли б вони зрозуміти, які чуда довелось йому бачити в сирійській землі, як сліпав він ночами над грубезними книгами у грецьких монастирях, гнаний шаленою жадобою знання, палений внутрішнім горінням якоїсь могутньої

³²) Скедія — малий грецький корабель.

сили, яка кипіла й нуртувала в його невеликому сухому тілі?!

Та чи й зрозуміли б його, коли б став їм говорити про те, як боялися його й не любили на імператорському дворі, тому чим скоріше після висвяти у священники паракимонен³³ подбав про те, щоб вислати його геть із двору. Призначили його до помочі старенькому немічному сакалларієві. Не жаліє, бо приходилося йому багато їздити й відвідувати старі монастирі, в яких він знаходив чимало ветхих книг і завзято їх читав, читав без кінця.

Хто знає, може згодом став би й сам сакалларієм?!

Але звернула на нього увагу цісарівна Євдокія, невіста вельми розумна, й почала викликати його частенько до себе на розмову. Коли ж виїздила до далекого Галича, домоглася, щоб і він їхав у її поchtі. Отож він опинився в Галичі й уже не захотів повертатися у візантійську землю. Бог із нею! Йому добре в Галичі. Князь його поважає, а він дуже мудрий чоловік. Князь Ярослав — це справжній володар. Іпоколон любить його й шанує. Правда, єпископ Косьма криво споглядає на Іпоколона. Мабуть, завидує, що у нього таке знання, але мовчить, бо за Іпоколоном стоїть князь і княгиня-вдова, яку єпископ дуже поважає. Завдяки їй він став єпископом у Галичі.

Іпоколонові добре живеться в Галицькому Князівстві, й він не жаліє за Візантією. Ромейські купці розповідають, що у Візантії тепер безпорядки завелися великі. Імператорський двір пожирає силу-силенну грошей, люди стогнуть від надмірних данин, їх жорстоко примучують. Словом, не гаразд у візантійському царстві.

Іпоколон підсуває глибше в жар зрубане гілляччя, й полум'я спалахує вгору високим снопом.

Поночіло геть, і гридні та служба тягнуться ближче до вогнища, бо клята комарня зачинає насідати хмарами. Від комарів найбільше терплять коні й залі-

³³) Паракимонен — перший міністер.

зають глибоко в кущі, а тоді доводиться конюхам іти глядіти за ними.

Ген, оподалік вогнищ, під деревами й кущами, стоять вартові гридні. Вони несуть варту також і біля возів.

Челядь заходжується з вечерєю, й по галявині розноситься запах печеного м'яса.

Темніє щораз дужче.

На погідному небі появляється несміливо одна зірка, потім друга, а перегода все небовиддя вкривається густим золотим килимом.

Десь у травах кричить голосно лисиця. Іржать недоволено коні, обганяючись від комарів, і завзято скубають високу соковиту траву.

Повечерявши, дехто лягає спати. Конюхи йдуть чергуватися до коней, а гридні змінюють варту. Кладуться спати боярин Радославич, Іпоколон і Борис, поклавши під голови сідла й накрившись широкими м'ятлями³⁴.

Коло вогнищ купою засідає челядь і розлягаються гридні, гуторячи про всячину.

Варязькі тисяцькі Куль й Утан кладуть біля себе тяжкі двосічні мечі, знімають кольчуги й улаштовуються вигідно на грубих вовняних кафтанах. В Утана морщинами порізалосся чоло, а від лівого вуха потягнувся по лиці вже зарослий широкий рубець. Оце так у бою під Теробовлею шмагонув його чеканом клятий чорний клубук. Щастя, що голови не роздвоїв. Із того часу Утан вельми не любить степовиків і ніколи не вірить їм.

Степовик є степовиком. Сьогодні служить князеві, а завтра найде на нього біс і повіється у свій степ. Це не варяг, що коли найнявся, то не зрадить свого конунга³⁵ й не покине його, а стоятиме з ним до останнього віддиху. Такими були їхні предки, так їх навчали старі варязькі звичаї й так велів древній варязький закон воїнської честі.

³⁴) М'ятля — довгий теплий плащ.

³⁵) Конунг — варязька назва короля, володаря.

Утан потягає рукою по рубцеві й не знати котрий уже раз із черги жалує, що не вдалося йому в бою утнути³⁶ вражого чорного клобука. Кров залила тоді все лице, і світ йому померк. Спасибі княжим гридням, що підхопили й винесли з бойовища, а то був би загинув під кінськими копитами. Проте Утан усе таки не втрачає надії, що ще матиме нагоду віддячитися чорним клобукам.

»Постривайте, пеські сини, покуштуєте ви мого меча!« — погрожує мовчки Утан своїм жиливим п'ястуком, аж Куль дивиться, чого це Утан так сердиться.

Куль набагато молодший, ніж Утан. Хоробрістю, одначе, не грішить. Був уже в багатьох походах. Рубався він із печенігами й чорними клобуками, ходив на угрів, здобував Берладь, стояв на сторожі Галицької Волости в карпатських вертепах і над широкобережним Дунаєм. Іще молодим юнаком виїхав Куль зі своїм батьком із глухих соснових борів далекої Свіонії³⁷ до Галича, й уже не вертається до рідної землі. Її заступила йому багата галицька країна. Та ще причарувала його голубоока дочь — Оленка з Угольник, і тисяцький Куль знає, що вже ніяка сила не відтягне його з галицької землі.

Лежить тисяцький Куль і все думає про Іпоколону та про його чин із ведмедем.

— Все таки він чудний чоловік, — міркує півголосом.

— Хто? — позіхаючи, перепитує Утан.

— Іпоколон, — повертає до нього голову Куль.

— А! Ти про гречина . . . По-моєму він усе таки чаклун і знається з бісівською силою.

— Може і справді він має в собі якусь таємну силу?! Ти ж чув, що він говорив . . .

— Не слухай ромея! Старі дротти³⁸ у свіонських лісах, які зналися з бісом, теж уміли так заговорювати звіра, як оце зробив на наших очах Іпоколон.

³⁶) Утнути — вбити.

³⁷) Свіонія — давня назва Швеції.

³⁸) Дротти — свіонські поганські жерці, волхви.

— І дикий звір слухається їх?

— Атож. Отакий здоровило ведмідь, як оце ми бачили, ходитиме за жерцем, неначе цуценя.

— Ти, може, бачив таке диво?

— Ні. Але батько розказував. Він водився часто із дроттами й не раз підглядавав їхні чаклунські діла.

— Хай і так, — починає міркувати Куль, — але свіонські жерці погани, а Іпоколон християнин та ще й Богослужник.

— Ну й що ж такого? Ти думаєш, що нечиста сила не має доступу до християн, чи як?

— Не кажу, що ні, проте все таки мені якось не віриться, щоб Іпоколон був чаклуном. Ні! Цього не може бути...

— Думай, що хочеш, а я свою думку про нього маю, — бурмотів Утан.

Куль ніяк не хоче повірити в те, щоб Іпоколон міг бути чаклуном.

Тисяцький Утан лежить горілиць, підклавши руки під голову. Думками блукає в давнині свіонської землі.

... Шумить і бушує сердите море. Гойдаються на гребенястих хвилях довгі варязькі лодії. На берег моря вилягли старики, жінота й діти. Вони радісно зустрічають воїв із далекого походу. Крізь радіщі проривається зойк і несеться лемент жінок, чоловіки яких полягли в поході славною смертю з мечами в руках і відійшли до вічного життя в хоробах Тора й Одіна.

Ввечері спалахують вогнища, й люд засідає пирувати. Вої ділять при тому здобич, кричать, пориваються до бійки і п'яніють до безтями. Бенкетують до самого ранку. Рано все селище спить мертвецьким сном. Буває, що навіть вартові засипляють на своїх високих сторожових гніздах. Горе, коли таку нагоду використає якийсь ярл³⁹, що ворогує зі селищем. Спалахують тоді вогнем хижі, а хто не згине порубаний у сні, того забирають у полон, головно жіноту. Тому

³⁹⁾ Ярл — полководець.

старіші селища все дбають, щоб жити у згоді з ярлами, й дають їм багату данину. Ярли й самі її вимагають, бо мусять давати й від себе данину свіонському конунгові.

Дротти також збирають данину. Кажуть, що вона для богів. Годі відмовитися, бо тоді жерці насилають усяке лихо на селище. Гине домашня твар, не водиться риба в річках, корови не дають молока, а жінки стають безплідними. Всяку погань і нечисть дротти можуть накликати на люд, а тоді говорять, що це, мовляв, боги його карають.

Хіба ж про таку давнину знає тисяцький Куль?!

Молодий він іще...

Маліють вогнища. До них докидають час від часу листясте гілляччя, з якого вилонюється багато диму, але він відганяє докучливих і кусливих комарів.

Іржать коні, а із глибокої лісової гущавини доно- ситься далеке рожкання диких вепрів.

Сторожко зорять вартові гридні.

Тисяцький Петро, обійшовши варту, прилягає біля вогнища й мовчки слухає, як меткий на всілякі ви- гадки та побрехеньки гридень Яро з Долини розповідає гридням страхітливу історію про вовкулаку.

... Отож люди жахаються, й ніхто не знає, звідки така гнесь⁴⁰ упала на люд хрещений. Уже і священик окроплював хижі та гумна⁴¹ свяченою водою, й жінки ставили хрести на дверях, — нічого не помагає. Збира- лися смерди, хто не боязкий, і засідали на того вовку- лаку. Та хіба ж бісівську силу достережеш?! Смерди чатують уночі в одному кінці⁴² вєси⁴³, а вовкулака зайшов у другий кінець та й задавив дівчину. Знайшли її вранці всю у крові. На шиї в неї прокушена шкіра такими зубищами, мов у старого вовка. Сказано ж, — вовкулака. Через декілька днів цей вовкулака знову задавив юного отрока. Смерди у крик і до боярина.

40) Гнесь — зло, кривда.

41) Гумно — обійстя, подвір'я.

42) Кінець — вулиця.

43) Вєсь — село.

А той лише руками розводить і каже: »Що ж я вам, людойки, поможу, коли нечиста сила розгулялася?!«

Бідкаються смерди хоч куди.

Пішов по околиці розголюс про вовкулаку. Заговорили про цю дивовижу аж у Галичі. Десь ото на базарі нараяли смердам податися в Карпати і знайти там старезного чаклуна, який, мовляв, садинокий може знищити вовкулаку.

Подалися смерди в Карпати. Довелоса їм пополазити довенько, поки, нарешті, дібралися до чаклунського житла. Так оце, значить, приходять. Чаклун старезний-старезний, борода у нього землі сягає, їм і каже: »Знаю, знаю, людойки добрі, чого ви приходите до мене. Злодіяніє вовкулака чинить вам велике...«

— Так і сказав? — дивуються гридні. — Ото десь ті смерди пороззявляли роти...

— Атож, — повагом веде річ далі Яро, — геть збвдуріли. Але слухайте далі.

»Не журіться, — рече чаклун смердам, — я вам пораю, як здихатися вовкулаки...«

...Сидять смерди, а чаклун варить якесь зілля в казані та все щось бурмотить під носом. Коло нього весь час крутиться здоровий котище, чорний, мов галка, та світить так своїми зеленими очима, що смердам аж мороз ходить по шкірі.

Довго чаклун варив зілля й щось приговорював до казана, а потім зілляв той вивар у глек, наклав полотенцем, цупко обв'язав та й каже смердам: »Слухайте, людойки, що вам казатиму. Бережіть цього глечика, мов ока в голові, й уважайте, щоб ви донесли його до вашої веси. Як повернете додому, ждїть аж настане повня місяця. Тоді в хаті, де є молода лада, на ніч лишіть розкриті двері, а перед дверима й вікном розлийте широко цей вивар. Самі чатуйте в сусідніх хижках. У таку ніч вовкулака обов'язково прийде задавати ладу, але як тільки він ступить на розлитий вивар, так йому кінець. Проткніть його тоді осиковим кілком і загребайте в ярузі«.

Вертаються смерди раді додому, чекають, щоб настала повня місяця, а тоді чинять точнісінько так, як нараяв їм отой старенький чаклун.

— А лада не боялася бути сама в хижі? — перебиває Яра котрийсь із гриднів.

— Боялася страх. Але смерди засіли в сусідніх хижках, готові її боронити.

... До півночі тихо у весі, ані чичирк. Після півночі вайлюють десь собаки. Смерди насторожуються... За деякий час, бачать, трухкотить концем собака.

— Звичайна собака? — знову падає чийсь запит.

— Кажу ж, що собака, — сердиться Яро. — Хіба не чуеш? Ну й одразу повертає до хижі молодій ладі...

— Ти диви! — чудуються гридні.

... Як став на розлитий вивар, як підскочить та ну скавуліти. Потім завив, а пізніше... Що гадаєте? — обводить Яро очима гриднів. — Собака починає перетворюватися в людину. Вся вона у вовчій шерсті й зі здоровенними зубищами. Всіми силами пробує вона вирватися, але її ноги мов би до землі приросли. Вона і рветься, і скиглить, і виє — ніщо не помагає. Тут смерди не витримали. Вискочили з хиж і порубали вовкулаку топорами. Збіглася чи не вся весь. Прийшов священик і приклав хреста до мертвого вовкулаки. Тоді із нього почала щезати шерсть, зникли зубища, а за хвилину на землі лежав зарубаний і закривавлений молодець, син багатого смерда зі сусідньої веси. Всі отетеріли й аж охнули з дива...

— Чи не чудасія? — дивуються гридні.

— Авжеж, — погоджується Яро. — Хто ж міг сподіватися, що такого гарного молодця опутає нечиста сила. Закопали його в ярузі, проштриткнули осиковим кілком. Отак, завдяки допомозі старенького чаклуна, весь вибавилася від вовкулаки...

— Та й завів же ти, Яро, таку розповідь уночі, — міркує голосно старший гридень Юрій.

— Невідомо, чи це і правда! — підхоплює, чухаючи потилицю, другий гридень Олег.

— От тобі й на! — гнівається Яро. — Вам що не розкажи, то ви все будете думати, що я вигадую.

— На вигадки ти скорий, що й не говори, — сміється голосно гридень Зорян.

— А я й не чув у Галичі нічого про якогось там вовкулаку, — сумнівається гридень Ігор.

— Постривайте, невдячники, — воркоче невдоволено Яро, — нічого більше вам не розкажу, коли не ймете мені віри...

— Пора, хлопці, спати, — перебиває гридням розмову тисяцький Петро. — Незабаром уже й денниця⁴⁴ зійде. А рано-вранці рушаємо в дальшу дорогу.

Гаснуть вогнища, і гридні вкладаються спати.

Чорними купами стоять у темряві ночі навантажені вози, й перегукуються конюхи, доглядаючи коней.

На землю починає спадати роса.

Настає прохолодь, і вартові гридні накидають на себе вовняні кафтани.

Бубонить щось крізь сон тисяцький Утан.

Чи не сняться йому лісисто Свіонія, бурхливі прибої Варязького моря й далекі криваві походи суворих варягів?!

Другого дня валка вже в'їздила повільно у глухі й насуплені литовські бори.

Розкинулися вони, здавалося, одним суцільним, зеленотемним, подекуди аж чорним морем.

Буйним і непролазним.

Незміряним і непройденим.

Велетенські дерева не допускали до нього сонця, й у глухих лісових гущавинах панували вічні сутінки. Лежали повалені й потрухлілі старезні стовбури, порозкидані вздовж і впоперек, лежали так, як вони колись упали, підкошені своєю старістю, одні з повернутими й розкаряченими коріннями, інші із широченними дуплами, ще інші вже й без коріння. Всюди було вогко й непривітно. На землі слався густим ліжником буйний мох, обростав густо й високо стовбури

⁴⁴) Денниця — зірниця, рання зоря.

дерев і п'явся навіть на здоровенні каменюки, що тут і там виглядали на узбіччях півтемних яруг. Довкола коренастих престаречих дубів громадилися берези, буки, осики, вистрибували височезні ясені, пнулися кедри, а на галявах залягала густа й листата ліщина та щетинилася висока тверда трава. В ній гніздилося всяке птаство, й сичали гадюки та вужі. А між травою, сама наче велетенська гадюка, виляся втоптана стежка. Мабуть, нею ходили звіри до потічка на водопій.

В борах удень царить тиша. Зате вночі вони оживають і гомонять звіринними перекликами, ревінням і криком. Бурчать ведмеді, брешуть лисиці, ревуть грудасті тури, хрюкочуть вепри, виють вовки, скиплять тужно сичі. Якого тільки звіринного голосу не почувеш уночі в лісових нетрях старезних литовських борів! . .

Проїжджати цими борами було трудновато. Раділи всі, як довелося потрапити бодай на якусь вузеньку доріжчину, бо коли мандрували травами, ще й дуже високими, то коні брьохалися в ранковій росі по черева, а гридням мокріли чреві⁴⁵ і довгополі накидки. В лісовій гущавині їхати взагалі було небезпечно. Не раз траплялося так, що звалювалися гридням на плечі з дерев тугі вужі-дерев'яники або стрибав на них прожогом хижий рись.

Валку перестрівали часто ширококрижі, бородаті й коротконогі тури. Настовбурчивши свої роги, вони глухо ревіли, гребли ратицями землю і злісно споглядали своїми маленькими очима на непроханих гостей, які просувалися їхнім лісовим царством. Ночами підкрадалися до коней вовки, й конюхам доводилося відганяти їх горючими головнями. Проте, вовки все таки розшарпали двоє коней. Одного дня отруйна гадюка вкусила гридня Ігоря, і йому пухлятиною скоро взялася ціла нога, так що мусіли бідолаху покласти на віз, а Іпоколон заходився його лікувати. Знову ж через кілька днів на валку пробували напасти якісь дикі лісовики, але гридні відігнали їх стрілами, а кількох зарубали на смерть мечами.

⁴⁵) Чревії — чоботи.

Попадалися по дорозі й невеликі селища. Тоді підходили до валки чоловіки — бородаті жмудини з кудлатими гирями, у просмолених срачицях⁴⁶ та липових лаптях — і вирячали з дива очі, бачачи блискучі кольчуги, багату зброю й буйногрових, випашених коней. У селищах стояли півколом низенькі й курні дерев'яні хижі, тулилися до них якись незугарні прибудови із кругляків, у яких жмудини тримали, мабуть, скот і дріб, сохнули на жердинах звірячі шкіри, вудилося м'ясо у глиняних печач, які бовдуріли майже біля кожної хижі. Несло смородом від зіпсованої риби, й собаки гаркотіли заїло між собою, розшарпуючи кинене їм м'ясо.

В селищах видніли всюди витесані з дерева статуї богів — суворий триликий Перкунас, наїжений Кавас, бог війни; бога пасічників, пивоварів і медоварів добродушного Рагутаса витесували литвини з роєм бджіл на голові, а перед Атріммосом, богом води й моря, ставили цеберку з водою. Зі соняшними проміннями докола голови пишався Сотварос, бог лікарів і мудрости. Окремо стояли статуї богинь — Лади, Перкунателлі, Мільди, Велліони та Круміни, а у дворах аж роїлося від незугарно витесаних коболів — домашніх божків.

Височіли статуї богів теж на пагорбах або у святих гаях, пильно бережені там волхвами, сідоглавими старцями в білих, довгих по самі п'яти корзнах. Від денниці аж до пізньої ночі волхви молилися богам, приносили їм жертви, й часто можна було їх бачити, як вони стояли білими непорушними стовпами перед подобами своїх богів. Галицьким слам і гридням було цікаво це спостерігати. Одинокий варязький тисяцький Утан дивився на все байдуже. Таких і подібних їм богів та волхвів іще малим хлопцем він бачив у Свіонії, тож для нього це не була ніяка новина.

Через тиждень їзди ліси порідшали, і їхати стало вільніше. Людські селища жмудинів траплялися частіше, але не раз валка натрапляла на зруйноване і

⁴⁶) Срачиця — сорочка.

спалене селище та стрічався заляканий і недовірливий люд, який утікав щосили, побачивши озброєних їздців. Хто спалив і зруйнував селища, галицьким слам так і не вдалося розвідати.

Одного дня валка знову в'їхала у зруйноване селище. Воно було спалене перед кількома днями, бо обгорілі дебели кругляки ще диміли. По селищі блукав бездомний скот і дріб та никали собаки. Скрізь лежали порубані мечами й топорами, прошиті стрілами і проколені коп'яями трупи чоловіків, жінок і дітей. Валявся порозбиваний посуд, стирчали поламані гарби, чорніли порозвалювані печі та стовбури обсмалених вогнем дерев. Ціпеніла калюжами кров на траві, а над трупами роями дзижчали товсті мухи-гноювиці. Трупи вже розклалися, і їзді, затуляючи носи, торкали острогами коней, щоб швидше проїхати це жахливе селище.

Коли вже, нарешті, його минули, вся валка зупинилася. Впоперек дороги лежала порубана топорами велика статуя Перкунаса, а оподалік височів свіжо змайстрований і закопаний у землю хрест. На товстій гілляці крислатого дуба висів повішений сивоголовий волхв, а в його старому сухорлявому тілі стирчало не менше десяти стріл. Волхвові були вибрані очі, й на їх місці чорніли страшні закривавлені очодולי.

Тисяцький Утан під'їхав до боярина Радославича.

— Тепер уже знаємо, хто руйнує селища литвинів, — заговорив глухо. — Німці...

Радославич мовчки хитнув головою на знак згоди.

Тисяцький Петро стягнув брови й насупився.

— За віщо ж вони так знуцаються над литвинами? — кинув він сухо, дивлячись похмурими очима на повішеного.

— Навертають їх на християнство, — скривився у відповідь боярин Радославич.

— Ромеї так само вміють чинити, — стеновав плечима Іпоколон.

Гридні нітилися й лише покивували головами. Їм не доводилося бачити ніде такого звірства. А були між ними воїни, які проміряли в далеких походах спалені

сонцем наддонецькі степи, рубалися з печенігами, половцями й чорними клобуками, ходили добровільцями помагати ромейському імператорові наводити лад у Малій Азії, бачили там різних язичників, дралися з уграми, здобували ляцькі городи і вже двічі в'їздили переможно до Києва — колиски княжої Руси. Чимало жорстокости довелося їм бачити, і тверді вони були на людське терпіння, проте, таке знущання німців над литвинами обурювало гриднів. Коли Зіґфрід Чорний хоче навертати литвинів на християнську віру, хай пошле до них священиків чи монахів. Це їхнє діло проповідувати Боже слово між язичниками. А вирізувати впень мирних людей це вже зовсім не лицарському.

Радославич велів відрізати повішеного волхва й похоронити. Вкоротці коло хреста виросла невеличка могилка. Над нею став Іпоколон і, склавши руки, молився.

Сли і гридні зняли шоломи...

Іпоколон зробив рукою знак хреста над могилкою і споглянув на маленьку сіру пташину, яка сиділа на гіллячці старого дуба й сумовито цвірінькала. Може, це плакала душа замордованого невинного старого волхва, який молився своїм богам, так як молилися його предки, чинив добро своєму народові, навчав його й не знав, що ближається кінець його старій прадідній вірі, котру викоренять за кілька десятків років кров'ю й залізом закуті в панцери суворі тевтонські лицарі.

З півночі несподівано насунула хмара, і з неї зацяпотів рясно дощ.

Стало тихо й сумовито.

Наче плакав хтось на руїнах селища...

— Ув!.. ув!.. ув!.. — заголосила переразливо собака на близькому спаленому гумні, і її виття рознеслося по довкіллі, вражаючи своїм сумом.

Радославич здригнувся.

— Ідемо! — кинув він сухо наказ тисяцькому Пет-

рові, сідаючи хвацько на коня.

Рушили далі в дорогу.

Їхали похнюплені й мовчазні, а Іпоколонові весь час вчувалося жалібне цвірінкання сірої пташини над могилою замученого старого волхва.

Після трьох днів дороги скінчилися бори, й валка несподівано виїхала на загосподарені землі. Траплялися вже подекуди багаті оселі й укріплені замки. На полях зеленіло збіжжя, а на засипаних квітами луках випасався годований скот. Дороги були широкі, із глибокими ровами обабіч. Їхали ними купці й селяни, скотарі гнали корів й овець, а часом проскакували й озброєні воїни. Кмітливе око Радославича зауважило, що ці воїни, проїжджаючи мимо валки, приглядалися пильно слам і гридням. Поблизу Райнакасу, череп'яні дахи якого вже червонілися здалека у проміннях весняного сонця, валку перестріла група вершників, по зуби озброєних їздців у кольчугах і шоломах. Попереду вершників їхали на буйних вороних конях три лицарі, а над їхніми шоломами розвівалися високі й пишні султани.

— Німці! — загомоніли гридні.

Лицарі поволі під'їжджали до валки. Їм назустріч виїхав боярин Радославич із тисяцьким Петром та Іпоколоном.

Зупинилися за кілька кроків від лицарів.

— Хто ви такі й куди їдете? — наблизився майже впритул до послів лицар, який їхав посередині. Його холодні й суворі очі глянули пронизливо на подорожніх.

— Ми — сли могутнього галицького князя Ярослава до великого князя Зігфріда, — повагом промовив Радославич.

— Вітайте, достойні послы. Наш князь Зігфрід велів мені зустріти вас, і я, Отто Адлер, вітаю вас на землі нашого великого князя.

Лицар схилив голову в уклоні.

Радославич відклонився й назвав слів і тисяцьких, а лицар, у свою чергу, представив двох своїх товаришів. Були це німецькі лицарі — Курт Гіммельбрандт й Адольф Баер, — а всі три вони, як це виявилось пізніше, рахувалися найближчими приятелями й дорадниками Чорного Зігфріда.

В їхньому супроводі валка прибула до невеликого укріпленого міста, в якому і провела два дні, ждучи на човні, котрими мала дістатися до Кройцбургу.

Пливли Ногатом довгенько, аж урешті побачили могутній замок — Кройцбург. Це була справді потужна твердиня, що наганяла всім страх уже тільки своїм виглядом. Скрізь височіли грізні вежі, розкидалися грубезні мури, бовваніли понурі башти й високі будівлі. Від ріки Ногату їжилось гострокілля високого частоколу, за ним тягнувся глибокий рів, за ровом піднімався земляний вал, за ним виднів грубезний мур, а за муром простягався ще один мур із численними баштами, на яких були уставлені великі самостріли й метавки. Здавалося, що немає ніякого доступу до цього так сильно укріпленого лігва Чорного князя.

— Оце наш Кройцбург! — гордо повів рукою Адлер.

— Твердиня неприступна, що й казати, — задумливо сказав тисяцький Петро.

— Що каже ваш товариш? — перепитав Радославича Адлер.

Радославич переказав лицареві заувагу тисяцького, й Адлер посміхнувся задоволено.

— Бачу, що ваш тисяцький добре розуміється на твердинях, — заговорив він. — Кройцбургу ще ніхто не здобув, та й немає такої сили, щоб могла це вчинити. Тому він — наша гордість. Боронять Кройцбург не лише самі мури й укріплення, — боронить його також і наша велика духовна сила — свята віра й гострі мечі. З Богом ми перемагаємо наших ворогів завжди...

Тисяцькому Утанові кортіло страх поспитати гордого лицаря, чи він зараховує до ворогів теж і мир-

ний литовський люд, але прикусив язика. З такими хижими лицарями треба бути обережним.

Лунко пролунали сурми.

Княже посольство в'їхало південною брамою до Кройцбургу.

У брамі зустрів послів печатник князя Зіґфріда, старий, високий ростом лицар Вільгельм Шнеебах.

Вітав посольство сухо і твердо.

Жбурляв словами, наче каменюками важкими, повен гостроти й гордині.

За ним стояли похмурі лицарі у блискучих латах. Вони дзвеніли своїми важкими двосічними мечами, а з їхніх рамен розкидалися широкі сірі хламиди⁴⁷.

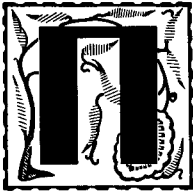
Від них віяло грозою, і служба княжого посольства цілковито припинилася, споглядаючи полохливо на суворих німецьких лицарів.

Галицькі сли і гридні не могли не запримитити, як уздовж грубезних мурів Кройцбургу гойдалися на шибеніцях вішальники, а круки довбали їм очі. Подекуди під мурами на залізних гаках похитувалися вже лише самі кістяки.

Волелюбним галичанам стало моторошно...

⁴⁷⁾ Хламида — широкий накидний плащ.

III

оловіли жита.

Червоніли в них маки, тулилися по
окраєчках веселі чорнобривці й морга-
ли голубі волошки.

П'янила скошена трава.

Спливала із сонця в жита золота
прозорінь і купалася в широководному Дністрі, обабіч
якого смерди виблискували косами й безжалісно ско-
шували високу траву, промережану густим буйно-
квіттям.

У городах росли боби, цибуля, часник, зеленіла різ-
на городина, а в садах рясніли на деревах не спілі ще
груші, яблука і сливки.

За городами, над рікою жінки білили полотно, й
воно розкидалося на березі довгими вузькими мере-
жами. Коло полотен гасали весело хлопчакі. Вони
стрибали галасливо у прозору воду або ганяли навви-
передки по м'якому пісочку.

У селищах гавкали собаки, бігала метушлива ма-
леча, скрипіли гарби й на хижках стирчали у своїх
гніздах високоногі лелеки.

Дністер дрімав. Гойдалися на ньому довгими клю-
чами лодії, сунули поволі великі грецькі кулеварії⁴⁸,
снувалися малі човники, струги, насади, а в засмо-
лених дубових плавках непорушними стовпиками си-
діли рибалки й ловили рибу.

Йшло літо, й землею мандрував погідний ізок⁴⁹ із
гарячими безхмарними днями, зоряними ночами й
тихими замріяними вечорами.

⁴⁸) Кулеварії — грецькі вантажні кораблі.

⁴⁹) Ізок — червень.

Князь Ярослав не знаходив собі місця в теремі.

Огортав його дивний і хвилюючий неспокій.

Відчував, що йому чогось бракує. Аж до болю...

Втратив охоту полагоджувати різні державні справи і здавав їх печатникові Боровському, аж цей дивувався, що це сталося із князем, який завжди хотів особисто розглянути кожну важливу представлену йому справу. До жінки заходив рідко. Перестав навіть бавитися зі своїми донечками й сином, і маленька Оленка не могла зрозуміти, чому це батько не заходить до дитинця й не бавиться з нею.

Навіть княгиня-мати запримітила дивну поведінку свого сина. Бачила, що він журиться і знала причину його горя. Кілька разів збиралася зайти до нього й поговорити та все здержувалася, бачачи, як вечорами князь виходив у сад і там просиджував довго у глибокій задумі. Ніхто не наважувався тоді підходити до нього.

Одного дня прийшла до княгині-матері її невістка й гірко їй жалілася, що князь так відчужився, що цілими днями не бачиться з нею й навіть не заходить до дитинця. Княгиня-мати мовчки вислухала жалі невістки й хоч її не любила, вирішила при найближчій нагоді таки поговорити зі сином. Стурбувало її ще й те, що князь вельми холодно прийняв і обійшовся зі суздальським посольством, яке прибуло до Галича, очолене княжичем Предиславом, котрий доводився двоюрідним братом княгині Ольги. Суздальці виїхали з Галича дуже невдоволені, а то й ображені. Ольга не втерпіла, пішла до князя й гостро з ним пересварилася за суздальців. Це так розлютило Ярослава, що мало не вигнав жінку з кімнати. А втім, вона й сама, побачивши, що князь дуже розсердився, поспішила вийти.

Неприємна розмова із жінкою так розхвилювала князя, що він погано спав, а вранці прокинувся з таким болем голови, що не міг узятися за будь-яку працю, хоч справ до його розгляду нагромадилося чимало. Ось єпископ Косьма хоче будувати нову церкву в Чешибісах і потребує грошової допомоги з княжої

скарбниці; теребовельський воєвода заклав школу в Теревовлі і просить вислати до неї вчених монахів із Галича; міщани з Перемишля б'ють чолом, щоб зменшити їм річні устави, бо, мовляв, вони й так дають багато грошей на розбудову міста; боярин Борсук із Бакоти на Поділлі вніс ще один позов на бакотських смердів. Печатник знову клопоче князеві голову за неполаджений досі спір із Олеші за городську землю між смердами й міщанами. Боже! Скільки то назбиралося різних клопітливих справ!

Князь велів печатникові важливіші справи відкласти на пізніше. До єпископа вислав бирича і просив його прийти до терему наступного дня. Знаючи добре, що скарбник Люборадиш бурмотітиме ще й тому, що нещодавно єпископ узяв більшу суму на купівлю богослужбових книг для собору, а тепер знову хоче грошей, князь вирішив цю справу спершу обговорити з ним, а потім уже прийняти єпископа. Крім того, йому хотілося також почути міркування свого скарбника щодо прохання перемиських міщан. Не хотів такої справи вирішувати, не вислухавши думки свого довголітнього скарбника, який мов ока в голові пильнував грошових справ Галицької Держави. Але відчував, що потребує спокою, щоб утихомирити свої розбурхані нерви й, пообідавши, велів осідлати собі коня. Тисяцькому Ігореві, начальникові княжої охорони, сказав, що хоче проїхатися сам поза Галичем без ніякого супроводу, й залишив терем, не сказавши нікому, куди їде.

Властиво, й сам не знав, куди їде . . .

Захотілося йому від'їхати геть далеко від гамірного Галича, побути серед природи, відітхнути від турбот і знайти бажаний спокій, якого не знаходив уже впродовж кількох тижнів.

Переїхав Дністер на великому поромі, разом із гуртом смердів, які верталися до своїх селищ із ярмарку, обвантажені різними купленими речами, й радів, що ніхто його не пізнав, і мало хто звертав на

нього увагу, приймаючи князя за якогось звичайнісінького собі боярина.

Їхав довго . . .

Кланялися йому достиглі збіжжя, м'якотравні луги, дрімливі чагарники, й обіймав його густий буковий ліс, який тягнувся густою темнозеленою стіною від Скомо-рохів аж ген, поза Гологори. В тому лісі з початком березоля⁵⁰ княжі осьмники і гридні схопили грабіжників, які забрели сюди аж із Берладської землі та пограбували двір боярина Ростислава Скали. Князь скарав грабіжників на горло, і їх повісили за городськими мурами.

Проїхавши впоперек лісу, князь виїхав знову в широке поле, на якому тут і там видніли розкинені оселі, зеленіли гаї, манили око квітасті луги, й легесенький вітерець прогулювався над верхами половіючого збіжжя.

Князь зупинив коня.

Заїхав, як виглядало, доволі далеко, бо околиця була йому незнаною. Ніколи перед тим тут не бував.

Проїхавши ще трохи, князь знову зупинився. Перед ним розкинувся пишнотрав'яний луг із могутніми крислатими дубами. За лугом хвилювали жита, а за ними вдалині видно було велике дворище. »Мабуть, там живе хтось із боярів« — міркував князь. Але не хотів їхати до дворища, хоч і відчував уже голод. Рішився відпочити й, пустивши коня пастися, ліг на м'яку траву коло потічка, який дзюркотів собі тихесенько серед густих трав, що налягали на нього з обидвох берегів.

Було вже з полудня.

Над квітами гомоніли бджоли, гули джмелі, переливалися всіми кольорами метелики, тихо воркували голуби. Високо над лугом повис у повітрі, здавалося, непорушний бистрозорий шуліка. »Чатуеш на здобич« — засміявся князь. Втягнув глибоко у груди

⁵⁰) Березоль — квітень.

свіже, здорове повітря, сповнене пахощами квітів і половіючого збіжжя.

Замкнув очі.

Старався ні про що не думати. Відганяв від себе думки про Галич, державні турботи, нещасливе родинне життя, хоч вони вперто насувалися.

Не зчувся, як заснув.

Пробудило князя голосне іржання. Підвівся на ліктях і побачив, що поруч із його конем пасеться чужий вороний кінь. Здивувався теж не мало, коли побачив на відстані кількох кроків від себе гарну молоденьку дівчину, котра сиділа на траві і плела із квітів барвистий віночок. Її чиста чепурна одіж і чобітки з хозу вказували, що вона була не простого роду, а боярського.

Дівчина глянула на нього й усміхнулася.

— Ти вже пробудився? — запитала вона. — Я й не сподівалася когось тут, у лузі, застати.

Князь устав і підійшов до дівчини.

— Я довго їхав, таки добре втомився, вирішив тут відпочити та й заснув.

— Ти, може, їдеш із Галича? — поцікавилася дівчина. — По твоїй одезі бачу, що ти боярин.

Князь із захопленням задивився в її голубі очі й забув, що має їй відповісти.

— Хто ти, така...

— Яка? — дещо несміливо запитала дівчина.

— Така гарна, — відповів князь, і дівчина засоромлено схилила свою голівку, завітчану чебрецем.

— Я — Настася, донька боярина Чагорова.

Князь був приємно вражений. Знав, що в боярина Чагорова є шестеро дорослих синів, які вже брали участь у княжих походах, й одна донька, але ніколи її не бачив, бо боярин Чагрів завжди приїжджав до Галича лише зі своїми синами.

Настася Чагрівна була дуже вродлива й ніжна. Мала голубі-голубі, мов небо, очі, біле личко й густу довгу косу, що спадала на білу, наче сніг, сорочку, з-під

якої випиналися пружні дівочі перса. Припала зразу князеві до вподоби.

— А ти хто такий?

— Я — боярин Ярослав із теребовельської землі, Настасю, — відповів князь. — Перебуваю тепер у Галичі.

— Ти з Теребовлі? О, це далеко... Я не їжджу ніколи так далеко, хіба час від часу до Галича з батьком. Але нас часто відвідують бояри.

Князь вслухався зачудовано в її голос, і йому здавалося, що Настасині слова переливаються срібно-дзвонними тонами.

— Ти, мабуть, голодний, — стурбувалася нагло дівчина, — але, на жаль, я не маю нічого зі собою. Стривай, ось я зараз поїду додому і привезу тобі щось попоїсти. Наш двір онтамечки, — показала рукою на розлоге дворище. — Ти пожди тут... Добре?..

— Добре, Настасю, — погодився князь і захоплено дивився, як дівчина йшла лугом, проворно сіла на коня й помчала до дворища.

Ходив по траві й нетерпеливився. Зустріч із прегарною боярівною дуже його схвилювала. Настася Чагрівна йому вельми сподобалася. »Яка вона ніжна...« — думав, порівнюючи цю дівчину зі своєю холодною, гордовитою жінкою.

Боявся, що Настася не вернеться, й дуже зрадив, побачивши, як вона пробирається пішки польовою стежиною, серед половіючого збіжжя, і прямує в луг.

— Я так спішилася, що й не прихопила багато, — защебетала вона, простелюючи хустину, на яку поклала великий шматок хліба, сир, м'ясо й маленький глечик питного меду.

Князь їв і не зводив очей із Настасі. Вона ж цікавилася життям у Теребовлі, і треба було вести розмову обережно, щоб не прозрадитися, що він не знає докладно теребовельського життя, як також не знає там знатніших людей, крім декількох бояр. Мимоволі зайшла мова про князя, і Ярослав був дуже звору-

шений, коли почув від Настасі, що вона добре знає про його нещасливе родинне життя і про те, що він оженився з волі свого батька, а не з любови. Настася говорила, що їй дуже жаль князя, хоч вона й не бачила його ніколи зблизька. Її слова спливали мов цілющий лік на спрагнене щирої й ніжної любови серце галицького князя.

Сиділи довго. Вже почало вечоріти, а князеві ніяк не хотілося залишати Настасю. Не стямився, як пригорнув її міцно до себе й засипав її личко палкими поцілунками.

Вертався до Галича, мов народившись вдруге на світ. Було йому легко й весело. Чувся іншим чоловіком.

І снував пляни, як зробити щасливою чарівну боярівну Настасю Чагрівну, яка так несподівано ввійшла в його життя й у яку він, галицький князь, закохався до нестями.

Вернувся до терему дуже пізно.

Так почався романс між галицьким князем Ярославом Осьмомислом і боярівною Настасею, романс, який для князя став найкращим періодом його життя, а водночас і скінчився великою трагедією, котра лишила в його серці глибоку незагоєну рану, що її він уже не зміг ніколи залікувати до кінця свого життя.

Не передбачував мудрий князь, що його, глибокоумного політика, який умів перехитрити навіть старих, багатих життєвим досвідом і володарською практикою, князів та королів, — переможуть його ж таки бояри й жорстоко розіб'ють безмежне щастя, яке засяло для нього в голуких очах коханої Настасі.

Не знала та й думати навіть не могла тоді ще молоденька боярівна Настася, що, палко покохавши теребовельського боярина Ярослава, вона ввійде в історію Руси-України як любка одного з найславніших князів українського народу і скінчить передчасно своє молоде життя жахливою смертю на вогнищі . . .

Ні, не сподівалися вони обидвое, що їхня любов сколижне цілим Галицьким Князівством, а людська

злоба й ненависть пронесуться над сірою Галицькою Волостю яскравими загравами пожеж і громоглоссям кривої крамоли.

Такого лиха вони не сподівалися . . .

Скоро збігав час, і князь, їдучи на зустріч із Настасєю, зупиняв коня і спостерігав, як під серпами зазмаглих від сонця жателів⁵¹ лягало спіле збіжжя, а, вертаючи пізно ввечері до Галича, він бачив, як селяни користали із прохолоді, що лягала на полях, в'язали снопи та ставили полукипки рядами.

Зустрічалися в тому ж самому лузі, де стрінулися перший раз у їхньому житті. Князь приїжджав двічі, а то і тричі на тиждень. Часом спізнювався, бо не пускали державні справи, й тоді Настася терпеливо ждала, збираючи в лузі квіти.

Час до часу привозив їй дорогі подарунки, й Настася радо їх приймала, віддячуючись князеві палким поцілунком. Чагрівна виявилася дуже розумною дівчиною, і князь не мало здивувався, як одного разу, коли мова зайшла про нього знову, Настася сказала йому:

— Цікаво, чому це наш князь не хоче бути великим київським князем? Він такий мудрий та сильний, і йому було б найлегше засісти в Києві. Адже він і так ходив походом на Київ . . .

Князь ставив собі й сам не раз таке питання. Справді, чому б йому не стати великим київським князем? Хіба ж він не наймогутніший і не найбагатший між князями? А розумом і хитрістю він усіх їх перевищує. Не лякався теж і клопотів, які б його ждали, коли б сягнув по київський престіл.

Привик уже. Коли не раз ламав собі голову над розв'язкою якоїсь заплутаної державної справи, завжди згадував слова свого покійного батька, князя Володимирка: »Сину, пам'ятай, що княжий клубук дуже тяжкий, а найтяжчий — це клубук великого київського князя«.

Чувся сильним і здібним носити корону київського

⁵¹) Жателі — жінці.

князя, але стримувала його одна справа. Не хотів штовхнути Русь на шлях іще гірших княжих міжусобиць від тих, які вже існували. Знав, що навіть коли б і засів на київському престолі, міжусобиці не припиняться, і що б він не чинив, йому не вдасться змусити князів до єдності та згоди, а також і до послуху йому — великому київському князеві. Київ занепадав, а водночас занепадала й повага, й авторитет великого київського князя.

Відповів Настасі так, як думав про це, й вона на хвилину замислилася.

— Може, це і правда. Князь міркує мудро. Не даром же зуть його Осьмомислом...

А по хвилині додала:

— Жалко мені його дуже. Княгиня Ольга, мабуть, таки добре лиха жінка, коли вона не любить і не цінить князя. Він іще молодий, гарний, розумний і людяний. Нарід його любить, бояри поважають. Мій батько все хвалить князя. Бідний він...

Почувши сум у словах Настасі, князь, сильно зворушений, відвернувся, ніби зриваючи квітку. Не хотів, щоб Настася помітила його зворушення...

Романс князя Ярослава з Настасею не втримався довго в таємниці. А втім, це було майже неможливе. Часті виїзди князя поза Галич без особистої охорони насторожили княжого печатника, й він, побоюючися, щоб щось злого не трапилось «мудрому князеві», як він називав князя Ярослава, приказав биричам прослідкувати, куди це князь так часто їздить. Одного разу князь, вертаючи до Галича, нашттовхнувся на биричів і суворо заборонив їм їздити за ним. Биричі вернулися і сказали про це печатникові.

Старий Боровський був не в тім'я битий. Умить зміркував, що князь, мабуть, десь має любку й не хоче, щоб про це знали на дворі. «Все це гарно, — бубонів старий печатник сам до себе, — князеві можна мати любку, бо він і так не має життя зі суздалькою, але що ти за княжий печатник, як не знаєш хто е

цією любкою? Нікудишній ти печатник, якщо не знаєш княжої таємниці. Ге... воно то й легко, і трудно... Биричі бояться тепер їздити, бо як наштовхнуться ще раз на князя, то він готовий їх посадити в поруб, а чого доброго й на горло скарати за непослух. Ярослав буває суворий у таких випадках. Мало того, биричі скажуть князеві, що їх послав печатник. Тоді що ти, Боровський, відповіси князеві, як він тебе запитає: »А чого це ти, печатнику, висилаєш биричів слідкувати за мною?« Ти скажеш, що боїшся за його безпеку. А тоді князь покоситься на тебе й рече: »Коли я сам не беру сторожі, то, виходить, що її мені не потрібно, а раз ти висилаєш биричів за мною, значить ти слідкуєш за тим, що я роблю, слідкуєш за своїм князем?« Га?.. Що тоді ти відповіси князеві, старий хроне?!«

Пішов старий печатник до княгині-матері на пораду, й вона сказала, щоб биричі не їздили за князем; буде далеко краще, як за ним посліdkують її власні праґматевти й довідаються, куди це князь їздить.

Це вдасться зробити, бо коли князь знає майже всіх биричів, то зате не знає всіх праґматевтів, хоч вони й живуть у княжому дворі.

Так і сталося. Одного дня по полудні, полагодивши пильні державні справи, князь виїхав поквапливо із двору. Вслід за ним поїхали переодягнені за вбогих міщан Димитрій і Апоклон, старші довірені праґматевти княгині-матері, добре обзнайомлені із близькими й дальшими околицями Галича.

Їхали вони на такій відстані, щоб могли тільки бачити, куди князь їде, і не втратити його з очей. Коли ж князь повернув у Гологорський ліс, потиснули коней. Переїхавши ліс, були здивовані, що князь не повернув на Гологорську дорогу, а зострожив коня й помчав вузькою польовою доріжкою, зарослою високою травою, в напрямі на Чаґрів.

»Що може цікавити князя в Чаґрові?« — не могли вийти з дива обидва праґматевти.

Тим часом князь не поїхав до Чагрова, а знову повернув у бік, скеровуючись до широкого лугу. Назустріч йому виїхала на карому коні якась жінка. Коли порівнялися, князь допоміг їй зіскочити з коня, і, взявши за руки, вони пішли лугом, ведучи за собою коней.

У прагматевтів заграла звідунська кров. Миттю вони зіскочили з коней і, скриваючись у густій високій траві, то поза широколистою ліщиною, посунули назирцем за князем і жінкою. Мов би вужі, підповзли близько до потічка й, обережно розгорнувши тирсу, побачили, що князь держав у своїх обіймах чудово одягнену молоденьку дівчину. Спочатку не могли роздивитися її обличчя, але коли вона по хвилині повернулася, Дмитрій смикнув Апоклону за руку й кинув йому головою на знак, що їм слід вертатися. Поплазували так швидко назад, що аж захекалися. Коли вже були близько біля своїх коней, Дмитрій не витримав і голосно підсвиснув.

— Але наш князь має око! — заговорив схвильовано. — Бачив, яку кралю собі знайшов? . .

— Що краля, це правда, — тоном знавця підтвердив Апоклон. — Але хто вона? Ти, може, знаєш або бачив її?

— Хто ж би, як не донька боярина Чагрова — Настася. Я був одного разу в дворі Чагрових і там її бачив. Це було, може, три роки тому. З того часу вона виросла і стала справжньою красунею . . .

Княгиня-мати з увагою вислухала прагматевтів і наказала їм нікому не говорити нічого про те, що вони бачили. Потім покликала до себе печатника, й від неї старий Боровський дізнався, що його «мудрий князь» любить з Настасею Чагрівною. Те, що князь знайшов собі любку, не заскочило ні княгиню-матір, ані старого Боровського. В душі княгиня Євдокія навіть була вдоволена, що її син має тепер те кохання, якого він не зазнав у молодому віці.

Боровський лише посмикував свого довгого сивого

вуса, йдучи від княгині-матері, й задоволено підсміхався.

Викрили романс князя Ярослава й Настасі також і її брати — Роман та Олег, — які зацікавилися, куди це так часто їздить із дому їхня «маленька Настася» й вертається доволі пізно додому. Одного пополудня вони поїхали за нею назирцем і побачили, що в лузі з Настасиним конем пасеться гарний сивий кінь. Значить, Настася з кимсь зустрічається в лузі. Але з ким? . . .

Обидва посувалися обережно високою травою, приховуючися поза кущами, аж почули над потічком дзвінкий сміх сестри. Підкралися зовсім близько.

Оторопіли з дива, коли побачили їхню «маленьку Настасю» в обіймах князя Ярослава Осьмомисла.

Аж роти пороззявляли . . .

Що й казати!

Їм навіть подумати не снилося, що їхня люба сестричка могла припасти до впадоби володареві Галицької Волости.

Були так заскочені, що не знали, що мають діяти. Треба було або сказати батькові всю правду, або загаїти перед ним те, що Настася любиться із князем.

Так не добре й так зле . . .

Вагалися ввесь час, вертаючи додому. Нарешті постановили таки сказати батькові правду. Що він далі чинитиме, — це його діло. На те він і батько.

Боярин Чагрів вислухав синів, навіть не моргнувши оком. Роман й Олег пішли вечеряти, так і не знаючи, що батько думає про цю справу. Цілий вечір непокоїла їх думка, чи вони добре зробили, чи зле.

Стурбовані, поклалися спати й довго не могли заснути, обмірковуючи викрите ними на всі лади.

Боярин Чагрів був чоловіком бувалим, і за життя князя Володимирка йому доводилося не раз відвідувати княжий двір, а то й виконувати різні княжі доручення. З розповідей боярів, які їздили послами в чужі країни, він знав, що всякі любовні історії во-

дяться майже на всіх княжих і королівських дворах, уже не говорячи про візантійський двір, тому сприйняв вістку про любов його одиначки із князем доволі спокійно. Мало того, — був навіть радий, що княжий вибір упав на його Настасю. Все таки це велика честь для Чагрових. Не один боярський рід хотів би, щоб князь пригорнувся до котроїсь із його лад. Ще б пак! Хіба він не знає? Всі скреготітимуть зубами із зависти. Цікаво, що князь думає? Його не розкусиш скоро...

Боярин обдумував справу на всі боки й вирішив, що тимчасово треба залишити її такою, як вона є, і навіть не натякати Настасі нічого про те, що родина знає її таємницю. Сказав про це лише своїй дружині, а синам наказав, щоб тримали язик за зубами.

Проте, таємницю годі було довго втримати.

Княгиня Ольга, роздратована докраю відчуженням князя, коли дізналася, що він часто виїздить сам поза Галич і вертається не раз пізно вночі, наказала своїм довіреним людям слідкувати за князем. Вона мало не скипіла з люті, коли їй розказали про те, що князь їздить аж до Чагорова й зустрічається там із молоденькою боярівною Настасею Чагрівною. Досада і гнів аж душили її. Але горда суздальська вдача перемогла. Навіть одним словом не згадала про те князеві.

Мовчала. Таїла в собі лютя, ненависть і жаль.

Може, й горе.

Хто міг розгадати її — холодну, неприступну, гордовиту суздальку?

Ольжині люди скоро рознесли на дворі вістку про романс князя з Настасею Чагрівною, а звідти вона поширилася на цілий Галич. Заговорили про князя й Настасю на боярських дворах. Молоді боярівни заздрили Настасі, а бояри мовчки здвигали плечима, — мовляв, це княжа справа, не наше діло. Інші ж міркували про це так: князь не живе добре зі своєю жінкою і знайшов собі любку. Що ж тут такого!?

Були серед боярів і такі, що заступалися за княгиню Ольгу й потайки гудили князя.

По Галичу розповзалися різні плітки й поголоски. А князь і Настася, щасливі своїм коханням, навіть і не знали, що опинилися на людських язиках. Вони раділи собою і, здавалося, хотіли весь світ пригорнути своєю великою любов'ю.

Настася все ще не знала, що вона покохала не теребовельського боярина Ярослава, а самого галицького князя. А втім, їй навіть на думку не прийшло, що цей чорновусий, високочолый мужчина, в очах якого світиться глибокий розум, і який так палко її любить — це галицький князь. Ярослав також не відважувався сказати Настасі правду про себе.

Боявся...

Він — володар найсильнішого князівства на Русі, що залізними полками Угри підпирив, якого поважав дуже візантійський імператор, і наввипередки шукали приязні з ним сусідні князі та королі, — боявся тієї хвилини, коли його кохана Настася дізнається правду. Лякався, що така хвилина може знівечити його велике щастя.

Не був певний того, що скаже Настася...

Тому тривожився, хоч знав, що раніше чи пізніше він мусить сказати їй всю правду.

Відкладав таку розмову із дня на день.

Не наважувався...

Але розв'язка прийшла сама, й зовсім несподівано.

Одного пополудня, коли сонце вже схилялося до заходу, а його проміння мандрували по широких стернях та заглядали в гаї й чагарники, князь із Настасею, гуляючи в лузі, побачили, що до них мчать два вершники.

По червоних накидках князь пізнав прагматевтів своєї матері.

Змішався.

Не сподівався, що прагматевти його знайдуть.

А одночасно і струбувався. Щось мусіло статися на дворі. «Може, щось із матір'ю?» — мигнула думка.

— Якись незвичайні вершники їдуть. Я таких ще ніколи не бачила, — захвилювалася Настася.

Прагматевти зупинили коней за кілька кроків перед князем і Настасею. Вправно зіскочили із сідел, підійшли до них і низько поклонилися князеві.

Князь пізнав начальника прагматевтів Германоса.

— Ясний князю, пробач, що турбуємо тебе, — заговорив ламаною мовою Германос, — але ясна княгиня, твоя мати, нагло занедужала й хоче з тобою бачитися.

— Коли це сталося? Аджерж сьогодні вранці моя мати ще була цілковито здорова...

— В полудне. Ясна княгиня почула себе нагло погано й після полудня злягла. Ескулап⁵² Андрохон знаходиться весь час при ній.

— Вертайте зараз же і скажіть моїй матері, що я негайно, як поверну, прийду до неї. До речі, — посуворішав князь, — як ви знали, де мене шукати?

— На те ми і прагматевти, щоб знати, де тебе знайти, ясний князю...

Не чекаючи, що князь скаже, обидва прагматевти низько йому вклонилися й за хвилину вже мчали назад до Галича.

Князь глянув на Настасю.

Стояла непорушна і бліда, а в її широко розкритих очах малювався переляк.

— Ти... ти... Ні, не може бути!.. Ти — князь, — майже прошепотіла вона.

Князь узяв її за руку.

— Так, Настасю! — заговорив лагідним голосом. — Я князь Ярослав Осьмомисл, а не теребовельський боярин. Прости, що не сказав тобі правди раніше. Але я лякався, що наша любов може тоді розвіятися, наче вітер у полі, й ми обидвое залишимося нещасливими. Ти влила в мене наснагу до нового життя, даючи мені свою велику любов. Я хочу, щоб ми йшли разом у життя. Ти і я. Галицький князь і боярівна Настася Чагрівна. Це життя не буде встелене рожами, на

⁵²) Ескулап — лікар.

шляху зустрічатимуться й колочі тернини, але його золотитиме наша любов...

По Настасиному личку покотилися рясні сльозинки.

Може, це були сльози великого зворушення, а може, й великої тривоги?..

Стояла побіч мужчини, якого покохала всім серцем, і він кликав її йти з ним у життєві далі нового, невідомого їй майбутнього.

Не могла йому відмовити...

Глянула на князя заплаканими очима і стиснула міцно своєю маленькою ручкою його руку.

— Я піду з тобою, мій любий князю... мій чудовий Ярославє...

Їхні уста злилися в безконечно довгому й палкому поцілунку.

Це була найщасливіша хвилина в житті галицького князя Ярослава Осьмомисла.

IV

ави!.. Дави його, Курте!.. — вигукували німецькі лицарі й вої.

— Не дайся, Боре! — кричали й собі галицькі воїни.

Обидва борці — здоровило, німецький воїн Курт і галицький гридень Бір — боролися вже більше як півгодини. Почервоніли з натуги, мов каплуни. Не подавалися. Давили себе люто, падали на кам'яну долівку, вставали, знову падали, переверталися, підкидали один одного вгору, плигали кумедно по залі, охопивши себе міцно за крижі, але нікотрий із них не хотів здатися першим.

Лицарі й вої поставали при столах і з великою цікавістю приглядалися завзятій борні. Простора зала аж ходила ходором від заохочуючих криків та реготу. За плечима лицарів і воїв, понатягавши шиї й собі, товпилася цікава челядь.

За головним столом сидів князь Зіґфрід, коло нього путній боярин Радославич, а далі — печатник Вільгельм Шнеебах, лицарі Адольф Баер, Курт Гіммельбрандт, тисяцький Петро, Іпоколон, варязькі тисяцькі Утан і Куль та інші знатніші німецькі лицарі.

Князя Зіґфріда не дарма називали Чорним. У нього і справді лице було темнувате, очі колючі, ніс горбатий, а довге чорне волосся було розпатлане й по обидвох боках закладене за вуха. У рвучких рухах князя чаїлися нетерплячка й гострота.

Його боялися.

Від погляду безбарвних колючих очей князя нітілися знатні лицарі, яким не бракувало відваги. Навіть сам його печатник не почувався добре й волів сидіти мовчуном.

Побачивши, що борці в одній силі й не можуть себе збороти, князь нетерпляче махнув рукою, даючи знак, що борні кінець. Курт і Бір, важко дихаючи, припинили боротьбу та, поклепуючи себе взаємно по плечах своїми здоровенними ручищами, вмить припали спрагнені до цинових кухлів, наповнених пінистим холодним пивом.

— Куно! — гукнув князь. — Підійди ближче й покажи нам свою силу!..

З гурту німецьких воїв вийшов на середину трапезної залі середнього віку, невисокий м'язистий воїн і, підійшовши до стіни, на якій були густо порозвішувані панцери, шоломи, мечі, топори, щити, списи, чекани, зняв чекан із залізним держаком. Зовсім не натужуючись, він зігнув держак у кільце.

— Носч! — закричали радісно німці. — Хай живе наш силач Куно!..

Князь Зігфрід глянув із слабо прихованою глумливою посмішкою на боярина Радославича й запитав:

— А що, боярине! Чи знайдеться серед твоїх людей такий силач?

— Може, й найдеться, князю, — спокійно одказав боярин. Його вельми гнівила зухвалість і гординя Чорного князя, й він давив у собі гнів та силувано всміхався. — Туре, — покликав він високорослого плечистого гридня, — не дай же, сину, нас в обиду!

Гридень Тур розглянувся швидко по трапезній і, побачивши вмурований у стіну ланцюг, звернувся до Радославича:

— Спитай, боярине, князя, чи я можу вирвати ту веригу⁵³ із стіни?

— Що?! Він хоче вирвати цей ланцюг! — здивувався Чорний князь. — Уже не один пробував це зробити. Але, якщо йому вдасться доконати цього чину, він дістане від мене в дарунку гарного рисака. Ви чуєте, мої лицарі, — крикнув князь, — цей галицький молодик хоче пожизуватися перед нами своєю

⁵³⁾ Верига — грубий ланцюг.

силою. Хай пробує, а ми посміємося з його нещасті.

— Га... га... га!.. — зареготали лицарі.

Тур жваво підійшов до стіни, обмотав руки ланцюгом і почав тягнути його з усієї сили, але ланцюг не подавався, був міцно і глибоко вмурований у грубесну стіну. Тур крутив ним на всі сторони й увесь час його тягнув. Довкола нього широким колом стовпилися лицарі та вої, і всі із запертим віддихом сліdkували за зусиллям Тура. Гридень багрянів, обливався потом, а ланцюг не рухнувся й на крихітку. Галичани вже втрачали надію, що Турові вдасться вирвати ланцюг, коли раптом залізо голосно заскрипіло, щось зашаруділо, і гридень, рвонувши ланцюг з цілої сили, повернувся разом із ним на долівку.

Довкола загуло. Гридні й німецькі вої підхопили Тура на рамена й обносили його з галасом по залі, а лицарі крутили головами з дива.

— Своє слово я дотримую, — сказав Чорний князь. — Скажеш, боярине, своєму силачеві, щоб вибрав собі в моїх стайнях коня, якого схоче. А завтра всі поїдемо на лови...

В околицях Кройцбургу не бракувало великих лісів, і всі вони належали Чорному князеві. Він любив лови й був запальним ловцем. Тим разом поїхали на лови в ліс, у якому водилося чимало всякого дикого звіра, зокрема диких вепрів. Загоничі зі собаками зайняли велику ділянку лісу й наганяли дичину на ловців, які розставилися на галявині широкою шерогою, озброєні луками, рогатинами, келєпами, ножами й чеканами.

Собаки нагнали сполоханих диких свиней, і вони, злісно хронути, побігли на ловців. Засвистіли стріли, й багато вепрів упало на землю, але люті ікласті самці перли вперед, і ловцям довелося хапати за келєпи й рогатини. Тим часом ліс несамовито стогнав від галасливих пицалок, ріжків, собачої гавкотні та криків загоничів.

На ловців набігли вовки й декілька ведмедів, які тут же й упали, прошиті стрілами та проколені рогатинами. Але не так легко пройшла зустріч ловців із

турами. Вони вилетіли на галявину, лютуючи, із глухим ревінням, гребли землю передніми ногами й кидалися безстрашно на ловців. Швидко розлучені тури підняли на роги кількох коней із їздцями, розпороли коням черева й розчавили їздців на смерть своїми могутніми лобами. Двох чи трьох турів мисливцям пощастило вбити, а решта прорвалася крізь ловецьку шерegu й побігла до глибокого бору, аж земля під нею стогнала. Полювання на цих тварин завжди в'язалося з небезпекою, й Чорному князеві було неприємно, що тури затовкли на смерть двох лицарів і трьох воїв. Він досадував на свого ловчого, що цей, мовляв, не доповів йому про присутність у цьому лісі турів.

Ловчий присягався, що турів у лісі не було, а прийшли вони сюди, мабуть, з іншого лісу. Та це не врятувало його від ляпасів і погроз Чорного князя, який прирік, що повісить його мов собаку, коли трапиться ще раз такий випадок.

Князь Зіґфрід був жорстоким чоловіком. Радів, коли бачив пролиту кров і спостерігав людське терпіння. Не раз у Кройцбурзі він улаштував криваві ігрища. Велів випускати із в'язничних льохів знесилених в'язнів, напускав на них голодних собак і любувався як здичавілі з голоду тварини роздирали безборонних людей. Осліпити людину — це вважалося у Кройцбурзі легкою карою, і у жмудській землі можна було зустріти багатьох нещасних сліпців, яких позбавив зору жорстокий Чорний князь. Між ним і жмудинами велася люта брань, котра тривала довгі роки. Зіґфрід прагнув не так повернути жмудинів на християнську віру, як примусити їх, щоб вони йому корилися, але жмудини ставили князеві завзятий спротив.

Чорний князь палив їхні селища, вигублював безсердечно їх жителів, лютою кончиною утинав жмудських волхвів і старійшину, проте не міг покорити впертих лісовиків, які вміли рубатися не гірше від німецьких воїв, а в засідках були для важко озброєної німецької раті вельми небезпечним противником. Про

це особисто переконалися тисяцькі Утан і Куль, які вибралися одного разу із князем Зіґфрідом до невеличкого укріпленого міста Зеебаду, котрий лежав на окраїнах володінь Чорного князя. Рухливим варягам було цікаво побачити жмудську землю, й вони радо погодилися поїхати із князем до Зеебаду. Разом із ними вирушило також кільканадцять галицьких гриднів. Подорож і побут у Зеебаді тривали майже два тижні. В поворотній дорозі на княжу валку напали жмудини, причаєні в густому лісі. Вони так уміло поприховувалися в лісовій гушавині, за стовбурами й у западинах, прикрившись гіллям, що навіть метке та досвідчене око ловця чи воїна не могло їх побачити.

Коли німецька валка вїхала у глибину лісу, на неї несподівано сипонула хмара стріл, і рівночасно з усіх сторін вибігли безладні товпи жмудинів. Багацько з них мало на собі вовчі або ведмежі шкури, а на головах оленячі роги, якісь великі тваринні вуша чи вепрячі ікла. Взагалі вони робили страхітливе враження й не були подібні до людей, а радше скидалися на диких звірів. Та ще й завивали по-дикому, наче вовки, кидаючись відважно на списи німецьких воїв, які стали муром довкола возів. Від них, мов би від стіни, відскакували вперті жмудини. Вершники рубали їх своїми довгими мечами, захищаючись уміло від жмудських сокир і рогатин, лучники сипали безупинно стрілами, а піші німецькі воїни у броні рубали й кололи списами жмудинів. Ті ж не менше завзято тиснули на німців, і не один панцер тріскав під ударом важкої жмудської сокири, а воїн із розрубаними грудьми валився на землю, ввесь облитий кров'ю.

Вкінці жмудини, побачивши, що не можуть перемогти німців, почали відступати до лісу. Із усіх сторін почулося голосне вороняче каркання — власне знак до відступу. Жмудини великими гуртами, а то й поодиноці, побігли в гушавину, втративши чимало вбитих і лишивши на побойовищі багато пораниених.

— Кляті пси! — лютився Чорний князь, витираючи кров зі свого меча. — Скільки воїв мені вбили! Гей,

ви! — гукнув він лицарям. — Розпорядіться, щоб узяли на вози наших убитих і поранених, а недобитих дикунів повбивайте. Е, ні! Це залагідна смерть для них. Котрий легше поранений, повісьте його на дереві вниз головою! . .

Поки вої збирали вбитих і ранених, а інші заходилися вішати легко поранених жмудинів та проштрикувати списами й мечами важко ранених, до Чорного князя підвели присадкуватого чорнобородого жмудина із закривавленою головою. В бою жмудин був лише приглушений і, очунявши, вдавав мертвого, коли побачив, що по бойовищу ходять німці та добивають ранених. Це йому не вдалося, й німецькі вої з голосними криками його схопили та привели перед князя.

Чорний князь люто глянув на жмудина.

— Попався, псе, в мої руки! Ти хто такий?

Жмудин мовчав і ненависно глипав на князя з-під своїх кошлатих брів.

— Ти, чортів виплодку, будеш говорити, чи ні? — засичав князь і, розмахнувшись, ударив жмудина в лице. — В мене ти скоро заговориш! Бруно, — гукнув він до похмурого лицаря, — поклич сюди своїх здоровил, для них я маю невеличку роботу . . .

За хвилину перед князем стояли два кремезні, мов дуби, воїни із жорстокими й тупими обличчями.

— Відрубайте цьому псові праву руку! — приказав князь.

Вої схопили жмудина й повалили його на землю, а їм на допомогу підскочили інші вої і навалилися купою на лежачого бідолаху. Йому відтягнули праву руку, й один із воїнів рубонув її мечем із цілої сили.

Жмудин запрочався й заревів несамовито від великого болю.

Над ним нахилився Чорний князь.

— Будеш тепер говорити, чи ні?

Жмудин підвівся із трудом і несподівано плюнув князеві в лице.

— Виколіть йому очі! — залютував князь. — І повісьте його головою вниз, — хай конає, клятий пес! . .

Утан і Куль, а з ними галицькі гридні та деякі німецькі лицарі відійшли до возів. Їм услід летів крик і жахливі зойки жмудина, якому виколювали очі.

Варязькі тисяцькі їхали мовчки аж до Кройцбургу. Довго не могли заспокоїтися. Вони були воїнами, рубалися в боях, уміли дивитися смерті у вічі, бачили не раз людську кров, але гидували такою жорстокістю, яку тут побачили.

Їм ставало страшно у Кройцбурзі, серед товстезних мурів, грізних башт, неприступних укріплень і суворого та жорстокого лицарства, яке купало свої руки в людській крові.

Говорили бояринові Радославичу, що вже час вертатися додому, але боярин їм сказав, що ще не закінчив своїх переговорів із Чорним князем. Отже, мусять ще якийсь час бути у Кройцбурзі.

Це ніяк не подобається тисяцьким.

Утан не знаходить собі місця. Ніяк не може зрозуміти, чому це німці так вигублюють жмудинів. Адже ці німці прийшли у жмудську землю, поставили свої городи й замки, вважають себе властителями цієї землі, голосять, що наворачтають жмудинів на християнську віру, а насправді винищують їх жорстоко та безсердечно.

Хіба ж так роблять християни?!

Ось, наприклад, у Свіонії. Конунг прийняв християнську віру. Прийняли її теж численні ярли. Проте, в далеких і глибоких борах іще й досі люди в селищах визнають старих богів, а жерці приносять їм жертви та моляться до них. Знає про це конунг, знають і ярли. Але не висилають на своїх людей рать, ані не примучують їх. Вони свідомі того, що пройде ще десятка-дві-три років, і християнська віра прийметься в цілій Свіонії. Навіщо ж убивати людей? . .

Утан не знає німецької мови, й це його дратує, бо він охоче почесав би язика з німцями. З галичан розговорюються з німцями лише путній боярин Радославич й Іпоколон. Цього гречина Утан не долюблює, але рад-не-рад якось при нагоді з ним розговорився.

Те, що почув від нього, ще більше здалося Утанові заплутаним. Іпоколон сказав йому, що німці хочуть вигубити цілковито жмудинів, а на їхнє місце поселити своїх людей із німецької землі.

— Що ж на це ляхський король? — здивувався тоді Утан. — Хіба ж він не знає, що тут діється, і які замисли мають німці? . .

— Король, може, і знає, — знизав плечима Іпоколон, — але не має сили втримати міцно у своїх руках велику землю. Литвини завдавали багато клопоту польським королям, і тому поляки позвали собі на поміч німецьких лицарів, ось таких, як Чорний князь. Німці примучують жмудинів, загосподаровують землю, дають багату данину польському королеві, й усе гаразд. Чи думаєш, що польського короля болить голова із приводу того, що Зіґфрід нищить жмудинів? Анітрохи. Це вкладається в його далекосяглих планах, щоб закріпити польському королівству доступ до Варязького моря.

— Алеж цей доступ буде в німецьких руках, — не погоджувався Утан.

— До того часу, поки польське королівство не змогутніє. Коли ж це станеться, поляки тоді звернуться проти німців, і польський король буде воювати з такими своїми васаліями, як Чорний князь. Так довго поки німці ще не стають небезпечними для польського королівства, король їх не рухатиме . . .

— Як же ж це тоді погодити, що, мовляв, німці навертають жмудинів на християнство? Хіба ж так навертається людей на нову віру? . .

— Історія знає ще страшніші поступки, ніж ці, що тут нам довелося бачити. Я вивчив історію візантійського царства, як теж і західнього римського, тож для мене все те, що тут бачу, не є ніякою новиною.

— Алеж ти слуга Божий, отче. Невже ж тебе не обурює така богохульба, що її ми тут зустрічаємо на кожному кроці?! . .

— Чому ж ні! Я осуджую діла Чорного князя, й він відповідатиме за них перед Богом. Що ж я можу

зробити? Говорив я раз із князем так само одверто, як оце балакаю з тобою. Чорний князь навіть не хотів дослухати мене до кінця. Розреготався та й каже: »Те, що ти, отче, теревениш, я давно знаю. Не думай, що ми прийшли сюди гладити цих поганів по голові. Ні! Ми їх винищимо, викуримо з їхніх барлогів, розоремо їхні селища, щоб і сліду з них не осталося. Тут буде наша німецька земля — земля священної німецької імперії . . . А поляки? Що таке поляки супроти нас? — скривився зневажливо Чорний князь. — Ти бачиш наш Кройцбург? Таких Кройцбургів ми поставимо десятки, прокладемо дороги, й коли на водах Варязького моря загойдаються наші кораблі, хто зможе тоді протиставитися німецькій залізній раті? Га?« Чорний князь хижак і любить проливати людську кров, проте не думай, що він пустомел. Нашому князеві буде цікаво знати все те, що тут робиться, і які замисли має німецька імперія щодо земель над Варязьким морем . . .

— Далекі і криваві замисли, — сказав задумано Утан.

— Що ж, так твориться імперія, — промовив тихо Іпоколон, відходячи.

Він залишив Утана ще більше задуманого, як до того часу.

Його глибоку задуму перервали дзвони, які залунали по всьому Кройцбурзі.

Була неділя.

ояри з'їздилися неквапно до просторого дворища молодого боярина Андрія Воєславича, яке розкинулося широко на лісистому пагорбі, біля підніжжя Карпат, закутаних у багрець золотогривої осени.

Розправляли широкі плечі, розгладжували вуси, а їхніх лиць торкалася осіння прохолодь, поправляли мечі, кидали отрокам на руки повіддя та широкі, підбиті бобром, плащі й повагом ішли до новозбудованої хати.

Велику і простору хату збудував собі боярин Андрій Воєславич. Біліла вона свіжотесаним зрубом, підморгувала багатьма малими віконцями з тонкого грецького скла, а над її покрівлею нависало могутнє старе буків'я й окутувало її своєю червінню, такою ж золотогривою, як сама осінь.

У гостинній кімнаті відчувалися свіжість і затишшя. На стінах розвішена зброя — були тут довгі й важкі варязькі мечі, легкі угорські мечі, чекани, топори, сагайдаки, вибивані різними прикрасами, списи, бердиші, красувалися оленячі й турячі роги. В куті ж розсілася товстуха-піч, уміло розмальована яскравим різноквіттям та заставлена такими ж розмальованими глечиками й мисками. Під стінами тяглися вигідні дерев'яні лави, застелені тканню, а перед божником, на якому хмурніли розписані грецькими майстрами святці, стояв великий тисовий стіл, накритий дорогим заморським обояром.

Входячи до хати, бояри широко хрестилися перед образами й сідали на лавах, де хто хотів. Під їхньою

важкою ходьбою поскрипувала свіжо покладена підлога, на якій по середині кімнати був простелений широкий франконський хідник.

Боярин Константин Сірославич споглядав із задоволлям на зібраних. Приїхали майже всі, з якими він говорив, хто був у княжій неласці або кого князь чимось скривдив. Звичайно, не було боярів із далеких земель, але про них покищо не йшлося. Здивував його приїзд боярина Яриловича, проте, зауваживши, що Воєславич підморгнув йому значуче, заспокоївся. Значить, він говорив із Яриловичем.

Гуторили про різні справи, попиваючи старий хмільний мед. Час від часу в кімнату входив хтось новий із прибулих боярів, і з ним сердечно віталися господар та боярин Сірославич. Усе ще ждали, не починаючи ради.

Минуло вже з полудня.

Шелеснув час у клепсидрі, а осіннє сонце зазирнуло весело до кімнати, випурхнуло з неї мов жвавий метелик та побігло гратися із золоточервінню букового густолісся.

Прибуло ще декілька боярів, і коли вони примостилися на лавицях, із-за столу звівся важкувато боярин Сірославич.

Усі втихли.

Стояв перед ними — високий, суворий і насуплений. Довге, вже сивувате, волосся спадало йому на тяжке атласове корзно, підперезане дорогим поясом. На ногах мав чоботи зі зеленої шкіри, з гостро загненими носиками, а при боці у нього красувався широкий короткий меч у піхві, вицяцькованій дорогими прикрасами.

— Достойні браття-бояри! — почав Сірославич. — Зібралися ми днесь на нашу раду, щоб обговорити, що маємо чинити з тим беззаконням, яке творить наш князь. Знехтував він своєю законною жінкою, нашою ясною княгиною Ольгою, відчужився від родини, а пристав усім своїм серцем до своєї любки, боярської

дочері⁵⁴ Чагрівної. Вона вже непрадна⁵⁵, і у князя буде нешлюбна дитина. Якщо народиться син, то князь готовий зробити його своїм наслідником...

— Ніколи... — зашуміли бояри. — Адже у князя є законний син — Володимир...

— Це правда, — ствердно похитав головою боярин Сірославич, — ми маємо князенка Володимира. Проте, всяко буває... Скажемо, цей князенко може померти в молодому віці, може загинути, а тоді син Настасі стане наслідником княжого стола.

— Дозволь, достойний боярине, — кахикнув старий боярин Лютослав, — може оце ми передчасно вже сушимо собі голови княжим наслідником. Настася може привести на світ доньку, а не сина, й тоді князенко Володимир таки залишиться наслідником княжого стола.

— Добре рече боярин Лютослав, — загомніли бояри, які розсілися в куті, біля печі.

— Ні, не добре, — насупився боярин Сірославич, — князь продовжуватиме своє прелюбодіє, коли ми, бояри, його не припинимо, — тут він багатозначно оббiг очима присутніх, — й будуть у нього нешлюбні діти. Якщо між ними буде син, тоді він роститиме право до батькового стола. Тому треба покласти край тому беззаконню, що його творять князь і його полюбовниця, боярська дочь Настася.

— Треба вкоротити гординю Чагрових. Вельми бо вони тепер здуфалі стали, — докинув боярин Ставномир.

— Атож! Мають чого! — заговорив боярин Кремінь із Коломії. — Князь призначив найстаршого із синів Чагрова своїм ловчим, два сини стали тисяцькими, а старий Чагрів має тепер великий голос на княжому дворі. Дожилися ми до того, що тепер нами верховодитимуть якісь там Чагрові. Хто вони такі? Які вони заслуги поклали для нашого князівства? Хто чував про них?!..

⁵⁴) Дочер — донька.

⁵⁵) Непрадна — вагітна.

Гарячковість Кременя підтримав боярин Вовк:

— Он, на боярській раді, що було? Чагрові, а з ними Підгорецькі, вели в усьому перед. Чи ж не притакував їм князь, замість того, щоб прислухатися до наших слів? Що тепер значить боярська рада, — питаю я вас, достойні бояри? . . . Колись ми були сильні, й покійний князь Володимирко мусів із нами рахуватися. Князь Ярослав зовсім не звертає уваги на боярську раду, чинить усе так, як хоче, догоджає смердам і міщанам, а нехтує нами, боярами. Хто ж, питаю вас, достойні браття, є підвалиною князівства, як не ми?! Що зробив би князь без нас?

— Правда, правда . . . — озвалися бояри.

— Устави й уроки нам збільшив, — жалівся боярин Ставномір.

— Це Люборадич зробив, а не князь, — заперечив трохи несміливо молодий, із довгою чорною, аж блискучою, чуприною боярин Бистровир.

— Без дозволу князя Люборадич нічого не зробить, — скривився боярин Кремінь. — Це стара лисиця. Пригадуєте, як на боярській раді він метляв хвостом, що, мовляв, треба грошей, бо київський князь просить допомоги в нашого князя, й весною буде похід. А грошей у княжій скарбниці — до біса. Це всім відоме. Княжі вертихвости — Чагрові й Підгорецькі — стали стіною за Люборадичем, і так нам збільшили устави та уроки. Воно то, правда, не багато, по кілька гривень із двору, і про них ми не збідніємо. Але стає досадно, що ми втратили наш голос на раді й мусимо слухати як гоготливо там верзлякають наші недруги — Чагрові й Підгорецькі . . .

Боярин Сірославич мовчки слухав, що говорили бояри, гладив свій їжакуватий сивавий вус і непомітно підморгував своїм суздальцям. Усе йшло гаразд, по його думці. Бояри досадували й розпалювалися — це добре, можна з ними готувати змову. Правда, їх невелике число. Невідомо, що скажуть бояри з далекої Червенської землі, Поділля, Погоринщини, але Сірославич тим не надто турбується. Коли він матиме за

собою боярів з околиць Галича й Підгір'я, то вже добре. А якщо вибухне крамола, то бояри з дальших земель можуть сидіти тихо. Хто знає, — можуть навіть підтримати змову... Аджеж мало кому з них подобається княже беззаконня. Йому ж добре відомо, що чимало боярських родів чаїть невдоволення, бо через княжу любовку рід Чагрових прийшов до великого голосу на княжому дворі.

Слухає боярин Сірославич боярські розмови і свою потаємну думку снує...

... Використає нагоду, коли князь вишле рать на поміч великому київському князеві, й тоді підніме крамолу. Гм... різно може статися... Пустити князя ізгоєм не добре. Його підтримають інші князі, а чого доброго також і сусідні володарі, й він вернеться на престіл. Князя треба утяти... При такій думці в Сірославича аж мурашки пробігають по тілі. Страшно... Ще й як... Аджеж князь — це Богом даний володар... Хто відважиться підняти меч на князя? Гм... Його можна умертвити й без меча. Підсипати йому цикути...⁵⁶. Князь умре, а княгиня Ольга стане володаркою, поки не доросте до своїх літ князенко Володимир. А при ній високо виросте боярин Сірославич. Дуже високо... Глибоко у свідомості Сірославича ворухнеться притаєна несмілива думка... А що, якби так він, боярин Сірославич, сів на галицькому столі?... Йому виступають густі краплі поту на чолі, і стає гаряче.

Міркує напружено.

Наче вже бачить себе, як сидить на престолі в пурпуровій хламиді, на голові у нього корона, а на ногах шиті золотом чревії. Гордо сидить на престолі галицький князь Юрій Сірославич...

Від унутрішнього захоплення бояринові аж дух запирає.

Не може приховати свого хвилювання.

Та ось його міркування перебиває дзвінкий голос

⁵⁶⁾ Цикута — отрута.

господаря, який запрошує всіх достойних боярів підкріпитися, чим Бог послав. Переходять усі гривницею⁵⁷ до просторої гостинної та й розсідаються довкола дебелих столів, застелених білими скатертинами. Чорняві вродливі служки жваво наповнюють широкі миски ситним борщем та накладають великі шматки запашного хліба. Потім слуги приносять важкуватий кам'яний глек із старим настояним медом і розливають його у високі цинові кухлі. Інші доставляють вино в химерно розмальованих грецьких амфорах. Столи скоро повніють усякою їжею. Є тут і печена воловина, й вепровина, й оленина, варені й жарені кури та голуби, риби у смачному підливі, різні каші, солодкі узвари, веселять очі стиглі грушки, яблука, розкішні грона винограду. Цікавим боярам господар пояснює, що купив цей виноград у проїжджих угорських купців.

Бояри люблять попоїсти. Ласують, хоч куди. Здорово тягнуть теж мед і вино. При тому гаморять весело й регочуть на всю гостинну. В челядній пригощаються слуги, які приїхали з боярами. Боярин Воеславич вельми гостинний і сам пильно наглядає, щоб, борони Боже, чогось не забракло на столі. Що тоді можуть собі бояри подумати про нього? Час до часу він і до челядної загляне та все підганяє служок, щоб доносили боярам свіжі страви й печива. Але особливу увагу він виявляє до боярина Сірославича.

Ось вони щось потиху шушукуються між собою...

Боярин Предислав похмеляється обережно і скуповато. Не радий, що потрапив у таку боярську змову. Вся ця крамола йому не подобається, й він дивується, що бояри так вірять Сірославичеві. Адже це чужий їм духом чоловік. Предислав не хоче крамолити проти князя. Добре то Сірославичеві горлати, бо у нього нікого немає, а у Предислава сім'я. Він мусить про неї дбати, а не ризувати бунтом проти свого властеля. Чесо ради⁵⁸?.. Тому що князь має любку, й Чагрові починають верховодити на княжому дворі?.. Хай собі.

⁵⁷) Гривниця — сіни.

⁵⁸) Чесо ради? — для чого?

Йому від того ані гірше, ані ліпше. Яке йому діло, що бояри кричать за підвищені устави? Бач, які скупарі стали! Що ж то для боярина значить заплатити більше кількя гривень?.. Ніщо. Ні! Йому не по дорозі із змовниками.

Це він їм і скаже.

Пообідавши, бояри знову сходяться до кімнати, в якій були перед тим, і продовжують радити. Зі слів Сірославича виглядає, що він хотів би виступити проти князя навесні, коли княжа рать піде в похід на поміч великому київському князеві. Бояри теж міркують, що поспішати не слід, а треба старатися притягнути до змови більше боярів, головно з Поділля, і пронюхати, яким то вітром віє серед боярів Погоринської землі.

Спонтеличив усіх несподіваний виступ боярина Теодроніка з Галича. Боярин Теодронік походив із грецького роду. Його батько, візантійський протоспатарій⁵⁹, був за якусь провину давно вигнаний з акритів⁶⁰ грецького імператора, й рад-не-рад прийнявся за купецьке діло. Подорожував він і по Русі, а, заїхавши до Галича, влодобав собі вельми княжий город й осів у Галицькій Волості. Незабаром він покинув купецтво й поступив на військову службу до князя Володимирка. За вірну й довгу службу князь нагородив його землею та боярством. Молодий Теодронік пішов услід за своїм батьком і теж служив у княжих полках. Згодом князь призначив його митником на галицько-угорському митному шляху в Карпатах. Не було таємницею, що княжі митники дороблялися чималою майна на своїй службі, а що Теодронік був біглим і проворним чоловіком, то скоро здорово розбагатів, покинув службу й узявся за купецтво. При тому любив гребатися в письменах та книгах, і в Галичі було відомо, що Теодронік знає закони руської землі.

⁵⁹) Протоспатарій — візантійський вищий старшина, полковник або теперішній армійський бригадир.

⁶⁰) Акрити — візантійські прикордонні війська.

Хитроумним чоловіком був боярин Теодронік.

Сірославич його не любляв, але інші суздальські бояри сильно стояли за Теодроніком, бо він, маючи свої багаті склади в Галичі, не раз у потребі позичав їм гроші і брав від них завжди помірковані рези.

— Достойні браття-бояри, — говорить Теодронік, і боярин Сірославич увесь переминюється у слух, цікавий, що ректимо хитрий гречин, — зробити змову проти князя можна, але мусимо добре подумати над тим, що і як маємо чинити. Не забуваймо, браття-бояри, що у князя багато війська. Навіть коли й підуть полки в похід, то все ще стоятимуть по городах сильні залоги. Князь сполягає на варягів, а варязькі воеводи служать йому вірно, і їх нам не перемовити на нашу сторону. Крім війська, в городах є осьмники. Не мало їх є в Галичі. За князем стоять смерди й міщани, а цих грошолобів ми теж не перемовимо. Я хочу покласти вам на розум ось таку мою пораду. Треба вимогти, щоб було скликане віче в Галичі. До віча нам слід добре підготуватися й поставити князеві нашу тверду вимогу, щоб він перестав чинити срамотне беззаконня...

— Мудру річ рік еси, достойний боярине, — криво посміхається Сірославич, — але як ти й у кого вимушиш скликати віче? Га? Посадник Галича без княжого дозволу віча не скличе. Самовільно його також нікому не можна скликати. Минулися ті часи, коли була можливість скликати віча без княжого дозволу. Тепер князь сам усе міцно взяв у свої руки, так що ні чичирк. Хай ось поспробує хтось у городі сказати, що не слід, як уже з'являються мов із-під землі княжі осьмники й тягнуть такого раба Божого до посадника. Ну й пішло. Істці беруть сердегу в такі обороти, що йому і світ стає не милий. А коли ще на своє нещастя попадеться він до рук княжому ябетникові, так уже зовсім пропав...

— Правду каже боярин Сірославич, — гомонять бояри.

— Істинна правда, — притакує хитрий Теодронік. — Самовільно віча скликати не можна. Вимагати від посадника, щоб він скликав це віче, також не годиться, бо з того нічого не вийде. Князь не скличе віча, бо воно йому не потрібне. Але віче може скликати боярська рада...

— Ніколи такого не траплялося... Вперше про це чуємо, — дивуються бояри.

— Звідкіля це ти, достойний боярине, знаєш, що боярська рада може скликати віче? — запитує незнацька Теодроніка боярин Ставномірч.

— Річ у тому, — трохи глумливо відповідає Теодронік, — що ви, достойні бояри, не знаєте добре приложних грамот до «Руської Правди».

Такі слова ображають боярів, і вони ворушаться невдоволено на своїх місцях. Деякі посмикують себе за вус.

Боярин Сірославич червоніє і супиться.

— Воно то так, — починає м'яким голосом боярин Бистровир, бачачи, що насмішлива заувага боярина Теодроніка вколола присутніх, — не всі з нас мають час читати старі письмена і книги та їх знати. Не всі з нас і грамоту знають. Ти, боярине Теодроніку, заглиблюєшся в письменах, і честь тобі за те. А я ось мечем куди справніше за тебе володію, хоч ти і служив у княжій раті. Достойний боярин Сірославич також любить заглядати у книги, й так воно добре, бо всі ми разом творимо нашу боярську силу, знать нашої землі...

— Добре говорить! — гудуть бояри, радіючи, що Бистровир утер носа Теодронікові. Хай не чваниться своїм розумом!

— Та все таки, достойний боярине, скажи нам про ті, як ти згадуєш, приложні грамоти. Що вони кажуть і що в них пишеться про те, чи боярська рада може скликати віче? — наполягає боярин Ставномір.

— Атож! — підхоплюють усі.

— Тоді слухайте, достойні бояри, — починає розповідати боярин Теодронік, — і знайте, що до законів

руської землі, які зібрані в «Руській Правді», додавалися приложні князівські грамоти, котрі мали правну силу в окремих князівствах. Коли ще жив князь Володимирко, батько теперішнього князя, то одного разу бояри вимогли, щоб князь погодився на те, аби боярська рада мала право скликати віче без дозволу князя чи посадника стольного города. Коли ж таке віче боярська рада скличе, на нього повинен прийти і князь. Покійний князь довго не хотів погодитися на таку вимогу боярів, але під їх тиском остаточно погодився й підписав грамоту. Але потім бояри не мали потреби скликати віча за життя князя Володимирка, й так це забулося. Одначе, така приложна грамота до законного уставу нашої землі зберігається у стольного посадника, й нам тепер можна з того скористати...

Слухають бояри й на вус мотають. Ніби й добре. Що й казати, умна голова в боярина Теодроніка.

— Велика дяка боярину Теодронікові, що нам про це розказав і пригадав, — говорить повагом старий боярин Лютослав. — Моя сива голова вже й забула, що таку приложну грамоту і я схвалював на боярській раді в Рогатині. Це вже давненько було. Мало хто з вас, достойні бояри, мав нагоду бути на тій раді. Вельми бурхливо вона пройшла...

— Як же тоді нам бути? — озивається котрийсь із молодших бояр. — Боярську раду скликає князь. А коли він не скличе ради? Тоді ж і віча ми не можемо скликати.

— Князеві, як виглядає, незручно тепер скликати боярську раду, — озивається боярин Турович із Гологорів. Старий він дуже, і його обличчя проорали літа густими борознами, проте тримається бадьоро й не хоче поступатися молодшим за нього.

— Не забуваймо, достойні браття, що весною заповідається похід, а перед ним князь завжди скликає боярську раду, — пригадує господар, боярин Воеславич.

— Правду рече достойний боярин, — схвально похитує головою Сірославич. — Князь напевно склика-

тиме раду, а раз вона буде скликана, то й ми поставимо князеві вимогу скликати віче. Коли ж він його скликати не схоче, тоді ми не зважатимемо на нього і зробимо це самі.

— Довго ждати, — нетерпеливиться хтось із бояр.

— Подождемо, — заспокоює Сірославич. — Нам також потрібно багато часу...

— Чи ж ми виграємо на вічу? — сумнівається боярин Турович. — На ньому буде повно княжих людей, придуть Чагрові й Підгорецькі, набіжать осьмники хмарою. Не знайдеться так то багато сміливців, щоб виступили одверто проти князя...

— Хе! — посміхається Сірославич. — Горластик крикунів ми за оці блискучі цяцьки, — тут він підкидає в руці шкіряну торбину, в якій голосно дзвенять гроші, — завжди знайдемо. Розставимо їх між людьми, й нехай вони горляють... На все рада знайдеться. Щоб лише ми спільно діяли й заодно думали...

— Дозволь тебе спитати, достойний боярине, — звертається до Сірославича боярин Вовк, — із ким тримає князь Святополк?

Хвилину царить у кімнаті мовчанка.

Князь Святополк...

Химерна це людина.

Ізгой⁶¹, шукач пригод, авантюрик, крамольник чи людина без роду й долі?! Хто знає? Важко було збагнути цього русочубого князя з чернігівської землі, який декілька років тому приблукав до двору галицького князя і став у нього на службу. Вельми одчайдушний, сквапливий до меча, охочий до всякої крамоли, ласий на гріш і багатство. Добром не гляділи його сіруваті очі. Спалахували в них зловісні й люті вогники, і скидався тоді князь Святополк на хижого рися, котрий плигав несподівано з дерев'я на плечі ловців.

Щось чужого й далекого русичам було у вдачі князя Святополка, який вийшов молодим ізгоем із чернігів-

⁶¹) Ізгой — князь-вигнанець (у тому випадку).

ської землі й тинявся одинцем по світі. В Галичі гомоніли, що князь дуже непевний чоловік. Він неохоче слухався княжої знаті в теремі, й лише князь Ярослав умів тримати його у своїх руках.

— Власне, з ким тримає цей князь-ізгой? — цікавляться всі бояри.

Сірославич неквапливо розповідає зацікавленим боярам, що князь Святополк дуже жаліє нещасну княгиню Ольгу й не похвалює княжого беззаконня. Він, Сірославич, уже говорив із князем. Отак собі. Здалека заходив князь, хотів збагнути його мислі. Виглядає, що він пішов би з боярами. Це теж багато значить . . . Святополк поставить боярам свої вимоги, й невідомо, які вони будуть. Слід із ним говорити обережно, не відкривати йому боярських замислів, бо ніхто не знає, який біс сидить у душі цього ізгоя . . .

Бояри погоджувалися зі словами Сірославича. Треба бути обережними. Хай Сірославич говорить із князем Святополком. Не зашкодить пообіцяти йому дешицю. Грошей у боярів не бракує . . .

Боярину Предиславові не сидиться. Йому видно, що Сірославич бачить у плянованій крамолі якусь велику користь для себе й сильно її приховує у глибині своїх думок. Коли ж бояри обирають Сірославича воеводою своєї змови проти князя, він рвучко зривається на ноги.

— Достойні бояри! — говорить запально, але голос його дрижить і ламається. — Ви задумали діло вельми крамольне. Хочете виступати проти свого властеля⁶². Чи ви вже забули, як наш князь і збагатив, і закріпив Галицьку Волость? Як завдяки його мудрому володінню збагатилися зіло й ми, бояри? А тепер ви хочете піднімати крамолу проти князя, бо він має любку, й уболіваєте за княгинею Ольгою. Це княжа справа, а не наша. Хочете піднімати мечі проти князя, а не подумали над тим, чим така крамола може скінчитися. Аджеж у князя багато війська й осьмників. Йому

⁶²) Властель — володар.

прийдуть на допомогу інші князі руської землі. Можуть прийти угри, ляхи, німці... Наша земля буде кривавитися й руйнуватися. В ім'я чого, питаю я вас, достойні бояри? Чи не ліпше нам дати собі спокій із таким небезпечним замислом?..

— За скільки ти вінився⁶³, боярине? — люто покосився на нього боярин Сірославич.

— Тобто як?!

— За те, що так заступаєшся за князем. Скільки гривень тобі перепало?

Предислав почервонів із досади і вдарив рукою об меч.

— Поганець ти нікчемний, а не боярин, Сірославичу, коли так судиш! — промовив сердито. — Я боярин із діда-прадіда, й мені боярська честь дорожча над усе. Нікому я не продавав її за срібняки і продавати не буду. А з вами всіми мені не по путі!..

Він рішуче покрокував до дверей. Розгніваний Сірославич заступив йому дорогу. Вус його сіпався спере-сердя, а лице, й так непривітне, аж посіріло з ярости.

— Донесеш князеві, зраднику, га?.. — просичав він люто.

— Геть із дороги! — закричав Предислав і, відштовхнувши Сірославича, вискочив у сіни. За ним зірвався з місця й мовчки подався з хати ще один молодий боярин Рогач з Олеші. Поки присутні отямилися, вони обидва вже виїжджали зі своїми слугами із дворища.

— Смерть зрадникам! — вигукнув хтось зі суздальців.

— Який срам! — бідкався боярин Лютослав.

Старші бояри нітилися й ховали очі. Сірославич глянув твердо на присутніх.

— Що ж, достойні бояри, будемо чинити? — запитав глухим голосом. — Живими не можемо випустити зрадників, бо як донесуть князеві про нашу змову, то полетять наші голови...

⁶³) Вінився — запродався.

Старий боярин Лютослав розвів безрадно руками. Це означало, що іншого виходу немає.

— Хай нам Бог простить, але мусимо рятувати себе й наші родини, — заїкаючись від хвилювання сказав боярин Ярилович.

— Чи всі ви так думаєте? — звернувся Сірославич до присутніх.

— Усі! — почувалася глуха відповідь.

Сірославич кивнув господареві, й цей мовчки вийшов із кімнати. За декілька хвилин на подвір'ї протупотіли чвалом коні, й кільканадцять озброєних вершників, притьмом вискочивши із дворища, помчали лісовою дорогою.

Вечоріло . . .

В лісі прогулювався вітерець, шарудів тихо листям, то збігав до глибоких урвищ, які сіріли скельним покруччям, темніли густою ялиною та гомоніли бистрими потічками.

З усіх сторін насувалися сутінки й горнули мовчазною, глухою та тривожною темінню густі букові ліси.

На погідних обр'ях з'явилися кучеряві хмарини й куйовдилися ген далеко, над мовчазними долами.

Їздці ввесь час торкали острогами коней.

Квапилися.

Хотіли чим скоріше з'їхати в доли.

Підганяли коней, проте далеко не проїхали.

За плечима боярина Рогача раптом голосно скрикнув його слуга. Боярин озирнувся й побачив, що слуга валиться з коня, прошитий двома пернатими стрілами.

— Бережись! — заверещав він, вихоплюючи меч.

Та вже люто свистіли стріли, й із-за дерев вискакували озброєні їздці. Боярин Предислав схопився судорожно за стрілу, яка вп'ялася йому глибоко у груди. Губився віддих, і він харчав, хитаючись на сідлі. Його дірявили густо стріли, й обливала гаряча кров . . .

Боярина Рогача порубали мечами, й він, увесь облитий кров'ю, важким лантухом зсунувся зі сідла. На-

пасники похапцем забрали боярську зброю, захопили обидва плащі, стягнули із забитих добрячі чревії та, покидавши їх у глибоку яму, закидали її землею і великими каменяками.

Так проллялася кров перших невинних жертв грізної крамоли, яку затіяли галицькі бояри проти свого володаря.

Даремно побиватиметься за любим чоловіком молода бояриня Предиславичівна . . . Сиротами виростатимуть її дітки й ніколи не дізнаються, чому їхній батько, життєрадісний боярин, не вернувся додому одного осіннього дня, виїхавши кудись уранці й не сказавши нікому, куди їде.

Промине багато років, поки молодий боярич Рогач довідається про те, що його батька вбили боярські слуги по велінню суздальського боярина Костянтина Сірославича й галицьких бояр-змовників проти князя Ярослава Осмомисла.

Пімстити батькову смерть йому не доведеться.
Не буде вже на кому . . .

VI

Князь Святополк міряв широкими кроками свою простору кімнату, в якій дугою вигиналася стеля, а стіни стовбурчилися густо розвішаними турячими й оленячими рогами, луками, чеканами, сагайдаками, різнорідними мечами та щитами. З першого погляду можна було пізнати, що тут живе воїн, який кріпко полюбує лови.

Хто не знав князя, той ледве чи міг би сказати, що цей скромно одягнений, смаглявий мужчина із рвучкими рухами й колючим поглядом шуліки — це князь Святополк.

Князь-ізгой...

Із вдачею хижака, готовий кожної хвилини схопити когось за гортань.

Таким знав його путній боярин Костянтин Сірославич, який оце сидить на твердій лаві у княжій кімнаті.

А може, він і не знав?..

Не легко було збагнути князя-ізгоя, який увесь кипів бурхливою енергією і мав щось демонічного в собі. Не даром його так лякалися.

Жінки-служниці на княжому дворі перешіптувалися нишком, що начебто князь Святополк — відьмак. Ночами, коли настає повня місяця, перекидається він у чорного крука й летить розважатися з відьмами, які збираються у глибоких лісах на свої відьомські ігрища.

Дворяни тільки посміхалися, — мовляв, »верзуть баби кат-зна що«, але й не дружили із князем. Єпископ Косьма теж не глядів ласкаво на князя-ізгоя, бо він рідко ходив до церкви. Були балачки, що Святополк

узагалі не християнин, а язичник, і поклоняється все ще поганським богам. Подібного роду чутки доходили також і до князя Ярослава, проте він не звертав на них особливої уваги. Адже князь Святополк — добрий воїн-полководець і сповняє як слід свої обов'язки. За що ж гудять його? На те й люди, щоб щось говорити, а князеві немає причини накидатися на Святополка. Крім того, князя не даром називають Осьмомислом. На княжому дворі ніхто навіть і не знає, що хитрий князь доручив старшому княжому осьмникові Миколі »мати око« на князя Святополка. Еге ж. Князь Ярослав уміє тримати в руках своїх людей.

Ходить князь Святополк так швидко по кімнаті, що аж чревії поскрипують жалібно й хитається золота усерязь у його лівому вусі.

Міркує...

»Чого хоче боярин Сірославич?..«

А в боярина Сірославича своя думка: »Як підійти цього ізгоя?«

Починає обходити здалека справу княжого романсу з Настасею, дочкою боярина Чагрова. От, мовляв, князь Ярослав великий та могутній князь, а негоже діло вчинив — свою законну жінку-княгиню Ольгу знехтував, од дітей своїх відчужився, зв'язався з Чагрівною, а через це і срам велій⁶⁴ паде на нього, як на властеля Галицької землі.

— Срам чи не срам, — зупиняється нагло князь Святополк перед боярином, — а вас, бояр, вельми журить те, що Чагровим ростуть дуже швидко крила у княжому гнізді.

На його обличчі мигає різка, ехидна усмішка, а боярин Сірославич мовчить хвилину, видимо заскочений такою одвертістю князя-ізгоя: »Бач, бісів ізгой! Знає добре, що у траві пищить. Ач, як чеканить! Прямо у вічі!..«

— Вірно мислиш, князю, — поглажує він свою бороду. — Бояри побоюються, що Чагрови, а з ними й

⁶⁴) Срам велій — великий сором.

Підгорецькі, дійдуть до такого голосу на княжому дворі, що князь тільки їх і слухатиме та чинитиме їхню волю...

— Князь Ярослав не з тих, щоб слухався бояр, хоч би це були Чагрови чи Підгорецькі. Він мудрий властель і хитрий, щоб давати боярам, навіть Чагровим, завелику волю на своєму дворі, — перечить князь Святополк.

— Ніхто цього не знає, — говорить глухо Сірославич, — адже любов це велика сила... Чагрівна он як міцно причарувала нашого князя...

— Красна лада, що й казати, — прояснюється Святополк. — На Даж... — тут він кусає свій язик і швидко поправляється: — Вартує гріха...

Князь непомітно зорить на боярина, щоб переконатися, чи той не похопився, що він хотів сказати, але Сірославич й оком не моргає. Проте, боярин не в тім'я битий. Миттю орієнтується, що князеві мало не вихопилося з уст «на Дажбога» й він ледве стримався. Це скріплює його припущення, що князь Святополк таки «язичник». Це теж добре знати, на всякий випадок, — радіє боярин, не подаючи того на виду.

— Мислю, князю, — говорить далі повагом Сірославич, — що ми, бояри, мусимо щось чинити, щоб ізбити гординю та зухвалість Чагрових і Підгорецьких...

— Що ж, дійте!.. — здвигає плечима князь Святополк.

— Ми хочемо твоєї помочі, княже, — вп'ялюється боярин своїми сірими холодними очима у князя-ізгоя.

— Моеї помочі? — зупиняється вражено серед кімнати князь Святополк. — Ви... галицькі бояри, хочете допомоги князя-ізгоя? Ха-ха-ха!..

Його різкий сміх неприємно деренчить у кімнаті, й боярин Сірославич хмурить свої і так густі, навислі брови.

— Ми потребуємо твоєї помочі, — каже він твердо.

— Хто це «ми»?

— Галицькі бояри й суздальські в Галичі.

— Дивний еси, боярине, — крутить головою князь Святополк. — Чому я мав би вам помагати?

— Чи не мислиш, князю, що Чагрови можуть тебе вигнати із княжої служби?

— Мене? .. Чому? Я — воїн і не пхаю свого носа куди не слід. Служу вірно князеві, він мені платить за службу, й на тому кінець. Чому мали б підкопуватися під мене Чагрови чи Підгорецькі? Я їм нічого злого не вчинив.

— Ти не знаєш добре наших людей, князю, — веде хитро річ боярин. — Он князь Ярослав хоче зробити Дмитра Чагорова воеводою, а ти ж сам бачиш те, як швидко Дмитро стає важливою особою на княжому дворі.

— Коли князь хоче зробити його воеводою, хай робить. Що ж це мене обходить?! До речі, тисяцький Дмитро Чагрів дуже добрий воїн...

— Діло в тому, князю, — перебиває його боярин, — що коли Чагрів стане воеводою, то князь напевно залишить його при собі в Галичі. Тоді твої послуги будуть йому зайві.

— У князя багато війська. Не мушу ж я бути весь час у Галичі.

— А як князь звільнить тебе зовсім із служби? ..

— Не ламаю собі тим голови. Куплю якесь дворище й буду жити. Але... але ти, боярине, говорив про якусь мою поміч. У чому і проти кого я мав би помагати тобі й галицьким боярам?

— Проти Чагрових і Підгорецьких.

Князь Святополк, узявшись попід боки, стає зненацька перед Сірославичем і пронизує його своїм колючим поглядом, а потім гостро запитує:

— І проти князя Ярослава, ти хочеш сказати?

— Я не сказав того...

— Читаю це із твоїх очей. Не граймося в піжмурки, боярине, а говорімо одверто. Ви, бояри, змовляєтеся проти Чагрових і проти князя. Не переч мені, боярине, — підносить князь свою руку, — я не сліпий, ані не

глухий... Що ви мислите, — це справа ваша... Але при чому тут мала б знадобитися вам моя особа?..

— Тому, що ти князь-полководець.

— Я не піду проти нашого властеля.

— Хто ж каже тобі, князю, виступати проти властеля?! Ми лише хочемо, щоб ти нас підтримав і був по нашій стороні...

— Якби так сталося, що ви, бояри, мені за це обіцяєте?..

— Княжий престіл у Берладі...

На боярина Сірославича падає сильно здивований погляд князя Святополка.

— Чи ти знаєш, що говориш, боярине?

Сірославич підходить до князя зовсім близько.

— Послухай мене, князю. Берладь, як сам знаєш, була прилучена силою до Галицького Князівства, й багатько людей там не є з того вдоволені. Вони хотіли б, щоб Берладь і далі була окремим князівством, як колись. На берладських землях є галицькі бояри, котрі радо бачили б тебе на княжому престолі в Берладі.

Князь Святополк повертається круто й підходить до вікна.

Мовчить.

Але боярин Сірославич бачить, що князь хвилюється, й відчуває, що ловиться на принаду. Коли так, то його треба покищо лишити у спокої.

— Подумай добре, князю, над тим, і коли будеш згідний, — знаєш, де мене знайти. А все, що ми тут говорили, впаде, мов камінь у воду, неправда ж?!

Князь Святополк мовчки киває головою, все ще не повертаючись від вікна.

— Поміркуй добре, князю, — ще раз говорить Сірославич, поправляє на собі широку, підбиту бобром, хламиду й виходить із кімнати, залишаючи князя ізгоя у глибокій задумі.

Князь Святополк знав про те, що невдоволені бояри змовляються проти Чагрових і Підгорецьких та нішком шумлять проти князя. З того він зробив висновок,

що вони, мабуть, також готують змову і проти князя Ярослав. Звичайно, вередливим боярам не слід вірити. Коли ж вони настоюватимуть на тому, щоб він, князь-ізгой, приєднався до їхньої змови, то чи треба йому з ними зв'язуватися? .. За таке діло можна заплатити головою. Отож вимагатиме перед тим, щоб бояри склали роту⁶⁵, що Берладь таки стане його князівством.

Князь Святополк знову закружляв нетерпеливо по кімнаті. Берладь нікчемне князівство, — це правда, але все таки князівство. Сидів же у ньому більше десяти років Іван Берладник, отакий собі нікудишній князюк. То чому б і йому, Святополкові, не стати властелем цього князівства? Хіба ж мало він ізгоював досі? Може, і йому врешті усміхнеться доля...

Швидко побігли княжі думки в минуле...
... Чернігів, Київ, Тмуторокань, Візантія...

Довгенько він був на службі візантійського імператора Мануїла Першого. Став стратигом і ходив зі своїм легіоном у далекі походи придушувати різні народи та племена, котрі бунтувалися проти імперії. Багато крові довелося пролляти. Промір'яв не одні шляхи, й не раз йому в очі заглядала смерть. Кількакратно його так покремсали в боях, що довго опісля вилизувався з ран. Але тверде й суворе вояцьке життя, давши йому гарт, зробило його хоробрим й одчайдушним. Про нього почали говорити на імператорському дворі, а потім викликали його до Константинополя. З ним говорив сам василевс⁶⁶, і йому сподобався безстрашний руський каган. Лишили Святополка в Константинополі й зарахували його до екскувіторів⁶⁷. І тут він зійшовся з Андроніком Комненом, таким самим одважним й одчайдушним воїном. Подружили міцно... Але лихо хотіло, що Андронік затіяв змову проти василевса і втягнув до неї Святополка. Ця змова

⁶⁵) Рота — присяга.

⁶⁶) Василевс — імператор (грецьке).

⁶⁷) Екскувітори — палатні ґвардійці. Імператорський двір мав ґвардійців різного роду.

не вдалася, й Андронік мусів утікати з Візантії та забіг аж до Галича, а Святополкові якось повезло, бо його тільки вигнали з палатних екскувіторів і наказали негайно забиратися з Візантії. Могло ж скінчитися погано. В таких випадках із ромеями жартів не було. Він знав, як жорстоко василевс розправлявся з різними бунтівниками. Їх гноїли в підземеллях, осліплювали, калічили, запроторювали до копалень соли й руди. Тому втікав із Візантії щодуху. Відітхнув із великою полегшею тільки тоді, коли переступив межі Галицького Князівства. Й опинився в Галичі, на службі галицького князя . . .

Що ж далі?

Залишатися до кінця свого життя князем-ізгоем?

Не хочеться.

»Подумай, князю. . .« — й лунають у його вухах слова боярина Сірославича.

Думає . . .

А тим часом путній боярин Костянтин Сірославич крокує поважно подвір'ям і теж мізкує напружено.

Перебігає йому дорогу сіра пушиста кішка.

»Добрий знак!« — радіє боярин.

Закинувши недбало великий березовий віник на плече, простує оподалік, але вслід за боярином Сірославичем, перебраний за звичайного княжого служку й незнаний ближче нікому на дворі молодий княжий бирич Юрій із Залукви.

VII

утній боярин Дам'ян Радославич смертно захворів. Трусила ним жахлива лихоманка, не міг він нічого їсти, ковтав лише насилу гріте молоко і з трудом пив гіркуватий напій із зілля. Вибився геть із сил, поживк, почав уже не впізнавати людей і блудив умом.

Іпоколон майже не відходив од хворого боярина, а німецький лікар, старий із розчесаною пишною сивою бородою патер, який зовсім свобідно розмовляв з Іпоколоном по-грецькому, так начебто своєю рідною мовою, приходив до хворого кілька разів удень, а то й уночі та, оглядаючи боярина, лише хитав журливо головою.

Стурбовані галичани метикували, що з боярином вельми зле. На їхні настирливі запити патер тільки розводив руками і зрезигновано говорив, що єдина надія лише в Бозі, а Іпоколон тяжко зітхав і підводив очі д'гори.

Заходив до хворого і князь Зіґфрід. Спочатку, коли боярин міг іще говорити, князь питав, як себе він почуває, бадьорив його й бажав хворому скорого видування. Коли ж бояринові сильно погіршилося, князь, відвідуючи хворого, питав Іпоколону або патера як із ним, вимагав, щоб вони лікували боярина як лише можуть та, війнувши своєю широкою сірою хламидою, швидко виходив із кімнати, супроводжуваний хмурним поглядом Іпоколону.

Патер Георгіюс Кольрібе, хоч і вважався добрим лікарем, проте не міг устійнити, яка то недуга звалила такого міцного мужчину, як боярина Радославича. І він частенько заглядав до грубих книг, написаних на

пергаменті, обкутих сріблом та ще й прикованих ланцюгами до столів у замковій книгозбірні, й увесь час переговорював з Іпоколоном, але видно було, що обидва вони не знаходили ніякої розв'язки, ані не могли врятувати хворого.

Життя ж путнього боярина погасало з кожним днем...

Тихо потріскували в кімнаті воскові свічки, й розносився легенький аромат від домішаної до воску амбри та мускусу.

На твердих стільцях сиділи коло стола зажурені Іпоколон і патер Георгіус та із тривогою поглядали на хворого.

Не було сумніву в тому, що він догоряв...

Його глибоко запалі очі відкривалися час до часу і блудили непритомним поглядом по кімнаті, а з уст виривався не то стогін, не то квиління вже вмираючої людини.

Іпоколон схвильовано пройшовся по кімнаті, витер піт, що виступив густими краплями на його обличчі, й безвільно знову сів на стілець.

— Яке ж людське життя *brevis est*⁶⁸, — загомонів по хвилині патер. — Такий здоровий лицар був оце ще недавно боярин, а сьогодні він уже на смертному ложі.

— Все таки, падре, мені дивно, що це за недуга його так скоро скосила? Ми й у книгах та письменах ескулапів рилися, й самі, хвалити Бога, знаємо непогано лікувати, а от не можемо врятувати боярина.

— На те Божа воля, — зітхнув патер. — Якась невідома нам хвороба поразила боярина, мій брате. Така хвороба, що її ми не знаємо й не вміємо її зарадити. Це вперше в моєму житті я зустрічаюся з такою невідомою і грізною недугою.

Іпоколон мішав невеликою дерев'яною ложкою напій із зілля, що його вони готували у глечичку на легкому вогні, й, покуштувавши, гірко скривився.

⁶⁸) *brevis est* — коротке (лат.).

— Тьху! Яка погань!.. Язык кілком стає.

Підходили до одрини, й Іпоколон, підвівши трохи хворого, підклав йому під плечі й голову подушку, а патер узявся напувати боярина зіллям. Хворому було важко розкривати уста, й патер лише із трудом просував йому в рот ложку з напоєм. Боярин насилу його ковтав, стогнав та завертав на всі боки й так уже померклими очима. Проте хворого таки напоїли, й патер, забравши глечика, потюпав по вузьких східцях униз за водою, а Іпоколон залишився із хворим. Він поправив подушку й покривало та вже хотів виходити з кімнати, коли зненацька боярин застогнав, сіпнувся цілим тілом, і його голова безсило похилилася вбік.

Іпоколон підбіг до ліжка, взяв хворого за руку і приклав своє вухо до грудей. Але кістляві руки почали холонути, а серце мовчало. Путній боярин Дам'ян Радослович уже не жив. Іпоколон закрив йому очі і став на коліна.

Молився...

Так застав його патер Георгіус. Побачивши, що боярин мертвий, а Іпоколон молиться, патер підійшов до ліжка, рукою зробив знак хреста й також став на коліна. Понеслися слова молитви: ... Domine, exaudi orationem meam... perducatur eum ad vitam aeternam...⁶⁹

.....

Похоронивши боярина Радославича, галицькі сли зібралися одного вечора в кімнаті Іпоколона порадитися, що їм діяти далі. Всім було ясно, що треба чим швидше вертатися додому, бо й так довгенько засиділися у Кройцбурзі. Може, були б і виїхали скоріше, якби не нагале смертне захворювання боярина.

Сиділи насуплені, мов сичі, все ще вражені смертю Радославича. Не вірилося їм, що його між ними вже немає. Навіть і пити не хотіли, хоч Іпоколон поставив на стіл великий дзбан доброго підігрітого пива.

— Так що ж будемо діяти? — перервав нарешті

⁶⁹) Domine exaudi orationem meam... perducatur eum ad vitam aeternam... — Боже, вислухай моє моління, введи його в життя вічне...

мовчанку тисяцький Петро, який тепер у посольстві старшував. — Немає потреби нам тут гаяти довше часу, краще вибираймося додому.

— Давно вже слід було поїхати. Не знати, чого ми тут так довго сиділи, — озвався тіун Борис.

— Вже пізня осінь, — докинув і собі Яромир Глід. — Мусимо поспішати, бо як засипле снігом і так непроїзdnі намети, то вовки й ведмеді заспівають нам у них »со святими упокой« . . .

— Не кряч, Яромире, — перебив його тисяцький Петро. — Немає чого лякатися зими. Аджеж не першина ні нам, ані нашим гридням їздити взимку по чужих країнах.

— Не по таких, як оця, — вперся Глід.

— Бували ще стократно гірші, Яромире, — підсміхнувся тисяцький Утан. — У Малій Азії, куди ми ходили помагати теперішньому василевсові проти каппадокійців, ледь не пропали в горах. Зима вдарила була така люта, що аж страх. Занесло снігом усі проходи. Їсти не було нічого, тож убивали коней і споживали конятину. Потім поїли ослів і мулів. Гори височенні, а між ними дме такий крижаний вітер, що аж дух у грудях запирає. Ми ще якось витримували, але ромеї замерзали, мов мухи. Кілька тисяч їх у тих горах і лишилося. Так що боятися нам зими не слід, хоч, звичайно, ліпше вибратися звідси чим скоріше.

— Авжеж, — притакнув Яромир. — Он гридні вже починають нарікати і рвуться додому . . . Ми вже своє діло зробили. Покійний боярин сказав німецькому князеві те, що мав сказати, ми також не гайнували часу надаремно, що нам треба було побачити, бачили, відпочили, тож найвища пора в дорогу.

— А як ти, отче, нам радиш? — раптом звернувся до Іпоколона тисяцький Петро.

— Я теж так гадаю, що треба нам вертатися до Галича. Затримала нас тут недуга боярина Радославича, царство йому небесне, а тепер немає чого баритися.

— Боїшся, отче, зими? — з легкою тінню іронії запитав Утан.

— Хоч би й так, — твердо рік Іпоколон. — Пробратися взимку великими борами не так то дуже весело. На ляхських землях теж великі сніги навалюють, як розповідали німецькі лицарі. Боюся не тільки зими, але й ще чогось гіршого та грізнішого...

Тут Іпоколон замовк.

— Чого ж то, отче? — почав допитуватися Іпоколону тисяцький Куль, котрий ставився до нього з великою пошаною й не зважав на те, що Утан увесь час косився на грецького священика.

— Не можу тепер сказати, — підняв Іпоколон застережливо руку вгору.

Тисяцький Петро не наполягав, щоб Іпоколон говорив, що саме він має на умі, а вирішив священика про це розпитати.

— Чи всі згодні, щоб ми ще цього тижня виїхали із Кройцбургу? — оглянув він бистрим оком зібраних.

— Усі! — залунало в кімнаті.

— Так отож приступайте негайно до діла. Завтра я піду з отцем Іпоколоном до князя, й ми скажемо йому, що виїдемо ще цього тижня. Ти, Борисе, разом із Яромиром, догляньте, щоб на возах було набрано подостатком їжі, вівса та паші для коней. Треба дістати кілька бочівок меду й вина, — пригодяться в дорозі. Ви обидва, — тут він звернувся до варязьких тисяцьких Утана й Куля, — закупіть у німців деяку зброю. Наш ясний князь про це нагадував. Заплатіть їм золотом, бо німці ласі на нього. Беріться всі живо до роботи, щоб наприкінці тижня ми виїхали...

— Скажи ж тепер мені, отче, на що то ти натякав, кажучи, що, мовляв, боїшся чогось гіршого й небезпечнішого від зими? — звернувся тисяцький Петро до Іпоколону, коли вони осталися самі в кімнаті.

Іпоколон підійшов до дверей, відчинив їх, поглянув чи хтось не підслухує під ними, потім закрив двері й сів на стільці біля тисяцького.

— Чи знаєш, Петре, на яку недугу помер боярин Радославич?

Тисяцький Петро здивовано поглянув на Іпоколону, а тоді відповів:

— Звідки мені знати, отче? Адже ти сам говорив, що ніяк не знаєш того, яка хвороба вбила нашого боярина.

Іпоколон похитав головою.

— Знати, то я знав і знаю, Петре, яка це недуга.

— Так чого ж ти мовчав і нічого не говорив увесь час? — аж спалахнув тисяцький.

— Т-сс... Не гарячись, Петре. Говорити голосно про це, то означало дістати ножем у спину або пропасти безслідно із Кройцбургу.

— Не розумію, — видивився на нього тисяцький.

— Ось послухай!.. — тут Іпоколон притишив голос майже до шепоту. — Боярина не вбила ніяка недуга. Його отруєно.

— Не може бути!.. — аж підскочив, мов ужалений, Петро.

— Так воно й було, — кивнув головою Іпоколон.

— Завіщо ж і хто це відважився вчинити такий злочин? — хвилювався тисяцький.

— Отруїв боярина таки сам Чорний князь. Не даром його називають Чорним, бо і справді чорна у нього душа й нечестиве серце. Князь усе прислав вино зі своїх комор для путнього боярина, й коли він почав хворіти, я помітив, що після пиття вина йому гіршає. Тоді в мене майнула раптова думка про те, чи, бува, це вино не є трійливе, і я знайшов спосіб, щоб випробувати правдивість своїх домислів. Як знаєш, я ходив далеко поза Кройцбург, у поля, шукати лікувального зілля. Одного дня прив'язався до мене бездомний собака. Багато їх таких тиняється коло Кройцбургу. Я його пожалів, підгодував і привчив після ласого шматка м'яса похлептати трохи вина, яке носив зі собою. Це вино, як догадуєшся, я брав із пляшок, що їх приносили нашому бояринові шафарі. За короткий час мій собака почав худнути й линяти, у нього зробився

каламутний зір, він почав мене не впізнавати, а вкінці так заслаб, що вже й підвестися не міг. Не слід було мучити бідну тварину, і я його добив. Для мене вже не було найменшого сумніву, що із княжого веління бояринові приносили трійливе вино.

— Але чому, чому? .. схопився за голову тисяцький Петро.

— Скажу тобі ще й те, чому Чорний князь учинив такий злочин. Пригадуєш, як одного разу він запросив боярина поїхати з ним на лови. Ми всі були дуже здивовані, чому було запрошено лише самого боярина, а не всіх нас, слів, як це звичайно водиться в таких випадках, але потім подумали, що, може, князь хоче щось окремо собі говорити з боярином у часі ловів, і махнули на це діло рукою. Боярина супроводжували тоді тільки два гридні. Барилися на ловах аж три дні, а коли повернулися, боярин позвав мене до себе. Був блідий і роздратований. Почав розказувати, що, властиво, ніяких ловів не було, а князь витягнув його підступом, мовляв, їдемо на лови, щоб боярин побачив, як Чорний князь уміє »примучувати« жмудинів. Їхали цілий день і майже цілу ніч, а над ранком княжі вої оточили невелику оселю й мов скажені шакали напали на сонних людей. Що там діялося, — годі й описати — розказував боярин. Німці рубали переляканих на смерть жмудинів, які бігали мов очманілі, не знаючи куди втікати, й падали від ударів мечів, проколювані копіями, рубані келепами й галябардами. Німецькі вої не щадили нікого, низали на копія немовлят, різали жінок, палили хижі. Майже ніхто не уцілів — усіх жителів вимордували. Тоді позганяли до купи сполоханий товар і пограбували, що могли. Але які достатки мали бідні жмудини?! Спаливши селище, Чорний князь велів поставити там високий хрест, такий, як це ми бачили в одному зруйнованому селищі, їдучи до Кройцбургу.

На поворотному шляху між Чорним князем і боярином спалахнула гостра суперечка. Боярин почав

дуже гудити князя за вимордування неповинних людей. Говорив йому, що й він бував у різних походах, ходив у допомогу київським князям на степовиків, був у Візантії, воював з уграми й ляхами, але навіть ромей не примучували язичників так, як це німці чинять. Треба було до жмудинів вислати священників, щоб наvertsали їх на християнську віру, а не вирізувати упень та попелити їхні селища. Чорний князь розлютився і кричав голосно, що на цій землі він властель, тож наvertsатиме жмудинів на християнство вогнем і мечем. Інакше з тими поганами й не слід поводитися. Боярин сказав, що хай він тоді не прикривається хрестом і не носить цього хреста на грудях, коли його руки закаляні кров'ю невинних людей. Це так розсердило Зігфріда, що він готовий був кинутися на боярина з мечем, і ледве стримав його лицар Баер, який потім довго заспокоював розхвильованого князя. Згодом Зігфрід почав розмовляти далі з боярином, ніби нічого й не сталося, проте у своїй злості рішив зігнати боярина із цього світу . . .

— Тепер мені вже видніше, — сказав тисяцький, — чому це так ні з того, ні з цього загинули ті два гридні, які їздили тоді з боярином. Князь хотів позбутися небажаних свідків свого кривавого діла.

— Авжеж, — похитав головою Іпоколон.

— Та й хитро як, скажи, отче, все було зроблене, — міркував тисяцький. — Один гридень ніби впав зі сходів і розбився об каміння, а другий нібито необачно потрапив під колеса навантаженої гарби, й колеса ці поламали йому груди. Ніби й випадки, але спляновані, щоб позбутися видоків . . . Спасибі тобі, отче, що відкрив мені очі.

— Ще одне. — Іпоколон узяв тисяцького за руку. — Про те, що я тобі розповів, знаємо тільки ми обидва. Коли б щось трапилося зі мною в дорозі, і я не доїхав до Галича, тоді, Петре, перекажи все, що знаєш, нашому князеві . . .

— Не турбуйся, отче, — стиснув міцно Іпоколонову

руку тисяцький. — Ми діб'ємося щасливо до нашого Галича.

— Дав би то Бог, — зітхнув Іпоколон.

.
На полях лежала густа приморозь, і злітало над ними купами чорне крикливе гайвороння.

Дерева приоділися біло-сивим інеем і так застигли, немов би заснули глибоким сном.

Гуркотіли вози по замерзлій дорозі, весело форкали коні, і дзвеніла зброя в тиші морозного ранку.

Німіли вдалині грубезні мури й башти грізного Кройцбургу.

Тисяцький Петро, який їхав позаду валки, зупинив коня й погрозив п'ястуком далекій твердині.

— Будь ти проклятий, Чорний князю! . .

VIII

има навістила Галич доволі вчасно. Вже з початком студень ⁷⁰ вдарили сильні морози і скували Дністер міцними льодовими оковами. В половині ж місяця сипнув сніг.

Густий-прегустий.

Засипав білим товстопухом ліси, поля, гаї, двори й селища.

Згодом налетів із півночі шумливий вітер і підняв таку заметіль, що світу Божого годі було побачити. В городі понаклало такі снігові кучугури, що й пройти було годі, не то проїхати. Дорогу до княжого двору геть занесло високими засипами. Коли ж через кілька днів заметіль утихла, вся служба й вої заметушилися коло своїх дворів і складів, а осьмники зганяли кого тільки змогли, щоб зробити проїзд, хоч би лише на головних вулицях Галича.

Після завірюхи настали сильні морози й погідні дні. Ночі були ясні, а мороз лютував так, що аж тріскали дерева. Княжий ловчий, Андрій Чагрів, ледь не замерз у лісах, вибравшись розглянути, чи можна влаштувати великі лови, які за старим звичаєм відбувалися кожного року перед Різдвяними Святами. Одбившись насилу від вовків, він ледве живий дібрався до Галича. Князь, вислухавши боярина, рішив не робити ловів. Проте, велика різдвяна гостина у княжому теремі повинна б таки відбутися, і княжі гінці рад-нерад брьохали снігами в далекі сторони, розвозячи боярам княже веління прибути до Галича на різдвяну гостину.

⁷⁰) Студень — грудень.

Княжий ключник, боярин Богодар, поскуб себе з навички за вухо й, позвавши цілий гурт отроків і дітських, суворо наказав кожному з них, до кого з галицьких купців слід йому піти й що він має говорити. Адже потрібно було безліч різного м'ясива, борошна, сушених овочів, заморського пахучого коріння, в'яленої і свіжої риби, сала, оливи, пшона, крупів, а до того ще й курей, гусей, качок, індиків тощо.

Ще загадав ключник отрокам і дітським позвати до княжого двору городських пекарів, медоробів та кашоробів, як також і жінок, які вміють смачно готувати.

Богодарові потрібно чимало грошей, і він завзято торгується із княжим скарбником, путнім боярином Люборадичем. Від скарбника не так то й легко видістати гроші. Як почне обраховувати, то вирахе до найдрібнішої різани. Має Люборадич якусь хитромудру числівку. Кажуть, що її франконські купці йому привезли. Отака собі коробка з різними дерев'яними галками, та ще й розмальованими. От він сюди й туди на ній постукає, пересуне галки, й дивись, усе точно вирахе.

Богодар аж пріє, доводячи скуповатому Люборадичеві, що цей дає йому замало грошей на різдвяну гостину. Погрожує, що піде до князя на скаргу. Хіба ж княжий скарбник не знає, що все тепер подорожчало? От, скажімо, хоч би риба. Подорожчала на одну четверть ногати від минулого року. А м'ясо, напої, крупи, борошно? Ні, рішуче замало грошей дає княжий скарбник.

Люборадич не здається.

Торгуються довго і вперто.

Ключник кілька разів хапається за свою теплу лисячу шапку й хоче відходити геть. Тоді Люборадич улєсливо посміхається і все мов на принаду погоджується дати більше грошей ключникові. Рятуює ключника посланець єпископа Косьми.

Не годиться княжому скарбникові торгуватися із ключником при єпископському посланцеві, й Любора-

дич із тяжким серцем притакує на останню вимогу Богодара. Княжий ключник вдоволено всміхається й залишає невтішного Люборадича, який вельми не полюбляє єпископських посланців, бо вони завжди приходять до нього за грошима на різні церковні потреби. Попробуй не дати грошей. Раз було Люборадич відіслав посланця з нічим. Не дав грошей. Тоді єпископ пожалівся князеві, а той зняв таку бучу, що аж страх.

Із того часу Люборадич усе хмуриється, коли до нього приходять єпископські посланці, зокрема перед святами, або з початком року, в кінці просинця⁷¹, але гроші дає.

В Люборадича взагалі чимало клопотів перед святами. Треба виплатити гроші найманим військам, воеводам, тисяцьким, тіунам, осьмникам, а також розраховатися з купцями за товари. Угорці морочать йому голову, щоб купив кольорове і ясне різане скло для нового терему, який князь хоче ставити між Чагровом і Гологороми. На княжому дворі подейкують, що князь будуватиме терем для Настасі. Бісові ромейські купці десь про те пронюхали й уже запропонували князеві, що вони привезуть мармур для оздоби терему. Із розмови з угорцями виходить, що князь таки пообіцяв їм купити в них скло. Мусить піти до князя й розпитати. У князя тепер сидить київське посольство, що його захопила гостра зима. Кияни не хочуть пускатися в дорогу, поки не злагідніють морози. Так і святкуватимуть у Галичі.

За кілька днів перед святами на княжому дворі знімається несамоविта метушня. Дворецький і ключник ледве дихають з утоми. Всьому треба дати лад. З'їжджаються бояри, воеводи, тисяцькі, — треба їх усіх як слід розташувати. З ними й ринді⁷² та багато челяді. Всюди гамір, галас, сміх. Печуть, варять, миють, наводять порядки, і двірська княжа челядь мотається без увагу день і ніч.

Ось і Різдвяна Ніч . . .

⁷¹) Просинець — січень.

⁷²) Риндя — зброєносець.

Над Галичем розкинулося зоряне небо.
Тисне лютий мороз.

Ще далеко було до ранку, як уже загомоніли дзвони багатьох галицьких церков. Гудів лунко серед морозної тиші найбільший дзвін на соборовій дзвіниці, а йому вторували середній й малі дзвони. Вигравали дзвони монастирської церкви св. Іоана, церкви св. Пантелеймона, св. Михайла, св. Спаса, св. Іллі, св. Данила, а за ними роздзвонилися радісно дзвони в усіх пригородських церквах.

Неслося голосне роздзвіння по городі, а в домах уже блимали світла, і скрипів сніг під ногами людей, які спішили до церков.

У соборі палахкотіли свічки, й ніздрі лоскотав приємний запах ялівцю.

Люди сходилися поволі й тіснилися, бо в соборі зимно велике. Потупували злегка й ховали руки у глибокі кожухові рукави. Хто приїхав іздалека й гостював у Галичі та прийшов уперше до собору, розглядався з цікавістю довкола.

Є тут що оглядати.

На копуловатій стелі розмальоване широченне зоряне небовиддя. На ньому могутній Пантократор обійняв руками земну твердь, а його сива борода, яка дуже довга, грається із сонцем. Святий Юрій проколює списом страшеного дракона, якому бухає полум'я із кривавої пащі. Мати Божа тужить скорботно на Голгофі, а св. Михаїл проганяє вогненним мечем Люципера до пекла. Іконостас робили візантійські майстри. Вони теж закріпили штудерно вирізане дерев'яне плетиво царських воріт у виложену мармуром стіну, на якій висять срібні лямподи. Біля лавок із високими, теж повірзуваними в дереві спинками прикріплені гаптовані золотом і сріблом корогви. У простінках між вікнами намальовані різними барвами апостоли та євангелісти. В руках євангелістів лабари з написом «агіос».

Середина собору розписана голорізьбою та фресками. Антропоси поклали на стінах вічні мозаїчні напи-

си з євангельських текстів і заплели лазуровими візерунками мрамурові колони. Дбайливі ж майстри виклали долівку різнокольоровою муссією, з виглаженого, блискучого, мов скло, каміння, яке аж переливається барвами у світлі моря свічок, що наповнює цілий собор.

Кінчилася утренья, й надворі знову вдарили дзвони. Собор щораз то більше наповнювався людьми. Попереду ставали бояри й воєначальники, за ними тиснулися міщани, купці, вої, ремісники і смерди. Для княжої знаті були поставлені напереді скам'ї зі спинками.

Там уже світив своєю лисиною старий Боровський, ховав голову в бровий комір широкого кожуха Люборадич, сиділа княжі воеводи й тисяцькі, а поруч княжого крісла розтащувався посадник Галича, пуній боярин Воєдар.

Єпископ Косьма в дорогих золототканих ризах і в мітрі, яка горить дорогим камінням та самоцвітами, не починає ще Служби Божої, хоч священики, архидиякони й диякони вже нетерпеливляться.

Жде на князя. Дворецький переказував, що князь приїде до собору на Різдваєне Богослуження. Не буде матері-княгині, яка дуже хвора, а також і княгині Ольги з дітьми.

В соборі нагло заясніло велике панікадило десятками, десятками мерехтливих свічок, і понісся тихий шум. Люди почали шанобливо розступатися.

Серед собору йшов князь Ярослав із київськими послами, а за ними — князь Святополк, дворецький і Богодар. Усі в соборі похилили голови, а княжка знать піднялася зі скам'їв.

Князь був одягнений у довгий, підбитий хутром, плащ, поверх якого красувалася накинута широка мантія. На грудях у нього вигравав золотий із самоцвітами ланцюг, а на ногах мав теплі хутряні чревії. Ставши перед царськими ворітьми, князь перехрестився, склав низький поклін вівтареві, а відтак

повернувся й легко вклонився людям на обидві сторони.

— Благословенне царство Отця... — пролунав у переповненому народом соборі дужий голос єпископа Косьми.

Правиться урочиста Різдвяна літургія. Єпископ відправляє у сослуженні кількох священників, архидияконів і дияконів.

Люди хрестяться й тихо шепочуть молитви.

Скрапує поволі віск зі свічок, і пара клубками підіймається високо вгору.

В бабинцю тихенько шушукається між собою жіноцтво й перемовляються нишечком дівчата.

— Избави нас, Боже, от всяк скорби, гніва й ноужди, — гримить басом на весь собор архидиякон Микола.

»Здоровий голос має архидиякон« — міркує князь. Він ховає руки під мантию і вслухається в Богослуження.

Проте, дуже скоро ловить себе на тому, що не віддається всеціло літургійному молінню. До голови лізуть клопітливі думки, й годі їх позбутися. »От, мати важко хвора, й ескулапи не дають великої надії. Из жінкою у нього тиха, але люта ворожнеча. Знає, що вона бунтує проти нього боярів. Усі суздальці стоять за нею, а верховодить між ними Сірославич. Щось Святополк не може подивитися мені у вічі« — мислить князь і зиркає на князя Святополка, а відтак зупиняється поглядом на київських послах. Очолює посольство княжий печатник, Юрій Кременець. Старший, вельми розсудливий чоловік. Біля нього сидить покарбований у боях київський воевода, Влад Тятива. Князь посміхається під вусом: »Аджеж воевода воював проти нього за Погорину Волость. Великий київський князь наполягає, щоб вислати йому галицьку рать на поміч проти половців. Що ж, кілька полків можна буде вислати. Війська, хвалити Бога, в Галицькому Князівстві багато. Й так варяги та молоді гридні аж рвуться до воєнного діла«.

Погляд князя переходить на боярина Снігура, який служить митником на карпато-угорському шляху. Він жалівся, що угри знову нападують наших купців. Це недобре. Треба буде вислати слів до угорського короля... Що казав тіун із Коломиї?.. Там гомонять, що восени десь пропали безвісти два молоді боярини — Предислав і Рогач. Як не товклися биричі й осьмники, нічого не знайшли. Цікаво, що з ними сталося?..

— Гагіос ісхерос! — перериває княже міркування владний голос єпископа, котрий вельми любить вставляти в літургію грецьке моління.

»Добре, що єпископ тримає зі мною« — міркує далі князь. »Правда, він тягне не мало грошей із моєї скарбниці, але Бог із ним. У мене грошей не бракує... Як потепліє, ставитиму терем для Настасі. Збудую такий терем, якого й візантійська цісарівна не має. А Настася матиме«...

На згадку про Настасю радісне тепло розливається широкою хвилею князеві у грудях.

»... Йсусу рождшую вь Віфлеємі іудестімь во дни Йрода царя се волхвы от востокь придоша во Іерусалимь...« — лунають слова св. Євангелії. Князь підводиться, а за ним уся знать. Читає Євангелію сам єпископ, знявши мітру. Читає поволі, урочисто й побожно. З обидвох його боків стоять сумирно священики, архидиякони й диякони зі свічками.

Євангелію, куту сріблом, тримають обережно і з великою повагою печатник Боровський, найстарший віком воевода Ратибор, старий боярин Глід і старійшина галицьких міщан Борсук. Заведення такого звичаю князь підказав єпископові, й це подобається людям. Кожного року на Різдво чотири найстарші віком особи — із княжої знаті, війська й міщанства — тримають Євангелію. Ремісники й собі домагалися, щоб від них також тримав Євангелію хтось із їхніх знатних, але бояри не згодилися. Мовляв, не випадає боярам і людям із княжої знаті тримати разом Євангелію з якимсь там ремісником, хай він буде навіть сам

старійшина ремісників. Ця справа ще не вирішена, бо єпископ каже, що перед Богом усі люди рівні. Е... спробуй це вияснити боярам...

Горять свічки, й на руки священникам скрапує віск. У світлі грайливими кольорами переливаються хрести на священничих грудях.

»... И пришедше въ храмину, видѣша отроча съ Марією, матерію его, и падше поклонишася ему, и отверзи сокровища своя, принесоша ему дары: злато и ливань и смирну. И вѣсть пріємше во снѣ, не возвратитися ко Ироду, иным путем отидоша во страну свою...«

Ясніють лиця святців на іконостасі, й ранок починає заглядати несміливо крізь вікна в собор.

Через годину кінчається літургія.

Ще говорить єпископ.

Бажає князеві, його родині, княжій знаті, воеводам, боярам та всьому народові веселих і радісних свят, а потім собором стрясає могутнє »Днесь раждася Бог«. Люди висипаються стовповищем назовні. Князь із київськими послами і своєю знаттю виходить останній. Згідно зі звичаєм, він має бажати всім веселих свят. Так робив покійний князь Володимирко, батько Ярослава, й такий звичай зберігає теж і його син.

Князь стає на порозі собору, й люди, які залягли все подвір'я та вулицю, стихають.

— Достойні сли, бояри, мої воеводи, тисяцькі, моя ратна дружино, гідне міщанство, купецтво, ремісництво, смерди, заступи й увесь мій народе! — говорить голосно князь. — Сподобив нас Господь діждати цих свят, народження Його Сина. Тож проведем їх у радості, щоб скрізь на нашій землі було весело, щоб лунали гучні коляди й усі були щасливі. Бажаю вам і всьому галицькому народові Веселих Свят Різдва Христового. Христос Рождається!

— Славіте Його! — грімко кричать люди, розступаючись на вулиці, якою вже під'їздять до собору сани із княжими знаками, а за ними їде відділ варягів у блискучих латах.

Князь садовить біля себе київського печатника та воеводу Тятиву, й буйні звіздочолі коні рвуть із копита. За саньми їдуть ристю варязькі дружинники.

Приїжджають сани й за княжою знаттю. Боярські служники підводять боярам коней, а міщани квапляться додому пішки, і їх немилосердно скубе мороз.

З-за лісів виходить на морозне небо велике червоне сонце.

Ще лютіший мороз заповідає.

.

Різдвяна гостина у княжому теремі починалася доволі пізно. На просторому подвір'ї княжого двору аж роїлося від саней. Деякі з них були дуже гарно вироблені, з химерним дерев'яним, а то й залізним покруччям. Забігала служба біля коней, снувалися мовчазні осьмники, а коло височених кутих залізом воріт проходилися варязькі вої. Подобали вони на вайлуватих ведмедів у своїх волохатих довгих кожухах. Проте, варяги дуже пильно розглядали приїжджих, а їхній лупоокий соцький із наїженим вусом навіть зупиняв невідомих йому з лиця бояр та знатних людей, щоб довідатися, хто вони такі. Дехто голосно ремствував, інші лише здвигали невдоволено раменами. Ніхто не хотів заводитися з варягами, та ще й у таке урочисте свято.

Наказавши службі, що їй слід чинити, бояри й інші знатні особи повагом входили до великої залі, де вже лунала голосна розмова, неслися радісні привіти та вигуки. Хто занадто прохолов, підходив грітися до величезного ватрана, в якому палахкотіли ясним вогнем дебели буюкові поліна.

Жіноцтво збиралося гуртами. Гордовиті боярині споглядали з-під ока на багато заставлені довгі столи, підглядаючи, чи, бува, на тих столах немає якоїсь іще незнаної їм страви-лакоминки або якогось особливого печива. Та й самі хотіли похизуватися дорогим одягом, своїми колтами, веверинцями, узороччям, золотими

перснями, а то й зграбненькими чобітками з різнокольорового хозу.

Заля наповнювалася щораз більше людьми. Шуміли вони оксамитами, атласами, ясніли золотими прикрасами та самоцвітами. Воеводи й тисяцькі були вбрані в атласні плащі, лише тисяцький Дмитро, начальник княжої сторожі, мав на собі блискучі лати, які виглядали з-під широкої зеленооксамитної мантії, підбитої хутром. Та ще кидався у вічі своєю червоною, мов кров, довгополю хламидою начальник прагматевтів княгині-матері Германос — дещо підтоптаний, зате із крові й кости візантійський воїн, який значився сотським княжого війська, хоч прагматевти підлягали тільки княгині й не були на обліку княжих військ.

Ще не засідали до столів, бо не було князя, ані єпископа Косьми, прибуття яких очікували кожної хвилини. Тож гаморили голосно, веселилися й реготали. Молодші бояри обступили широким колом княжого веселуна, званого Цвіркуном, і вперто з ним дразнилися. Веселун, вельми гостроязичий, відгризався вціплюиво, а кожне його в'їдливе слівце викликало голосний регіт розбавлених боярів.

— Скажи но, Цвіркуне, — говорить боярин Володимир із Чешибісів, — чи це правда, що коли наш ясний князь читає, то ти стаєш раком і тримаєш книгу на своїй спині?

— Як же ж йому тримати книгу на спині, коли вона у нього горбата? — перебиває боярин Ярослав з Угольник.

Цвіркун перекривляє своє вузьке, мов лисяча мордочка, лице й, задерши голову, бо він же карлик, дивиться на високорослого боярина.

— Хоч вона в мене й горбата, але в ній більше розуму, як у твоїй дурній голові, боярине . . .

— Го-го-го! — регочуть бояри. — Оце втяв!.. Ну й Цвіркун!

Боярин Ярослав червоніє і смикає карлика боляче за вухо. Цвіркун кричить своїм пискливим голосом, і це ще більше смішить бояр.

— Не смикайся, боярине! Мое вухо це тобі не телячий хвіст на базарі. Бачите, достойні бояри, — кривиться жалісно веселун, — переводиться геть боярська знать... Я готовий заплакати з горя...

— Чого ж це ти так мислиш, Цвіркуне? — цікавиться боярин Андрій.

— От хоч би достойний боярин, — тут веселун підстрибує і глумливо кланяється до землі бояринові Ярославу. — Замість того, щоб мудре боярське діло чинити, він продає телят на базарі. Хіба ж не сором?..

— Заткнеш собі пельку, чи ні, гаспиде! — наступає грізно боярин Ярослав на веселуна. — Де ти, поганцю, бачив мене на базарі, щоб я продавав телята, га?

— Відлупцювати тебе слід, Цвіркуне, за твого довгого язика, — зауважує боярин Володимир.

— Мало відлупцювати. Слід посадити його в поруб на хліб і воду, — підтакує боярин Лука з Гологорів.

— Овва! — покривляється веселун боярам. — За короткі руки у вас усіх до мене...

— Отож то і є, — хитає головою боярин Володимир, — що ти, Цвіркуне, розпустився геть на княжому дворі й не маєш крихітки поваги до нікого, а найпаче до нас.

— Він і самого князя не шанує, — міркує голосно боярин Ярослав. — Хіба ж ми не чули, як він розпускає язичору до ясного князя.

— Наш князь мудрий чоловік і любить послухати мое розумне слово, — відгризається веселун.

— Ха-ха-ха! — регочуть бояри. — Відколи це ти, Цвіркуне, говориш розумні речі нашому князеві?

— Завжди тоді, коли вас, дурнів, не бачу! — відтинає злосливо Цвіркун і, побачивши, що боярин Ярослав наготовився знову боляче смикнути його за вухо, показує боярам довгого язика та, мов заець, стрибає проворно в гурт старших бояр, які про щось поважно розмовляють.

Нагло стихає гамір у залі.

У дверях появляється єпископ Косьма в супроводі

двох священників. До нього підходить дворецький, шанобливо цілує його в руку й відпроваджує до головного столу. Коли владика займає місце, всі гості шумливо починають засідати до столів.

Лунко грають сурми, й до залі входить князь Яро-слав із княгинєю Ольгою. За ними йде князь Святополк, київські сли, печатник Боровський, Люборадич, крокують поважно угорські сли, а за ними йде посадник Галича, боярин Воедар. Усі хиляться низько в поклони володареві Галицької землі. Князь сідає по середині головного столу, маючи по правій руці єпископа, а по лівій — княгиню Ольгу. Київські й угорські сли засідають також при головному столі, разом із найближчою до князя знаттю.

Стихає цілковито гамір, і на прохання князя єпископ промовляє тиху молитву, широко хреститься і благословить їжу на столах.

Ласуни одразу беруться уплітати пахучий борщ із грибами й олією, який служки скоро замінюють голубцями, а потім підносять кутю, печену воловину з часником, свинячі голови із хрінном, індики в густому підливі, печені поросята, оленячі боки, варені кури, гуси й рибу, яка аж купається в товщі, кислу капусту, тетерю, баранячі стегна, міцно задимлені, проте вельми смаковиті, гречані пампухи в підливі й із часником, круті яйця із салом, пухкі паляниці, широкі колеса білого смачного хліба, узвар та безліч різних солодоців.

П'янкий мед, гріте пиво й солодкі вина швидко розв'язують язики й так розвеселених гостей, і тут і там вибухає голосний регіт, але зараз же втихає, а його спрчинники оглядаються на головний стіл, чи, бува, не роздратовали князя. Але князь розмовляє весело з єпископом, час до часу звертається до княгині, й виглядає, що він веселий та вдоволений.

Та не такою чулася княгиня Ольга.

Свят-Вечеря була дуже сумна. Правда, князь прийшов і сидів аж до її кінця. Був князь Святополк, Лю-

борадич, Боровський, варязький воевода Кунеголд та посадник Галича. Князь навіть бавився з донечками й синком. Проте розмова в неї із князем не клеїлася. Між ними виросла холодна стіна. Вони стали собі чужими й далекими, хоч, де вимагав обов'язок, виступали ще разом, ось так, як, наприклад, сьогодні. Треба усміхатися насилу. Відповідала чемно князеві, як годиться, але в її словах бринів крижаний холод, і князь це розумів. Важке занедужання свекрухи княгиня Ольга вважала великим нещастям для себе, бо все таки княгиня Євдокія мала великий вплив на князя. Можливо, що князь, слухаючи матері, не пішов би на таке, вже тепер явне блудодіяння. Їздить до своєї любки, зовсім не скриваючись, і возить їй дорогі подарунки. На дворі говорять, що вона непрадна й що князь хоче ставити десь поза Галичем для неї великий терем.

Кажуть, що Чагрівна дуже гарна. А хіба ж вона, княгиня Ольга, не гарна? Ще й із княжого старого роду. Очі б тій розпусниці видерти!.. Княгиня кидає прихований злий погляд на князя. Бач, як йому весело!.. Князь не знає того, скільки ночей вона проплакала й горювала... Безсоромник поганий... Віється до своєї полубовниці чи не кожного дня... Постривай, князю! Я тобі зготую такий празник, що пам'ятатимеш до кінця життя мою пімсту... Не буду я княгинею в Галичі, але й не буде нею твоя полубовниця...

Служки піднесли солодоці, на які найбільше охочих знайшлося серед жіноцтва, а военний люд далі завзято потягав питний пахучий мед. Декому вже посоловіли очі, а дехто вже й хитався на лавиці. Князь завів дуже цікаву розмову із владикою про вічність людської душі й був би ще довго сидів із гістьми, але побачив, що до дворецького підійшов схвильований бирич і почав щось шепотіти йому до вуха. Дворецький зараз же встав і, зайшовши ззаду столу, шепнув князеві, що княгині-матері дуже погано, й вона просить, щоб князь негайно прийшов до неї.

Князь підвівся, і в залі миттю стихло.

— Милі й дорогі мої гості! — промовив князь. — Ми із княгинею мусимо вас залишити. Ви ж гостюйтеся, доки схочете. Мене заступатиме тут князь Святополк. Веселих свят вам усім! Христос Рождається!

— Славіте Його! — заgrimіло в залі.

Загралі сурми. Всі підвелися й низькими уклониами випроваджували княжу пару, яка виходила в супроводі дворецького та посадника Галича, котрому князь звелів іти з ним, маючи до нього важливе діло.

Була вже пізня ніч, коли князь, провідавши вельми хвору матір та відпустивши посадника, втомлений підійшов у своїй затишній і теплій відпочивальні до вікна.

Надворі стояла морозна зоряна ніч.

»Боже! Який вічний і незбагнений всесвіт!« — задумався князь.

На зоряному небовиді нагло спалахнула зоря й покотилася в темінь, потягнувши за собою довгий вогненний хвіст.

Князь перехристився. Це був лихий знак — вістун смерти. Схопила його тривога за матір. Вона помирає. Ледве рухала устами, коли він до неї прийшов. Її світлі очі геть померкли, й він бачив, що до них уже заглядала смерть...

Роздягнувся сам. Не хотів турбувати постельничого, але заснути довго не міг. До відпочивальні доносилися веселі вигуки з великої залі. Там вигравали на гусях скоморохи, й линули голосні колядки.

Коли вже засипляв, почув на коридорі рух і голоси. Хтось уперто добивався до нього.

— Пустіть негайно до князя. Кажу, що маю до нього нагле діло!

— Нам велено не пускати нікого, — ламаною мовою відгризалися варяги.

— Я ж княжий бирич. Хіба ви не знаєте мене?

— Знаємо, але не впустимо, — впиралася сторожа.

Князь упізнав голос бирича Юрка. Схопився й, від-

хиливши двері, махнув рукою варягам, щоб пропустили бирича.

Стривожений бирич миттю охопив княжі коліна.

— Ясний князю, — простогнав він. — Померла ясна княгиня, твоя мати . . .

Тієї ж таки ночі загомоніли тривожно дзвони всіх галицьких церков.

Дзвонили довго й жалібно . . .

По городі побігла вістка про смерть княгині Євдокії.

Другого дня із самого ранку вікна тієї частини княжого терему, де жила покійна княгиня, були заслонені чорним обояром, а на в'їзних воротах до княжого двору звісилася вниз довга чорна корогва. Така ж сама корогва висіла також і на соборі.

По городі їздили княжі окличники й вістили коньчину⁷³ княгині.

В соборі єпископ правив Панахиду. Сріблилися хрести на чорних жалібних ризах, і сумовито лунало тужливе »Вічная пам'ять!«.

Голосно плакали жінки.

Повнився собор молитвою за усопшу в Бозі княгиню Євдокію з Комненів, візантійську цісарівну, й линули прохання до Всевишнього, щоб прийняв її »в страні живих, в місті світлі, ідіже всі святії і праведнії почивають«.

Затужили дзвони і в околицях Галича.

На вістку про смерть княгині-матері Настася Чаг-рівна припала навколішках перед образом Матері Божої.

Молилася . . .

Ніколи не мала нагоди говорити із княгиною. Раз тільки, коли була в соборі, княгиня-мати, виходячи після Служби Божої, ішла попри неї, глянула своїм багатомовним поглядом і мило всімхнулася.

Багато в тому погляді мудрої жінки-княгині можна було відчутти.

⁷³⁾ Коньчина — смерть.

Й «маленька Настася», як звали її брати, відчула своїм ніжним серцем, що княгиня-мати їй прихильна за те, що вона своєю любов'ю ошчасливила її самотнього сина.

Знала Настася таки від самого князя, що княгиня-мати ніколи не сказала лихого слова про неї. Ще знала вона, що княгиня-мати, довідавшись, що її невістка, княгиня Ольга, підбурила проти князя й Настасі ігумена й ченців Залуквянського монастиря, й вони у своїх проповідях почали гудити і князя, й Настасю, — поїхала до цього монастиря й мала там довгу розмову з ігуменом. Що вони говорили, ніхто не знає. Але з того часу ігумен і монахи вже ніколи у своїх проповідях ані одним словом не згадували про княжу любовку.

»Вічний спокій подай, Всемиловитий Боже, княгині-матері« — молиться Настася.

В її молодому лоні стріпочується нове життя.

Вона буде матір'ю...

Галич увесь одягнувся у глибоку жалобу, а собор, у якому серед моря свічок лежить на катафальку княгиня Євдокія, не вмщає людей, які хочуть востаннє глянути на свою добру княгиню, котра чинила добро, була милосердною для вбогих, опікувалася сиротами і вдовами та була благодітелькою багатьох церков не лише в Галичі, але й у далеких його околицях.

Ридають дзвони. Не вгавають.

Засумував Галич...

ІХ.

тарійшина Властимир скликав у кінці просинця копне віче⁷⁴.

Не зважаючи на великий сніг, який позасипав геть усі дороги і стежки, закличники об'їздили громади й селища, трубили в роги та горласто наказували, щоб із кожної хижі прибув

на це віче глава сім'ї або найстарший син.

— А нам що не можна? — допитувалася закличників молодь.

— Чому б ні, — лунала відповідь. — Тільки слова не матимете на вічу.

Це молодь вдоволяє. Хай старші там собі раду радять, а молоді своє мислять — як би то весело провести час. Адже зйдуться люди з цілої копи, прийде багато молодих, і можна буде повеселитися.

Смерди теж не проти того, щоб відбулося копне віче.

В околиці кружляють різні поголоски. Передаються вони із громади у громаду, з хижі до хижі, і смердам є про що гомоніти в довгі зимові вечори. Хтось колись був у Галичі і привіз вістку, що в околиці князь будуватиме великий терем. Бідніші смерди радіють, бо можна буде заробити дещицю. Багатші не так тому раді, бо знають, що їм тоді доведеться давати тягло⁷⁵ на роботу.

Є чутка, що начебто князь звільнив їхню копу від уроків за те, що громади допоможуть при будові терему. Хтось говорив, що на копне віче викликали теж і

⁷⁴) Копне віче — збірне віче кількох громад.

⁷⁵) Тягло — підвода.

боярина Громислава, котрий захопив беріжканське пасовище й не хоче його повернути громаді. Статечні смерди мізгують над тим, чи прийде боярин на віче, чи ні.

Деякі говорять, що старійшина не має права викликати боярина на копне віче, бо ж боярин не належить до копи, а підлягає безпосередньо князеві. Багатенько різних балачок можна почути у громадах.

Старійшина Властимир і сам не певен чи добре він учинив, пославши закличників до боярського дворища. Хвилювався не мало. Але закличники доповіли йому, що боярин спершу вельми сердився, а потім сказав їм, що він іще подумає над тим, чи йому годиться йти на копне віче, чи ні. Закличники міркують, що боярин, мабуть, таки прийде на віче, бо йому теж остобісіло гризтися із громадою за пасовище.

Старійшина вдоволений.

Коли боярин прийде на копне віче, то може й удасться полагодити спір між ним і громадою. Старійшині повно мороки з тією справою, і він радів би, якщо б удалося полагодити її на вічу.

Почався весь клопіт із того, що боярин Громислав, осівши декілька років тому в Беріжках, на землі, приділеній йому князем, однієї весни несподівано захопив і прилучив до своїх земель пасовище, яке відколи пам'ятали найстарші люди у громаді було громадське й не належало до княжих земель. Мало хто зі смердів звернув спочатку увагу на те, що довкола пасовища побито в землю кілки з боярським знаком. Коли ж громадські пастухи вигнали пастися скот, на них набігла боярська челядь і вигнала громадську скотину з пасовища. Пастухи прибігли із криком до веси, і старійшина громади пішов до боярина розпитати, чому це його челядь вигнала скот із громадського пасовища. Він аж остовпів, коли почув, що пасовище вже не громадське, бо князь подарував його бояринові.

— Алеж пасовище було споконвіку громадське, а не княже.

— Ну, то йдіть до князя й із ним правуйтеся.

Вернувся старійшина з нічим від боярина.

Смерди обурилися. Молодь пішла, повикидала кілки й вигнала боярську череду з пасовища. Через кілька днів набігла боярська челядь і вигнала знову громадський скот. Боярин вислав на пасовище кількох своїх ратників, щоб охороняли його скотину й пастухів. На це обрушилася вже вся копа. Зібралися смерди із громад, пішли на пасовище, потурбували ратників та пастухів і вигнали геть боярську худобу.

Боярин лютував і грозив, що повбиває громадських пастухів, як їх захопить на пасовищі, а громадську скотину зажене до свого дворища.

— Спробуй лише, — відгрозувалися смерди. — Спалимо твоє дворище, і сліду не залишиться ніякого.

Боярин сердився, але все таки, побоюючись погроз, найняв більше ратників, звільнених із княжої служби, озброїв челядь та приказав стерегти дворище. Бісові смерди можуть справді його спалити. А пасовища боярин і не думає відступати смердам. Це доволі великий шмат землі, що врізується в боярські володіння, й ним можна дуже добре заокруглити княжу даровизну. Смердів боярин скрутить у турячий ріг так, що аж пицатимуть. Вони, поганці, мислять, що за ними постане тивун або тисяцький. А дзуськи! Із княжими людьми в боярина вже давно все як слід обговорене...

Днина заповідалася погідна. Зранку тиснув кріпкий морозець, але під полудне злагіднило. У Стольниках рух і метушня. Смерди розчищають лопатами сніг на майдані, ставлять грубо тесані лавиші для копної знаті, а для старих статечних смердів кладуть на землю здорові колоди.

По полудні з усіх сторін посунув нарід до Стольників. Люди йшли і їхали Швидко ціла весь наповнилася гамором, вигуками, криком і реготом. Оподалік на майдані запалали вогнища. Тут же звідкілясь принесли столи, з'явилися кухлі з медом та широкі миси з кашею, до якої миттю знайшлися очохі ласуни. Біля саней стояли коні й воли, які гризли пашу й розкидали на снігу соломку та сіно. Вже гудів бубон, грали

гуслі й дудки. Ввесь майдан захряс людьми, шумів, галасував, аж гуготіння стояло над вессю, й дивувався старезний ліс, який довжелезною стіною розкинувся поза вессю, закутавшись в білий пухкий кожух.

Загнали роги, й велелюдний гамір на майдані почав стихати. Повагом вийшли закличники, заткнули копне знамено в обковану залізом колоду і стали біля знамена, ждучи приходу старійшини. Незабаром надійшов старійшина Властимир, з яким ішли старійшини громад. Усі в кожухах та з довгими палицями, ручиці яких були обкуті міддю. Це вказувало, що власники палиць не аби хто, а громадська знать. Смерди кланялися старійшині, а Властимир, знявши баранячий ковпак, і собі відклонювався на всі сторони.

— Гей, молодці й дівочки, тихо там будьте, а ви, гідні й чесні смерди, ходіть ближче до ради! — закричав старійшина Стольників.

Молодь не радо слухала старійшини, проте стихлася, а великий її гурт таки і справді посунув до натовпу, що густо обліг великим колом старійшину й копне знамено.

— А що, людойки добрі, будемо починати віче, чи пождемо на боярина? — загомонів копний старійшина.

— Починаймо віче! Починаймо! — закричали смерди. — Яке нам діло до боярина! Невідомо, чи він і прийде!

— Отож починаймо наше копне віче, — проказав старійшина Властимир, тричі стукаючи своєю палицею об лавицю. На цей знак усі старійшини громад посідали на лавицях, а старі смерди вмостилися на колодах. За смердами стояли молоді, жонатці, жінки, а за ними товпилися парубки й дівчата.

Старійшина Властимир голосно відкашлявся.

— Слухайте, людойки добрі, що вам ректиму. На початку почуйте, яке є веління нашого тисяцького. Він велить нам, щоб ніхто з нас не давав ніякого притулку закупові Миколі зі Скоморохів. Учинив він татьбу⁷⁶

⁷⁶) Татьба — злодійство.

та богопротивне діло. Пограбувавши свого господаря, Микола утнув княжого осьмника, й за це його, окаяного, мають скарати на горло. Хто відважиться дати йому притулок, той стягне на себе велій гнів нашого властеля...

Смерди здвигнули плечима. Звісно, що ніхто йому не дасть притулку. Кому ж хочеться накликати на себе княжий гнів за якогось там закупа?..

— Згадує теж наш тисяцький, — продовжував Властимир, — щоб усюди зорили пильно за збішеними собаками, бо такі з'явилися в наших околицях і вже смертно покусали кількох осіб. Збішених собак належить убивати на місці, хто лише їх денебудь побачить...

Смерди притакували мовчки. Всім усе зрозуміле.

— Є княже веління, — лунав голос Властимира, — що не вільно бити великого звіра в лісах. Дозволяється влаштувати лови на вовків, лисиць і зайців та іншу дрібноту, але не можна вбивати оленів і ведмедів.

Ловці тільки похитали головами. Таке веління їм не подобалося. Чому не вільно?..

— Слухайте далі, — говорив Властимир, погладжуючи свою кошлату бороду, — наш ясний князь хоче ставити новий терем поміж Чагровом й Угольниками, тому тисяцький загадав, щоб уся наша копа допомогла при будові. Коли тільки злагідніють морози й буде санна дорога, муситимемо возити камінь і дерево. Всі ті, які мають тягло, мають вийти на возіння. Хто ж цього тягла не має, піде рубати дерево або лупати камінь. Із кожної хижі мусить бути тягло чи один муж до роботи.

Побачивши, що галасливий натовп зашумів іще більше при згадці про примусову працю, старійшина різко підніс голос:

— Тихо там, не галасайте, коли я ще не скінчив. Не думайте, що працюватимете задармо. Вам платитимуть.

— По скільки? — запитав хтось із молодих.

— Скільки заробиш, — відповів хитро старійшина,

а тоді почав заспокоювати натовп. — Не бійтеся, кривди вам не буде. Крім того, наш ясний князь обіцяє зняти з нашої копи всі уроки на цей рік. Ви ж знаєте, яка це велика пільга для нас усіх . . .

Старші смерди схвально закивали головами. Справді, це велика полегша для кожної сім'ї. Уроки ніби й не великі, але все таки це видаток. Для бідніших менший, а для багатших більший. Багаті смерди почали радіти. Відроблять тяглом свою повинність і матимуть спокій з уроками весь рік. Що й казати, а князь таки добрий чоловік.

— А якже ж бути з тяглом? — затурбувався якийсь смерд. — У мене тільки одна коняка.

— Спрягайся із сусідом, — порадив йому старійшина. — Вдвох більше відробите, та й веселіше вам буде.

— Коли ж треба йти до лісу чи в каменеломи? — запитався хтось із жонатців.

— Тисяцький говорив, що пішле закличників до громад, — пояснив старійшина Властимир. — Готуйтеся так, щоб ви були готові на кожний заклик. Та ще міркуйте добре, що всі теслярі, плотники, кузнеці та здателі будуть працювати так довго, аж поки терем не побудується. І щоб ніхто з нашої копи не отягався або не промишляв якихнебудь хитроців. Наці ясний князь хоче допомогти нам, і ми повинні сповнити його веління.

— Сповнимо! . . . Сповнимо! . . . — загув натовп.

— Слухайте ж далі, яке є веління нашого тисяцького, — вів свою мову далі старійшина Властимир. — Ви знаєте, що в Угольниках будується церква. Наш ясний князь дав багато грошей на спорудження цього Божого храму, але решту нам треба буде зібрати в себе. Тому наш тисяцький велить, щоб із кожного диму⁷⁷ було віддано на будову три ногати. . .

— Ой, леле . . . так багато? — забідкалися жінки.

— Багато . . . багато! — крикнули молодші.

Старші смерди почухали потилиці. Три ногати з

⁷⁷) Дим — хата, господарство.

хижі — це справді багато. Щоправда, церква буде дуже гарна. Велика й із тесаного каменя. Будують її на горбовині серед веси, так що вже здалеку буде її видно.

Навіть багатим смердам з'їжилися невдоволено вуса Ні! Три ногати — це рішуче забагато.

— Не годимося на таку дань! — вигукнув хтось із гурту.

— Не годимося! . . . — крикнули жонатці й парубки.

— Тисяцькому добре веліти, заговорив котрийсь із бідніших смердів. — Що для нього три ногати? Ніщо. А для нас, бідних, це велика дань. Звідкіль ми її зберемо?

— Зменшити дань! — закричали ззаду.

— Дамо одну ногату!

— Не більше! — загаласав натовп.

Старійшини переглянулися між собою.

— То як же бути, людойки добрі? — запитав урешті старійшина Властимир, намагаючись утихомирити розхвильований натовп.

— Так і скажи тисяцькому, — заговорив один зі статечних смердів, — що нам не під силу дати три ногати, а дамо по одній від кожного диму.

— Тако й бити! — закричало віче.

— Добре. Не знаю, що скаже тисяцький, — сказав старійшина Властимир. — Мислю, що така річ не буде йому до вподоби . . .

— Певно, що ні, — посміхнулися смерди, — але тисяцький повинен теж прислухатися до волі копного віча.

— Не дуже то тіуни та тисяцькі прислухаються до наших слів, — заворкотів голосно котрийсь із невдоволених смердів.

— Правда! . . . Правда! . . . — загомоніла решта.

Старійшина Властимир стукнув палицею об лавицю.

— Тихо будьте, бо маємо ще одне діло обговорити, а там може й боярин надійде.

— Тихо! . . . — крикнули на громаду людей інші старійшини.

— В Угольниках помер на студеницю⁷⁸ вельми багатий смерд Прокіп, — продовжував старійшина Властимир. — У нього не було сім'ї, а він лишив добру й велику лядину⁷⁹, яка граничить із Беріжками. Беріжківські смерди можуть частицю цієї лядини собі купити, хто має гроші й кому догідно.

— Звідки ж узяти гроші? — почувися запити.

— Це діло ваше, — знизав плечима старійшина. — Помисліть добре, може хтось купу⁸⁰ затигне в купців.

— Здирають рези великі, — почувися голоси.

— Як собі хочете, — розвів руками старійшина. — Коли ніхто не викупить лядину, то вона стане княжою власністю...

— Як же так? — здивувалися смерди. — Це громадська земля...

— Е, ні, людойки добрі! Ця земля була надана княжою властю, й коли немає кому перебрати озадок⁸¹, вона перейде знову до князя.

— Отакої!.. — чудувалися люди.

— Я поміркую над тим ділом, — сказав спроквола багатий смерд Куниця, — може й куплю частицю лядини.

— Добре, — кивнув головою старійшина Властимир. — Тоді приходьте обидва до мене, — тут він звернувся до Куниці й старійшини угольницької громади, — та обміркуємо що і як слід.

— Боярин приїхав! — почувися вигуки на майдані.

На вічевий майдан і справді в'їздив на коні боярин Громислав, супроводжуваний двома ратниками. Він проворно й по-молодецькому зіскочив із коня й, кинувши повіддя одному з ратників на руки, повагом пішов майданом. Натовп мовчки розступався, пропускаючи боярина в середину копного збору. Боярин був одягнений у довгополий кожух, підперезаний широким шкур'яним поясом, а на голові мав лисячу кле-

78) Студениця — рак, пістряк.

79) Лядина — оброблене поле.

80) Купа — позика.

81) Озадок — спадок.

паню. Ішов твердою ногою, гордо піднявши голову, а його широкий довгий меч, прикріплений до пояса, лопотів по кожусі.

Зупинившись перед копною знаттю, боярин злегка кивнув головою на привітання старійшині й дужим голосом привітав віче:

— Здорові були, громадо!

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіли повагом старі смерди, які сиділи спереду на колодах. Загал же мовчав. Люди недовірливо та вовкувато гляділи на боярина, який удавав, що не помічає неприязної постави копного збору.

— Ось і я прийшов на копне віче, — сказав боярин гордовито, споглядаючи на натовп. — Ти мене звав, Властимире, і я прибув на віче, хоч мені, як бояринові, немає потреби приходити на ваші копні віча...

— Ти добре вчинив, боярине, що прийшов на віче, — заговорив мирно старійшина Властимир, опираючись на свою палицю. — Це правда, що ти не мусив приходити, але коли ти прийшов, то за те ми тобі вдячні...

— Немає за що! — гукнув хтось іззаду.

— Копне віче — це наша власть у громадах, — продовжував старійшина, — й воно збирається, щоб обміркувати різні справи нашої копи та їх вирішити. Голос народу — голос Божий. Навіть княжа власть прислухається до такого голосу...

— Це мені відоме, — нахмурило чоло боярин. — Але над усіма нами є наш властель, і йому ми всі покоряємося. Копне віче, я, наш тіун, тисяцький і всі... Я ж боярин і підкоряюся тільки князеві.

— Гординя з тебе говорить, боярине, — відмітив із докором Властимир. — Це правда, що ти підлягаєш нашому князеві, але коли ти порушив наші права, то повинен теж і прислухатися до нашого голосу...

— Я порушив ваші права?! — здивувався боярин. — Коли?

— Хіба ж ти не привласнюєш собі пасовище нашої беріжканської громади? . .

— Ти умний чоловік, Властимире, а таку нісенітницю городиш мені у вічі, — відрізав насмішливо боярин. Ніякого громадського пасовища я собі не привласнив...

— Як же це ні? . . Що він говорить?! . . Це брехня! закричали голосно люди з Беріжків.

— Повторюю, що ніякого громадського пасовища я не привласнив, — похмурнів боярин, — а забрав тільки те пасовище, яке мені надав наш ясний князь . . . Це я говорив тобі, Властимире, й Дем'янові, старійшині Беріжків, а тепер усім тут іще раз говорю.

— Людойки добрі! . . Та що ж це таке? . . Та це виходить грабіж нашого пасовища! . . — заголосили беріжканські жінки.

— Ми скоріше згинемо, як допустимо до того! — почувлися погрози смердів.

— Як ти, боярине, можеш так безсоромно брехати? — загорлали молодші.

— Хто там говорить за брехню? — спалахнув боярин.— Ану виходь сюди! . .

— Тихо! Тихо! Вспокійтеся! — стукнув палицею Властимир. — Ти кажеш, боярине, що князь тобі надав пасовище. Чи можеш ти нам показати княжу грамоту?

— Так, так! . . Хай покаже грамоту! — закричав натовп.

Це боярина заскочило, й він не знав, що сказати, але по хвилині почав викручуватися:

— Грамоти я ж не привіз зі собою. Вона в мене у дворі . . .

— Ну то пішли свого ратника, щоб її привіз.

— Ратник не знає, де я переховую грамоти.

— Скажи йому й не крути, боярине. Твоя жінка знає напевно, де ти зберігаєш грамоти.

— Чому це ви починаєте вказувати мені, що я маю робити? — розсердився боярин. — Та й чому маю вам показувати княжу грамоту? Я — боярин, і всі повинні мені вірити.

— А ми не віримо! — закричали люди.

— Як не вірите, то не маємо про що говорити, — огризнувся боярин.

— Хочемо бачити княжу грамоту! — крикнув голосно хтось іззаду.

— Добре. Прийдіть до мого двору й побачите!

— Еге! Ти нас цькуватимеш собаками! — відказав котрийсь сміливець.

Віче здійняло такий галас, що аж собаки почали вайлувати по всіх кінцях веси.

— Тихо! Тихо! — закричав і собі на весь голос старійшина Властимир.

Із великим трудом натовп утихомирився.

— Так діло не вийде, — сказав твердо Властимир, — й ми будемо перемовлятися до вечора. Чи ви згодні, людойки, щоб я, старійшина Дем'ян і воїн Круть пішли до боярського двору й побачили княжу грамоту? ..

— Всі згодні! .. Всі! ..

— А ти, боярине, згідний, щоб ми тебе відвідали, прийшли до твого двору й цю грамоту таки побачили?

— Що ж, приходьте, — зневажливо посміхнувся боярин. — Приходьте хоч би завтра. Одне вам скажу: пасовище мое, і ніяка сила його від мене не відбере! Коли б хтось пробував, то матиме діло зі мною, — тут боярин міцно вдарив рукою по мечі. — Пам'ятайте це всі!

Й він, кинувши гордовито головою старійшині, жваво покрокував із копного кола, а за ним поспішили його ратники.

Копне віче затяглося.

Смерди вельми бідкалися, що боярин їм таку гнесь чинить, довго радили, сперечалися та обмірковували ту клопітливу справу. Врешті врадили, що коли боярин не викажеться княжою грамотою, а її, мабуть, у нього таки немає, бож відомо, що князь справедливий властель і не міг надати бояринові громадську землю, — тоді копна старійшина піде із жалобою на боярина до тисяцького. Коли ж і в тисяцького діла не вийде, тоді копній старшині треба бити чолом у князя.

Заходило сонце, і його проміння падали вузьким

проблиском на мідяне плетиво копного знамена, пробігали по натовпі й розгублювалися серед низеньких хиж, які вже куріли димками та підморгували своїми малесенькими віконцями.

Падала паморозь, і шархотів сухий сніг.

Нарешті копне віче скінчилося.

Запалали вогнища. Вдарила музика. Старші похмелялися, а жінота галасливо збиралася додому.

Над Стольниками лягав тихими сутінками зимовий вечір.

Заморгала на небі перша зірка.

Х

оярин Костянтин Сірославич був так заскочений княжим велінням, що аж рота роззявив із здивування.

Ще б пак.

Оце приготувався він їхати до Перемишля, щоб там переговорити з деякими боярами та притягнути їх до змови, й потайки радів, що княжий печатник, не додачаючи нічого злого в тому, навіть доручив йому переглянути на місці, як поступає розбудова города та велів суворо наказати посадникові Перемишля, що коли затягатиме цю розбудову таким черепашим ходом як досі, то не дістане із княжої скарбниці ніже однієї гривні.

— Так і скажи йому, боярине, — говорив старий Боровський.

Аж раптом зовсім несподівано князь викликав його до себе і сказав, щоб збирався в дорогу до Берладі. Що він має там робити? . . . Ось що: князь знає про неспокої в берладській землі. Є там невдоволені люди з того, що берладська земля прилучена до Галича, й вони мусять слухати, що їм велять у Галичі. Ще немає потреби прикладати особливої уваги до таких проявів, проте обережність не зашкодить.

— Тому то я посилаю тебе, боярине, в Берладь, — сказав князь. — Візьмеш зі собою двох тіунів — Миколу і Власа — й об'їдеш берладську землю. Слід тобі перевірити всюди, що, як і куди. Будь у Берладі так довго, як довго буде потрібно. Наш печатник дасть тобі грамоту до воеводи Михаїла, а в Люборадича візьмеш грошей на дорогу. З вістками посилай гриднів, а не берладських гінців. Якщо мене не буде в Га-

личі, хай переказують їх печатникові. Уважно приглянься до всього, боярине, що діється в берладській землі, відвідай городи, селища, боярів... Ага! Ти мав їхати до Перемишля, — преспокійно продовжував князь, і Сірославич ніяк не міг вловити ні на княжому лиці, ані у княжих очах, що саме князь задумав, висилаючи його до Берладі, — до Перемишля поїде воевода Кунеголд. Він і так має переглянути укріплення городів у перемиській землі...

Це ще більше здивувало боярина Сірославича. Чому князь посилає в перемиську землю варязького воеводу? Що там непокоїть князя?.. Не збагнеш його замислів...

Нічого не дізнався боярин Сірославич і від княжого печатника.

— Боярин мав їхати до Перемишля... Так... так... Але князь вирішив інакше... Чому?.. Не знаю... Поїде до Перемишля воевода Кунеголд... Що це значить?.. Аджеж із ляхами в нас мир уже довгий час... Князеві видніше, що і як, — низав плечима хитрючий печатник, зважаючи грамоту для боярина, на якій красувався рівно виведений княжий підпис і велика княжа печать.

Сірославич вельми невдоволений. Від тієї старої лисиці годі щось довідатися. Старюга поганий... Нічого він, бач, не знає...

З Люборадичем було ще більше невтішно. Він пильнував княжого скарбу, і йому діло маленьке, до кого й кого князь посилає. »Князеві видніше« — повторив Люборадич слова печатника, вираховуючи при тому бояринові гроші. Він не забув також пригадати Сірославичеві, щоб не розкидався цими грішми де не слід, і це ще дужче розсердило боярина.

»Ач, клятий скупар!« — бурмотів Сірославич, виїшовши із княжої скарбниці, оточеної грубезним муром із важенними залізними дверима, біля яких удень і вночі стояла сторожа. Він поспішив негайно до князя Святополка, а від нього — до княгині Ольги. Роботи в боярина повно. Треба переговорити з довіреними

йому боярами, що вони мають чинити в часі його відсутности, дати розпорядження своїм служкам і челяді, що слід приготувати в дорогу, а також домовитися і з тіунами, які повинні їхати з ним у берладську землю. Сірославич не любив тіунів. Мислив, що князь зумисне призначив їх йому, щоб вони наглядали за ним. Нічого... В Берладі буде видно. Якщо котрийсь із них проявлятиме надто велику цікавість, його легко можна буде там спрятати...

Мотався путній боярин Костянтин Сірославич так, що й поїсти не мав часу.

Поспішав із виїздом.

Князь велів йому виїхати в найближчих днях, і на це немає ради. Треба їхати. Князь любить порядок і послух. Он боярин Волицький спізнився з доставою худоби для княжих військ лише на кілька днів і заплатив за це чималу виру⁸². Одному ж із Підгорецьких довелося посидіти навіть у порубі за те, що не виконав на час княжого веління. Підгорецькі були обурені, а Чагрови уставлялися за боярином у князя. Нічого не помогло.

— Мое веління — це закон, — твердо сказав князь. Боярин Сірославич квапився...

.

Ясне полум'я лиже у ватрані сухі поліна й осяє затишну невелику кімнату, всю обвішану дорогими килимами. На столі горить у срібному свічнику груба свічка, а на полицях із потемнілого дуба лежать книги — одні у хзовій оправі, інші окуті сріблом.

Долівка в кімнаті вимощена кольоровим франконським килимом, а перед ватраном лежить розкинута здоровенна ведмежа шкура.

На правій руці князя блищить чистозолотне наруччя, а на грудях виграють мінливими кольорами й мерехтять у світлі самоцвіти, розкинені густо на золотому ланцюгові.

Тіун Яро сидить на невеликій скам'ї, оббитій велве-

⁸²) Вира — кара.

том, і мовчки карбус в пам'яті все те, що говорить йому князь.

Князеві подобається тіун Яро. Знає його ще з юних років. Яро був сиротою. Покійний князь Володимирко взяв його до княжого двору, де Яро й виростав разом з іншими такими ж сиротами. Навчився грамоти, служив у княжій раті, був чесний, бистроумний і меткий, тому скоро звернув на себе увагу молодого князя Ярослава. Із княжих доручень Яро вив'язувався дуже добре, тож після кількох років служби на княжому дворі князь найменував його тіуном. Переконавшись, що Яро є йому безмежно вірний, почав доручати Ярові різні секретні діла. Ганяв тіун Яро по галицьких городах, їздив у Візантію, заглядав до угрів, пропадав цілими тижнями з Галича, а коли повертався на княжий двір, то прямо йшов до князя й барився довгенько у княжих хоромах.

Коли ж Яро приходив до княжої скарбниці, то Люборадич лише питав яких грошей потрібно йому й насипав у шкіряну торбину, не забуваючи при тому сказати тіунові, що коли б було більше таких розтратників, як він, то княжа скарбниця вже давно спорожнила б.

Яро, посміхаючись, відповідав Люборадичеві, що в те не вірить, бо коли князь має такого скарбника, як він, то княжа скарбниця завжди буде повна. Люборадич задоволено хмикав і втискав тіунові до рук торбину, туго набиту грішми.

— Поїдеш, тіуне, вслід за боярином Сірославичем у берладську землю, — заговорив князь, штовхаючи залізним рожном палаючі поліна у ватрані. — Виїдеш так, щоб не зустрітися з ним, але й не губи його сліду. Боярин може їхати прямо до Берладі, але й може по дорозі відвідувати знайомих йому боярів. У берладській землі стає неспокійно, тож я приказав воеводі Михаїлові пильно зорити за всім, що там діється. Це й ти мусиш теж чинити. Деякі бояри, головно таки берладські, шумлять проти Галича. Ізгой Іван був для них луччий, ніж галицький князь Ярослав. Із тими

боярами йдуть і берладські збродники, яким теж не подобається власть Галича. Але все це ще не така турбота, — махнув князь рукою, — лихо криється в чомусь іншому...

— В чому ж це, ясний князю? — насторожився Яро.

— Виглядає мені, що берладники спілкують зі суздальцями, а найпаче з боярином Сірославичем. Суздальці ж шумлять потайки проти мене. Чому — хіба не треба тобі говорити... Сірославич верховодить між суздальцями. Мутить він також і серед галицьких бояр та ловить рибу в каламутній воді. Про це ти добре знаєш...

Тіун мовчки притакнув головою.

— Отож я вирішив, — продовжував князь, — вислати боярина Сірославича геть із Галича в берладську землю. Занім він об'їде її, промине багато часу. Його мутіння тут, у Галичі, й поза Галичем пригасне, а його зв'язки з галицькими боярами послабляться або й зовсім припиняться.

— Дозволь, ясний князю, зауважити, — ворухнувся тіун на своїй скам'ї. — Ти висилаєш Сірославича з Галича, й це дуже добре. Але чи не вважаєш, що боярин, перебуваючи так довго в берладській землі, використає нагоду, збунтує берладців і...

— Підніме крамолу проти Галича? — перебив князь. — Так, це може статися, і я роздумував над тим. Тільки крамоли в Берладі я не боюсь, коли б вона там і вибухла. Що Сірославич буде в ній вмішаний, то я певен. Одначе, це і стане його кінцем...

Лице князя Ярослава сполум'янилося у відблисках вогню, ставши грізносуворим. По хвилині він заговорив знову:

— Цього негідника я вже маю доволі. Тим паче йому не можна бути в Галичі, коли мені доведеться піти з військом у похід. Користаючи з моєї відсутності, Сірославич може накоїти в Галичі багато лиха...

Князь підвівся із крісла й підійшов до вікна. Надворі була зимова темна ніч. «Як скоро почалася зима»

— мигнула думка. Поправляючи корзно, князь наблизився до тіуна й поклав йому руку на плече.

— Будь обережний, тіуне, на кожному кроці, бо з вовками матимеш до діла. Воевода Михаїл допоможе тобі, в чому буде потреба. Із Сірославичем їдуть також мої два тіуни — Микола і Влас. Вони мають моє доручення зорити за боярином. Проте не відомо, чи Сірославич не додумається до цього, бо тоді він може післати обидвох тіунів дуже скоро на тамтой світ. Може статися навіть таке, що нам доведеться схопити Сірославича на берладській землі. Про все звідомлятимеш мені через довірених гриднів воєводи Михаїла. Й не випускай зі своєї уваги боярина...

За дверима скрипіли чревіями вартові гридні й позвонювали зброєю.

Князь підкинув поліна на вогонь. Широким снопом бризнули іскри у ватрані.

На вузьких віконних скельцях мороз почав розписувати квітчасті візерунки.

Проминула північ, а княжа сторожа, обходячи терем, усе ще бачила світло, яке пробивалося крізь вікна однієї з його кімнат. Знала, що в ній знаходиться князь.

— Не спиться нашому князеві, — говорили вартові, споглядаючи на відблиски світла.

— Журиться.

— Має чого журитися...

Шу-р... шу-р-р — шургали вартові по снігу в своїх волохатих хутряних чревіях.

— Бе-ре-жи-сь! — горлав серед нічної тиші вартовий біля головних воріт княжого двору.

А світло у княжій кімнаті ніяк не хотіло гаснути.

— Бе-ре-жи-сь!..

XI.

шибку стукає дзьобом сивий голуб
Домагається пшеничних зернин, які
він щодня ласує з тонкої білої руки
опата Чероллі.

Високий, трохи пригорблений опат
підходить майже нечулно по блиску-
чому дзеркальному паркеті до вікна й розкриває йо-
го наростіж.

Голуб воркує вдоволено, й опат гладить його ніжно
однією рукою, а другою підставляє йому пшеничне
золоте зерно.

Над Краковом веселиться сонце.

Сніг тане, й вузькопроїзними вулицями, вимоще-
ними округлим камінням, тече густодрібними рівчач-
ками брудна каламутна вода.

Крізь відчинене вікно вливається до кімнати сві-
же, все ще прохолодне повітря. Доносяться голосні
вигуки крамарчуків, які, сновигаючи вулицями, за-
хваляють крикливо свій крам.

На високих замкових мурах проходжується сторо-
жа, поблискуючи галябардами, а підвір'ям жваво
крокують лицарі, купці й міщани та поспішають мо-
нахи в чорних сутанах.

Опат, нагодувавши голуба, причиняє вікно.

— Весна йде, — говорить він, посміхаючись.

— Добрий час вирушати в дорогу, ваше високопре-
подобіє, — відзивається тихо чернець, який сидить
біля округлого мармурового столу, закиданого пер-
гаменовими листами, гусячими перами та грубими
книгами у хзовій оправі.

— Саме тому я й покликав тебе, брате Норберте,

щоб обговорити з тобою твою поїздку в галицьку землю. Його Святість виявляє велике зацікавлення нашими діями, щоб у ту далеку від вічного міста Риму землю понести світло хрестовидної святої римської віри. Перед тобою в мене немає ніяких таємниць. Ось прочитай сам, що пише Апостольський Престіл.

Із цими словами опат передає монахові звинений пергамен, до якого приторочена велика печать.

Монах швидко пробігає письмо.

На пергамені красуються розмальовані строкаті й золотисті ініціали, виведені вправною рукою папського писаря.

— Його Святість, надхнений Божою ласкою, мислить уже далеким майбуттям, коли йдеться про руську землю, — промовляє монах, закінчивши читання.

Він обережно звиває письмо й шанобливо подає його опатові.

— Всемогучий своєю милістю просвічує мислі нашого пастиря, брате Норберте, а йому одному видно більше, ніж будь-кому з нас, мізерних і недостойних слуг Божих, що і як треба нам діяти в руській землі.

— Смію зауважити, ваше високопреподобіє, що ми все ще дуже слабо й повільно діємо в Русі. . .

— Поспіх, брате Норберте, невказаний, — морщить чоло опат. — Мусимо діяти поволі й розважливо, щоб якимсь поспішним чином не насторожити русичів. Зокрема галицький князь Ярослав — це умний і хитрий чоловік. Один наш необережний крок може звести внівець наші замисли в галицькій землі. Тому Його Святість і наказує діяти дуже обережно. Ми прокладаємо, брате Норберте, тільки вузьку стежку, якою пройдуть наші наслідники й із цієї стежки прокладуть широкий шлях нашій святій вірі в руській землі.

Опат Чероллі вмощується вигідно в широкому м'якому кріслі й повагом розтолковує франконському монахові Норберту, що він мав би чинити в галицькій землі.

Високо на стіні, яка до половини викладена мармуром, висить Розп'яття, по-мистецькому зроблене якимсь західнім кунстарем. Брат Норберт не може дивитися у страждальні очі розп'ятого Христа. В них стільки горя, терпіння й муки, що його аж морозить.

Слухає брат Норберт, що говорить Чероллі, й перед його очима встає далека галицька земля.

Бував у ній уже не раз. Як не дивно, полюбив цю землю та її волелюбний нарід. У дечому нагадувала йому ця земля його рідну Франконію, яку він так давно покинув. Справді, це вже було дуже давно. Тоді він ще був молодим і мав буйну чорну чуприну, а сьогодні довкола тонзури вже сивіє волосся... Гайгай!.. Пролетів час стрілою... Й не вернеться...

— Ти не слухаєш мене, брате Норберте, — перериває його міркування суворий голос опата.

— Простіть, ваше високопреподобіє, — нахилиє монах в уклоні голову. — Ви говорите про руську землю, і я мимохіть злинув туди своїми мислями.

— Молися, брате, — суворішає ще більше голос опата Чероллі, — молися, щоб сатана не підвів тебе до лиха в нашому богоугодному ділі. Молися Богові без уваги, щоб зберіг тебе від спокус і гордині та сподобив гідно й чесно сповняти замисли Його Святости... Приїхавши до Галича, — продовжує вже спокійно далі опат, — зустрінешся із братом Умбертом. Перекажеш йому наше веління, а там уже вам обидвом буде видно, що і як чинити. Гроші вам привезуть купці або посли його величності польського короля. Вони мають виїхати до Галича десь за три-чотири місяці.

Опат мізгує напружено досить довго.

— Ще одна справа, — говорить повільно, піднявши значуче палець угору. — Наші язики доносять із Галича, начебто князь Ярослав має якусь полюбовницю з боярського роду, й через те існує велике негодування, а княгиня Ольга, жінка князя, навіть змовляється з поляками й хоче виступити проти Ярослава. Маю про це вісті теж і від наших язиків

тут, у Кракові. Не маємо причини не цікавитися цією справою, а коли б її можна було використати в наших замислах, то так і слід чинити.

— Через кого, ваше високопреподобіє, маю слати вам відомості з руської землі?

— Найвигідніше — через купців. Вони весь час їздять звідси торгувати в руську землю. Може, я вишлю туди ще когось із наших братів. Покищо ще не знаю. Але уважай, якщо хтось прийде до тебе, брате Норберте, й покаже тобі невеличкий круцифікс, на якому внизу буде вирізьблений ось такий знак, — тут опат показує монахові вирізьблений терновий вінець із мечем і хрестом, — то знай, що цей чоловік приходить від мене. . .

Брат Норберт мовчки киває головою. Цим таємним знаком він теж уже не раз послуговувався впродовж своєї довголітньої служби Його Святості.

— *Ad majorem Dei gloriam*⁸³, чини, брате Норберте, своє діло, й хай тобі наш Спаситель помагає.

Тут опат Чероллі підводиться й робить знак хреста над головою монаха, а цей схиляється, цілуєчи його руку.

— *Ad majorem Dei gloriam*, ваше високопреподобіє. . .

.

Поночіло.

Над лісом гуляв сердитий вітер, торощив сухе гілля, хитав люто коронами могутніх дерев, реготався зловісно й летів стоголоссям геть, у глибокі яруги.

Насувалися чорні хмари.

Десь завили тривожно вовки.

Так само тривожно зафоркали коні й, наїживши гриви, почали тиснутися ближче до ватри.

— Чого ви, дурненькі? — заспокоював їх вусатий гридень. — Вовків налякалися? Не бійтеся, вовки не доступлять сюди. . .

— Тьху! Ніч справді клягуща, — загомонів тіун Яро.

⁸³⁾ *Ad majorem Dei gloriam* — для більшої слави Бога.

— Темно, хоч око виколи, — докинув Грунід.

— Оце й заїхали в безлюддя, — насупився Свен.

Гридень Вадим кинув на вогнище сухі гіллячки й почав мечем обрубувати соснину та мостити леговище під великою сосною. В міжчасі варязькі ратники заходилися коло вечері.

Вона була скромна. Поїли хліба з печеним м'ясом і попили вина зі шкуряного бордюга, з яким Вадим ніколи не розлучався. Відчували втому. Що й казати. В дорозі вже цілий тиждень. А їхати гірськими, безлюдними в таку пору, доріжчинами — діло не веселе. Втомилися здорово і їздці й коні.

Тіун Яро все чомусь поспішав. Все рвався до Берладі. Чого? Не промовився ані одним словом.

Мовчав...

Мабуть, князь наказав мовчати.

Закутувалися щільно у свої теплі кожухи, насували тугіше на голови хутрянні клепані і вмоцувалися спати.

Біля ватри лишився сторожити похмурий ратник Грунід. Поклав на коліна свій важкий варязький меч, на землю топір і спис, заховав руки в рукави й почав дивитися на вогнище.

Стогнав і завивав вітер у верхах.

Почали пролітати лапаті сніжинки.

Грунід поглянув із неспокоєм на небо, затягнене чорними хмарами. »Мабуть, буде сніговій« — подумав. — »От знову наберемося лиха«.

Кинув суху велику гілляку на вогнище і вмовився вигідніше на дебелимому бервені.

Очі йому злипалися.

Почав куняти.

Нагло зафоркали коні.

Грунід умить насторожився. Зірвався на ноги і з мечем у руці став зорити в темряву ночі.

Наслухував...

Шарудів сніг.

Лесь тріснула суха гілка.

Коні заіржали тривожно...

Грунід не встиг і закричати, як свиснули стріли,

ви'ялюючись йому у груди. Він зойкнув і повалився на землю.

Тіун Яро і gridні позривалися зі своїх місць і вихопили мечі. В цю мить із-за дерев вискочили вовками озброєні мужчини в каптанах, нашитих крицею, й кинулися на gridнів. Задзвеніли мечі, блиснули келепи. Залунали зойки, й на сніг пролилася кров.

На тіуна наскочило кілька дужих напасників, і хоч він дуже завзято боронився, хтось зумів напасти на нього ззаду й ударив його чимсь тупим по голові. Тіун упав на землю, втрачаючи притомність.

Над ним нахилився високий сухорлявий мужчина в чорному кожусі й такого ж кольору хутряному ковпакові.

— Зв'яжіть тіуна добре і привеземо гарного гостинця боярину Сірославичеві, — промовив він, і його очі спалахнули лиховісно.

.

Темрява.

Каміння підземелля дихає неприємною стухлениною й вогкістю. У ньому дуже темно. Ген угорі якийсь невеличкий, завбільшки людського п'ястука отвір, крізь який ледь струменить денний просвіток.

Тіун Яро обшукує холодні зацвілі кам'яні стіни, знаходить маленькі дверцята, туго оббиті заліззям. Пробе, чи вони міцно зачинені.

Дуже міцно.

Підземелля просторе. Долівка у ньому вимощена грубими негладженими каменюками, на яких легко можна спіткнутися й дати сторчка.

На долівці розтрушена стухла солома, на якій радне-рад Ярові приходитьсь лежати.

Княжому тіунові здається, що він уже Бог-зна як довго перебуває в підземеллі, куди його вкинули якісь ороужні люди. Вони грубо лаялися й поштовхували його з усіх боків. Розв'язали йому очі аж у підземеллі. Він, ідучи, міг лише зметикувати, що привезли його до якогось дворища, бо чув як хтось кричав на слуг. Потім його вели якимсь просторим подвір'ям. Году-

вали поганенько, і Яро відчував голод. Нічого не міг дізнатися від набурмосеного ратника чи дозорця, котрий щодня приносив глек із свіжою водою і шматок хліба та м'яса. На настирливі запити тіуна, де він перебуває і хто його схопив, ратник відповідав мовчанкою й, обсвітивши підземелля смолоскипом, скоренько замикав двері. Тіун знову залишався в темряві.

Яро міркував, що схопив його котрийсь із боярів, лише не міг збагнути, хто це міг учинити. З боярами у нього не було ніколи якоїсь приклучки. Переходив у думках усі справи, що їх довелося йому полагоджувати чи встрявати в них із княжого веління, й не знаходив нічого такого, що могло б стягнути на нього боярський гнів.

Одного дня Яро почув гомін за дверима, й коли вони відчинилися, до підземелля ввійшло кілька озброєних мужчин із смолоскипами. За ними йшли два бояри — Сірославич і Татимир.

Ярові аж серце похололо. — »Так ось хто мене схопив! — мигнула думка. — Значить Сірославич, якийсь дізнався, що я їду його слідом, рішився мене захопити. Поміг йому, як виходить, боярин Татимир, виславши своїх людей. Із рук суздальця не легко буде вирватися живим, проте він нічого не дізнається від мене...«

Похмурий Сірославич повільно зближувався до Яра, а слуги йшли за ним.

— Ну, говори! — заскрипів жовчно боярин.

— Що маю говорити? — спокійно відповів питанням тіун.

— Кажи, — повторив із притиском Сірославич, — чого це князь вислав тебе за мною і що велів тобі робити?..

— Що тобі до голови прийшло, боярине, — проказав, ніби дивуючись, Яро, — коли говориш начебто князь вислав мене за тобою. Я не їхав твоїм слідом, а держав путь до боярина Сороки в горах...

— Гладенько брешеш, — штовхнув несподівано своїм чревієм тіуна боярин. — Але в мене не вибре-

пешся... Не на такого натрапив... Ми з тебе жили витягнемо, коли не скажеш... Говори, чуєш?

Сірославич, блискаючи люто очима, приступив до тіуна впритул.

— Не маю нічого більше сказати, — знизав плечима Яро. — Говорив же тобі, що їду до боярина Сороки...

На кивок боярина кілька слуг кинулися на тіуна. Він боронився, але йому миттю скрутили руки й почали бити. Били його міцно і вправно, тож незабаром із розбитого носа потекла кров.

— Говори, чуєш, — бризкав слиною Сірославич, — бо не вийдеш живим із моїх рук!..

Яро рвонувся з усієї сили й несподівано плюнув кров'ю на Сірославичів сірий оксамитовий охабень.

— Ах ти ж, лайдаку! — оскаженів боярин і крикнув на слуг: — Припечить йому ноги!

Слуги навалилися на тіуна знову, зірвали із нього миттю чревії, а один із них приклав до ніг смолоскип.

Невимовний біль пронизав Ярові все тіло. Але він заціпив зуби, й лише важкий стогін прорвався з його уст.

— Печить його кріпко! — Печить!!! — верещав боярин Сірославич.

По підземеллі рознісся сморід печеного людського тіла...

Яро втратив притомність...

За тіуном Яром пропав слід, і даремно княжі биричі товклися довгенько по горах, шукаючи хоч би найменшого його сліду.

Князь Осьмомисл вельми жалкував за Яром.

Щойно далеко пізніше про смерть Яра розповів узятий на вспити боярин Татимир, якого разом з іншими боярами схопили варяги й ув'язнили за участь у боярській крамолі. За його словами, боярин Сіро-

славич так нічого й не видобув із побитого тіуна, якому припікали боки й ламали руки. Розлючений Сірославич укінці розкраяв тіунові голову своїм важким мечем. Убитого Яра закопали вночі в поблиській ярузі.

Так довідався князь Осьмомисл про смерть свого довіреного тіуна. Жалкував за ним, так як і за багатьома своїми вірними людьми, що їх змела з лиця землі боярська крамола.

Мертвих не воскресиш.

Потягнувся час у безконечність...

ХІІ.

перших тижнях березоля⁸⁴ на горах іще лежав сніг, і гуляв холодний вітер, але в Константинополі вже була весна.

Розквітали пишно чудові квіти, а над Мармуровим морем гойдалися легкі білі хмаринки.

Золотився і красувався Константинопіль у проміннях теплого весняного сонця.

До пристані, що її звать Золотим Рогом, всунувся майже непомітно невеликий корабель із вивішеним на китарті⁸⁵ знаменом Галицького Князівства і, звинувши вітрила, став на укоті.

Золотий Ріг увесь захаращений ромейськими скедіями, діярами⁸⁶, дрономами,⁸⁷ гелляндіями⁸⁸ й кубарями.⁸⁹ Але стояли тут теж на укотах різні чужоземні торговельні кораблі. Між ними снувалася проворно на своїх вузьких і довгих човнах ромейська сторожа з писцями і тлумачами, завданням яких було записувати кожний прибулий корабель, що став на укот у пристані, переписувати прибулих купців і подорожніх, обдивлятися пильно, які є товари на кораблі, та про це зголошувати єпархові,⁹⁰ котрий зразу ж вислав своїх людей брати мито від купців. Подорожніх перевозили на берег і скеровували до єпарха, а там уже їх розпитували, хто вони, до кого й чого приїхали в царський город.

⁸⁴) Березоль — квітець.

⁸⁵) Китарта — щогла.

⁸⁶) Діяра — грецький корабель із двома рядами гребців.

⁸⁷) Дромон — грецький воєнний корабель.

⁸⁸) Гелляндія — грецький легкий корабель.

⁸⁹) Кубар — грецький середньої величини корабель.

⁹⁰) Єпарх — посадник міста.

Швидко до галицького корабля підпливли два човни, і сторожа з писцями та тлумачами посунула на його поклад.

Пихатий начальник сторожі зразу ж загаласав бундючно, але знітився скоренько, коли до нього підійшов воїн із пронизливо-колючим поглядом, у блискучих латах, такому ж шоломі й широкій чорній оксамитовій хламиді та добірною мовою ромеїв владним голосом заявив, що він князь Святополк, посол великого галицького князя Ярослав, й вимагає, щоб начальник сторожі негайно зголосив про його прибуття епархові.

До князя підійшов іще один воїн, не менше багато одягнений, а за ним крокувало кілька здоровенних воїв, котрі, як видно було, становили охорону галицьких слів. Писці і тлумачі позадкували геть, а начальник сторожі, низько кланяючись, запевнив князя, що негайно сповістить епарха про прибуття слів.

— Так і вчини, дімарху,⁹¹ — сказав сухо князь Святополк.

Начальник сторожі ще більше оторопів. — »На Бога! Цей каган навіть знає, чим він значиться в адмісіонерії⁹² царського города. Треба негайно сповістити епарха«. — Й начальник, покрикуючи сердито на гребців, принаглявав їх, щоб вони хутчіше добиралися до берега, а коли причалили, він прожогом вискочив із човна й мов опечений погнався вулицею вгору до високого білого будинку, в якому жив епарх і приміщувалася адмісіонерія Константинополя.

— Ха-ха-ха! — засміявся весело воевода Горислав. — Ну й налякав же ти, князю, ромея! Бачив, як він лупав очима ні в сих, ні в тих? . .

— З ними інакше не можна, — посміхнувся скупко князь Святополк. — Я їх добре знаю . . .

Вкоротці до корабля знову наблизилися довгі човни, й царські люди в довгих голубих хламидах та шоло-

⁹¹) Дімарх — начальник городської поліції.

⁹²) Адмісіонерія — адміністрація города.

мах, прикрашених струсевим пір'ям, низько кланяючись, сповістили, що проедр⁹³ Феодор вітає послів в імені божественного василевса і просить їх прибути до імператорської палати.

Обслуга галицького корабля звалила на човен важку, ковану залізом, скриню, й коло неї зразу ж розсілися галицькі гридні.

На березі їх уже ждали колісниці, й у супроводі кінних етеріотів сли поїхали до Великого палацу.

Константинопіль захоплював своєю величчю всіх прибулих. Поміж стрункими кипарисами тягнулися палаци, церкви з позолоченими банями, монастирі й могутні будівлі. По широких, викладених різнокольоровим камінням, вулицях товпилися юрби народу, лунали різні мови, у складах і на базарі велася жвава торгівля. Кого тільки не було в царському городі Константинополі?! Снувалися тут араби, фінікійці, єгиптяни, чорні, мов смола, й жовті, наче віск, люди з невідомих, далеких заморських країн. У круглобаних галеріях, оздоблених фресками, мармуром і різнокольоровим склом, збиралися книжні люди і вчені, митці розписували прекрасні образи, молодь училася співу, музики й танків, писці переписували книги, а весь город купався в соняшних проміннях, променів розкішними квітниками, алеями, садами й водограями. І скрізь видно колони, на яких умілі митці нарізали багатство квітів. Але й живих ніде не бракувало. Правда, не всі вони вже розквітли, зате по мурах пнувся темнозелений плющ уперемішку з такою ж повзучою ранньовесняною квіторослю.

На площі Константина красувався величавий собор св. Софії. В середині він увесь виблискував золотом, дорогоцінними каміннями й найдорожчими тканинами, а ззовні захоплював глядачів могутньою копулою з чистозолотним хрестом на ній.

⁹³) Проедр — канцлер. Його обов'язки, однак, були зовсім відмінні від обов'язків канцлерів пізніших європейських держав.

Константинополеві і справді не було рівного красою міста у світі. Не дарма ж візантійські імператори вельми пишалися своєю столицею та постійно її розбудували і прикрашували.

Але, крім сліпучої краси й величі, в царському городі не бракувало нужди, злиднів та людського горя. Треба було тільки пробратися до бідних кварталів міста й одразу можна було бачити, як у трущобах живе біднота, або, скажімо, прогулятися ген далеченько понад морем і розглянути, як горює босота, як чорніють від непосильної роботи раби, як знущаються з невільних людей царські доглядачі чи приставлені патрикіями люті дозорці. Вночі ж попід мурами туються бездомні людці, яких кожної хвилини можуть схопити грізні топоторити⁹⁴ й запроторити в підвалля багатых в'язниць, із яких їх легко погнати до копалень на невільничу роботу.

Це інший світ . . .

Світ, якого не знали й не хотіли бачити патрикії і якого, мов прокази, жахалися гордовиті багатії царського городу. Чужоземних послів та визначніших подорожніх царська сторожа не впускала до таких злиденних кварталів, а знову ж злиденній бідоті не можна було волочитися по величавих велелюдних вулицях Константинополя. Й гірко терпів злидар, коли потрапляв у руки безсердечним сторожам порядку, від яких не можна було ні відпроситися, ані відмолитися.

Правда, бували випадки, коли біднота набігала на просторі вулиці царського города. Це траплялося тоді, як у столиці спалахував якийсь бунт або коронувався новий імператор. Із цієї другої нагоди можна було поїсти досхочу або й захопити до рук дрібні монети, що їх щедро розкидали людям горді царські сановники.

Другого дня князя Святополка й веоводу Горислава відвідав патрикій Атенорос, член імператорського синкліту, й повідомив їх, що василевс східньої римської імперії Мануїл Перший хворий і не може тепер їх

⁹⁴) Топоторити — нічна городська сторожа.

прийняти, але зате божественний імператор доручив проєдрові Феодору прийняти галицьких слів.

Восвода Горислав був дуже розчарований. Аджеж у часі подорожі до Константинополя князь Святополк вельми цікаво розповідав йому про те, як візантійський василевс приймає послів, як ревуть тоді золоті леви, як підноситься вгору царський престіл та які чуда-дива є у Великому палаці. Виходить, що йому не доведеться всього того побачити. Жалко. Все таки воно дуже цікаве.

Бачачи, що галицькі сли невдоволені, патрикій Атенорос поспішив запевнити їх, що василевс таки серйозно хворий. Його здоров'я таке, що ескулапи заборонили йому тепер усякі прийоми й виступи.

— Що ж долягає божественному імператорові? — стурбувався князь Святополк.

— Наш божественний імператор хворіє на серцеву недугу. Лікують його найліпші ескулапи. Та хіба серце влікуєш? . . . Тому то всіми справами відає в заступстві імператора проєдр Феодор. Він чоловік дуже мудрий і хитрий. Навіть синкліт кориться проєдрові . . .

Галицькі сли помітили, що патрикій Атенорос багато дечого не договорив і промовчав, а коли мова йшла про проєдра Феодора, в його очах спалахували злобні вогники. Князь Святополк зміркував, що патрикій аж ніяк не може вважатися приятелем проєдра Феодора, а потім поцікавився, як довго цей проєдр є в Константинополі.

Патрикій відповів, що вже більше як десять років. Перед тим проєдр Феодор був намісником Сирії. Не зважаючи на постійні бунти й повстання, він рядив добре і звернув на себе увагу божественного імператора. Коли ж умер старий проєдр Йоан, василевс покликав Феодора до столиці і зробив його проєдром.

— Отож завтра проєдр прийме вас у Голубій залі, — заквапився відходити патрикій Атенорос, і князь Святополк зрозумів, що він не хоче нічого більше їм говорити про проєдра. Боїться . . .

Святополкові цікаво зустрітися із проедром. Чи це той самий патрикій Феодор, який разом із ним воював у Малій Азії проти аравійців? Атенорос говорив, що проедр був намісником Сирії. Міг бути. Багато років уже проминуло з того часу, коли Святополк покинув Візантію. Великі зміни зайшли в імперії. Що ж, цікаво буде побачити проедра Феодора . . .

Перед полуднем наступного дня галицькі сли пішли на прийом до Голубої залі. Спостерігши велике зацікавлення воеводи Горислава, якому вперше довелося бути у Великому палаці візантійського імператора, куропалат⁹⁵ Килинор, що його з пошани до галицьких слів прислав проедр, повів їх зумисне різними триклинами, галеріями та переходами. Показав їм так звану Золоту залю, в якій візантійські імператори приймали послів. Уся вона сяяла золотом. У ній були позолочені леви, що відкривали свої пащі, грізно ревіли й били хвостами по долівці. Скрізь у залі стояли колони з рожевого мармуру, вкриті висіченим мереживом. Кидалися у вічі багатство й пишнота. Крізь вікна видніли просторі алеї розкішного парку, дрімали струнки кипариси, а за ними внизу розкидалося Мармурове море.

Всюди була така краса, що воевода Горислав аж приставав із захоплення. Куропалат лише усміхався непомітно. Тільки князь Святополк ішов, не подаючи на виду ніякого захоплення. Для нього тут не було нічого нового. Йому вже доводилося бувати у Великому палаці, коли служив у Візантії. Князя також не здивувало й те, що куропалат водив їх так довго по палаці, замість того, щоб провести до Голубої залі почерез найближчу галерію. Він знав, що ромеї люблять отак водити по палаці чужоземних послів, щоб похвалитися його багатством і розкішню.

Куропалатові Килинору й до голови не прийшло, що князь Святополк уже давно знайомий із Великим палацом. Звичайно, Килинор дивувався, звідки князь

⁹⁵) Куропалат — міністер, який часом мав титул першого міністра.

так чудово знає мову ромеїв, але чомусь не посмів питати суворого Святополка.

Проедр Феодор схилив голову на груди у відповідь на поклін галицьких слів, а потім, слухаючи церемоніял привітальних слів князя Святополка, весь час не відводив од нього очей. Опісля, привітавши слів від імени василевса, він попросив їх сісти на вигідних скам'ях, та й сам примостився біля круглого позолоченого столу.

Голуба зала не була велика, але вся оббита голубим оксамитом, і навіть лави попід стінами мали на собі таке саме покриття. Посеред залі стояли два позолочені крісла, на які сідали тільки василевс та імператриця, коли в ній говорили з послами. Звичайно, проедрові теж хотілося сісти на імператорське крісло, але він того не зважився вчинити.

Почалася спокійна невимушена розмова . . .

Проедр висловив жаль із приводу смерти княгині Євдокії, порфірородної цісарівни з теперішнього імператорського роду Комненів, і заявив, що перекаже цю сумну вістку божественному василевсові, який, у свою чергу, передає велику подяку галицькому князеві Ярославу за допомогу та старатиметься йому за неї по-братньому віддячитися.

»Ще б пак ні, — усміхнувся непомітно воевода Горислав, слухаючи тлумачень князя Святополка. — Хіба ж ми не привезли йому цілу скриню грошей? . . .«

Проедр Феодор обережно поправив складки свого хітону й, ніби крадучись, заговорив поволі, що божественний імператор вельми стурбований зухвалістю угорського короля Стефана III, який увесь час шарпає граничні землі східної імперії та погрожує, що піде війною на Візантію. Божественний імператор знає, що галицький князь утримує добросусідські взаємини з уграми, і просить, щоб князь Ярослав відтягав угорського короля від таких лихих намірів супроти Візантії. Імператор покладається на великий розум галицького князя, свого великого приятеля . . .

Говорили довго про різні торговельні справи, аж

урешті проедр Феодор підвівся. Сказав, що про все перекаже божественному імператорові й висловив сподівання, що ще матиме нагоду говорити з галицькими слами перед їхнім від'їздом. Підійшовши до них, потиснув їм руки і при цьому непомітно всунув у руку князеві Святополку малесеньку записку. »Вийди опівночі в сад над Пропоктидом« — прочитав у записці князь Святополк, вернувшись до своєї кімнати.

Що говоритиме йому проедр Феодор, »око й вухо« візантійського імператора Мануїла Першого?!..

.....

Синкліт⁹⁶ радив у спочивальні імператора до пізньої ночі. Сам же імператор сидів півлежма на широкому м'якому ліжку, підпертий пуховими подушками, й час від часу гладив свою довгу сиву бороду. Його сильно втомила ця тривала нарада, й він важко дихав. Одначе, нагромадилося багато різних клопітливих справ, і синкліт мусів їх розглянути, а імператор рад-не-рад повинен був заслухати думок і порад своїх найближчих дорадників, senatorів, патрикіїв і полководців.

В імперії було не гаразд.

Сонце її слави погасало, й вона занепадала. Всюди в її землях спалахували криваві повстання. На Криті й Кіпрі ромейські легіони не могли собі дати раду із завзятими горцями, а морські пірати безсоромно грабували ромейські торговельні кораблі, зовсім не лякаючись грізних дромонів та їхніх вогнеметів. В Азії закріплювалися нові, вельми небезпечні, противники Візантії — визнавці Магомета, з якими ромеям уже приходилося безперерійно воювати. Сельджуки не давали спокою попередньому імператорові Йоанові III та дошкуляли не мало й теперішньому, Мануїлові Першому. Зелені знамена мослемів розвівалися гордо вже в Сирії і зганяли сон з очей візантійським адміністраторам Ісаврії, Кікілії та Фінікії. Не було спокою навіть у таких містах, як в Аркадії, Астаролії, Касторії, Хімарі, Бутротоні та Йоаніні, де переважало

⁹⁶⁾ Синкліт — сенат, вужча імператорська рада.

грецьке населення. Сам же Константинопіль втягав у себе, мов губка, купців із Месопотамії, Єгипту, Палестини, Угорщини, Персії, Руси, Франконії, німецької держави та з інших країн. Не бракувало тут жидів та волохів. Щоб утримати імперію, імператори мусіли посідати всюди велике військо, на вдержання якого треба було дуже багато грошей. Тому імператори накладали неймовірні податки, а підлеглі феми⁹⁷ бунтувалися.

Й так було з року в рік. Узаємовідносини з Римом також позначалися напруженістю. Василевс Мануїл був розумний імператор. Убачаючи в мослемах велику загрозу для Візантії, він висунув римлянам пропозицію, щоб знайти порозуміння між поділеними християнськими Церквами. Не зважаючи на велике обурення грецьких церковних достойників, імператор схильний був поступитися так далеко, щоб Східні Церкви визнали Папу Римського. Звичайно, що Папа Олександр III поставився прихильно до цієї пропозиції, бо вплутався в тяжкий конфлікт із королем Фрідріхом I-им Барбаросою і хотів у якийсь спосіб дістати підтримку візантійського імператора. Але грецьке духовенство поставилося рішуче проти об'єднання Церков, і це вельми гнівило та турбувало Мануїла I.

Коли скінчилася нарада синкліту й імперські достойники, згинаючись у низьких уклонях, залишили спочивально, імператор втомлено замкнув очі.

Проєдр Феодор потихеньку звивав широкі карти та складав папери на столі, прикрашеному інкрустаціями з перламутру.

— Погасити панікадило! — сказав тихо імператор.

Проєдр Феодор відчинив важкі, викладені сріблом, двері й, покликавши службу, наказав погасити панікадило. Горіли тільки світильники біля стін.

На хворого і втомленого василевса гляділи зі стін

⁹⁷⁾ Фема — область, адміністративна одиниця у Візантії.

викладені мусією візантійські імператори.

Багато їх...

Кожний імператор уважав своїм обов'язком іще за життя подбати, щоб його зображення було викладене мусією у спочивальні візантійських василевсів.

Тягнулися вони цілими рядами. Завойовники Триполітанії, Єгипту, Малої Азії, колонізатори узбережжя Понту Евксінуну, володарі незлічних островів, божественні імператори східньої імперії, які у своїй гордині мало що не вважали себе богами. Вони вбивали, отруювали, осліплювали, гноїли в підземеллях не лише своїх ворогів, але й невинних людей. Мов люті вовки, вони винищували себе взаємно, щоб тільки могли зодягнутися в багрянці імператорську мантию та засісти на троні і стати володарем мільйонів людей.

Чи не кожної ночі зупинявся на них погляд хворого василевса Мануїла Першого...

Не раз уночі він, слухаючи за дверима рівномірну ходу етеріотів, дивився на зображення імператорів, і тоді перед його очима пробігала їхня історія.

Багата своєю величчю, славою і блиском, а водночас така кровожерна та жорстока.

Скільки то імператорів, їхніх жінок, дітей чи братів було задушено, отруєно, осліплено, погублено безслідно?..

В кожного імператора були вороги й недруги. Мав їх чимало й василевс Мануїл I.

Тому турбувався.

Та ще більше непокоїв імператора занепад Візантії. Запобігав цьому упадкові як міг, а, проте, знав, що йому вже не сила зупинити розклад колись могутньої східньої імперії.

Не даром василевс хворував на серце...

— Напиши, проедре, наш гарний хрисовул⁹⁸ галицькому князеві Ярославу, сказав імператор. — Слава Богу, що прислав нам гроші. Треба буде негай-

⁹⁸⁾ Хрисовул — імператорське послання.

но формувати новий легіон. Слід також подбати про те, щоб були зроблені нові катапульти, самостріли й вогнемети для нього.

— Буде зроблено, божественний імператоре, — схилив голову проедр. — Завтра говоритиму зі стра-тигом Левом.

— Ти говорив галицьким послам про угрів?

— Так, божественний.

— І що?

— Запевнили, що перекажуть князеві. Князь Святополк виглядає нам прихильний. Адже він довго жив у наших краях і служив стратегом у наших ле-гіонах.

— Знаю, — кивнув головою імператор. — Святополк добрий воїн. Пам'ятаю його. Проте, він авантюрист. Ми мали з ним багато мороки, коли він здружився з Андроніком. Ти був тоді в Сирії, й не знаєш тих справ. Ті обидва зухвальці накоїли в Константинополі такого лиха, що Андроніка, хоч він і порфірородний, треба було ув'язнити, а Святополка звільнити зі служби й вигнати поза межі нашої імперії. Ти не допустиш ніяк до того, щоб вони обидва тепер знову зустрілися. Коли Андронік дізнається, що Святополк у Константинополі, то рватиметься, мов шалений, щоб приїхати до нашої столиці. Встанови теж пильний нагляд за князем Святополком.

— Я вже приказав наглядати за ним, божественний. І то не тільки наглядати, але й охороняти його.

— Чому ж то? — зацікавився імператор. — У нашій столиці хіба ніяка небезпека не загрожує галицьким послам.

— Князь Святополк має тут лютого ворога.

— О! Хто ж це такий?

— Патрикій Кринопонос!

— Кринопонос? — перепитав імператор. — Чому ж це він ворогує на князя Святополка?

— Патрикій було аж побілів із люті, — почав розповідати проедр, — коли довідався, що Святополк приїхав до Константинополя, як посол галицького

князя. Почав клястися, що цим разом уже не випустить його живим зі своїх рук. Я видивився на патрикія, не знаючи, чого це він так лютує. Аж уже переходя патрикій Кринопонос розповів мені, що Святополк, коли був зі своїм легіоном на відпочинку в Астипалії, увів його молоду жінку. Вона покинула патрикія, жила якийсь час із Святополком, потім кинула його й вернулася вагітною до патрикія. Невдовзі вона й померла в пологах, а новонароджена дитина також померла на другий чи третій день. Кринопонос ганявся за князем, хотів було на ньому люто помститися, але якраз тоді князя звільнили зі служби й видалили з Візантії. Думаю, що патрикій тепер буде старатися за всяку ціну відомстити Святополкові...

— Гм... — імператор погладив свою бороду. — За безпеку послів ми відповідаємо. Не можна допустити, щоб Святополкові трапалося якесь лихо в нашій столиці. Це поспувало б наші добрі взаємини з галицьким князем, а мені дуже залежить на тому, щоб відносини між Візантією і Галицькою Руссю були якнайкращі. Князь Ярослав стане ще не раз нам у пригоді. В його жилах тече ж наша кров. Завізви до себе Кринопоноса й дай йому пересторогу, щоб не важився чинити щось лихе князеві так довго, як довго він перебуватиме в Константинополі. Коли ж патрикій хоче похрестити свого меча із князівським, то хай робить це на морі, поза межами нашої імперії. Не раджу, проте, йому те чинити, бо русичі скоро пустять на дно моря його скедію, — тут імператор посміхнувся. — Святополкові дай, проедре, кількох етеріотів⁹⁹, хай усюди за ним ходять...

— Зроблю все, що велиш, божественний, — вклонився проедр.

— Я втомлений, — сказав імператор в'яло, — й у мене болить серце. Подай мені, проедре, ліки, ті що у пляшці на столику, та йди спати. Я теж відпочиватиму...

⁹⁹⁾ Етеріоти — внутрішня охорона.

Проедр Феодор подав василевсові ліки й, поцілувавши його руку, вийшов навшпиньках із царської спочивальні.

Проте, замість йти до своєї спочивальні, він швидко покрокував довженням коридором, опісля перебіг живенько триклінами й, опинившись в саду, скоро загубився між розквітлими кущами, кипарисами та квітниками.

Обминаючи сторожу, яка проходила по саду, проедр поспішив над море.

Там на нього ждав князь Святополк.

Стояли на величезному плоскому камені, що звисав над водою.

Із трьох сторін розлягалось спокійне Мармурове море. Десь глибоко внизу, під височенним муром, який охоплював царський сад, зударялися легкі хвилі й, гойдаючись, відпливали назад.

Над Константинополем висів на ясному погідному небі повний місяць і своїм сявом огортав палаци, церкви, будинки та сади, з яких неслися п'янкі пахощі розквітлих південних квітів.

— Багато років уже проминуло з того часу, коли ми востаннє зустрічалися, князю, — промовив тихо проедр Феодор.

— Багато, — похитав головою князь Святополк. — Це сталося тоді, коли ти був намісником Сирії, а я — стратигом третього хімарського легіону. Потім ти лишився в Сирії, а мій легіон перекинули до Болгарії. Звідти його відведено було в околиці Константинополя, де я й зустрівся з Андроніком Комненом. . .

— І ви обидва закрутили таку веремію, що Андронік опинився у в'язниці, а тебе вигнали з Візантії, — посміхнувся проедр Феодор.

— Андронік добрий воїн, і я хотів йому допомогти. Він же порфірородний і має право до імператорського престолу.

— Шлях до імператорського золотого вінця дуже важкий і кривавий, — зідхнув проедр Феодор. — Ти,

князю, жив у Візантії, пізнав наше життя, познайомився з нашими звичаями, й тобі не чужий імператорський двір. Наша імперія перейшла свій Рубікон і вона занепадає. Нам потрібні тепер сильні володарі, гнучкі умом, із міцною рукою, щоб могли утримати рештки імперії. Такого імператора ми з Божої ласки тепер маємо й лише просимо Бога, щоб він прожив якнайдовше. . . Але що ж, — знову зітхнув проедр, — наш василевс хворий на серце, й це нас дуже турбує.

— Що ж станеться, проедре, як помре василевс Мануїл? . .

Із далекої надморської вежі нагло блиснув і замигав світляний сигнал. Йому відповів такий самий із вартової вежі над Золотим Рогом. У далечині на морі також заблмали маленькі вогники. Це плвли кораблі, й морська сторожа передавала про них вістку до пристані.

Проедр Феодор не відповів одразу. На його розумне лице лягла журба, і князь Святополк це помітив.

— Не знаю, що станеться тоді, — почав після хвилинної мовчанки проедр. — Але знаю певно, що Візантія вже не матиме такого імператора, як Мануїл Перший. . .

— Таж є Андронік, — зауважив князь.

— Так. Є Андронік Комнен. Але є Марія з Антіохії й Олексій, син імператора. Він має перше місце до трону, а його мати, василевса Марія, видере очі кожному, хто відважиться посягнути по імператорську мантию. Я не ворог Андронікові, одначе, здається мені, що його шлях до імператорського вінця ще дуже далекий. . .

— І легко згубити на ньому голову, — глухо сказав князь Святополк.

Проедр лише здвигнув плечима.

— Як же тобі живеться, князю? — запитав по хвилині.

— Що ж, не погано. Я стратиг княжих військ. Князь Ярослав мене поважає, і маю голос на княжому дворі.

— Саме тому я тебе й викликав на зустріч, — сказав проедр. — Як знаєш, угри починають дошкуляти Візантії щораз то більше. Правда, нещодавно між нами був укладений договір, але Стефан III став дуже зухвалий, бо знає, що його підтримує твій князь. Нова війна з уграми нам дуже не на руку, бо маємо повно клопотів у нашій імперії, а, крім того, мусимо весь час обганятися від мослемської погані, яка сараною преться на наші землі. Коли б ти схотів вплинути на князя, щоб він не так міцно підтримував угрів, то зробив би нам велику послугу.

— За що? — покосився на проедра Святополк. — За те, що мене вигнали з Візантії? ..

— Це було давно, князю. До речі, ти й сам провинився. Знаєш добре, як у Візантії жорстоко карають за такі діла, які ви з Андроніком витівали. Якщо схочеш зробити нам таку послугу, ми тобі щедро віддячимося.

— Як і чим? — недовірливо спитав Святополк.

— Ми могли б допомогти тобі здобути твій батьківський престіл, — упали несподівані слова проедра.

Святополк довго мовчав.

Його заскочили проедрові слова. Він не знав, чи вони сказані щиро й можна їм вірити, чи може проедр просто хитрував.

— Проедре Феодоре, — нарешті заговорив князь Святополк, і в його голосі чути було велике хвилювання. — На Русі тепер безголов'я, такі заплутані родинні міжусобиці та порахунки між князями, що в них важко навіть розібратися. Мій отчий¹⁰⁰ престіл тепер уже Бог зна в чиїх руках. . .

— Проте, тобі належитьсь право на нього.

-- І так, і ні. Я нещлюбний син князя Ігоря і грекині Анни. Тому в мені пливе ромейська кров. Княжичі, мої брати по-батькові, пустили мене ізгоєм. Тепер у них є вже дорослі сини. Куди мені навіть і думати про отчий престіл? ..

¹⁰⁰⁾ Отчий — батьківський.

— Не треба втрачати надії, — поклав йому руку на плече проєдр Феодор. — Я знаю, що ти тужиш за рідною землею. Пригадую, як ще в Сирії розказував мені про неї. Хочу тобі допомогти. Це правда, що Київська Русь у неладі, князі воюють між собою, й тепер вона нам не страшна, як була за Святослава й Володимира. На Русі ми маємо своїх людей, і наші впливи там є сильні. . .

— Ти не знаєш князя Ярослава, проєдре, — помовчавши, промовив Святополк. — Це вельми умний і хитрий властель. Його не легко переконати. Він дружить з уграми вже довгі роки, тож як я можу його переконувати, щоб він цих угрів не підтримував? . .

— Ось як. Слухай, князю. Ти привезеш йому листа від Стефана III до польського короля, в якому угорський король пропонуватиме ляхам союз проти Галицького Князівства.

Князь Святополк видивився здивовано на проєдра.

— Звідкіля ж я візьму такого листа?

— Ми тобі його дамо. Цей лист ти передаси князеві і скажеш, що імператор на доказ того, як Візантія високо цінить свого союзника, передає листа, який дістався до наших рук. Таким чином, ми затіємо дуже тонку й нам вигідну справу. Поперше, розсваримо твого князя з уграми, а, подруге, угри, не маючи за собою сильних плечей, присядуть і не будуть нас напастувати. Коли твій князь сваритиметься з уграми й докорятиме їм за їхню невірність, ми завжди будемо зручно підкидати дрівець до вогню, хай розгоряється.

— Стривай, проєдре, — насупився князь Святополк. — Це справді чортівська затія, на яку ви, ромей, звичайно, здібні, проте вона не належить до простих справ. Король Стефан буде присягатися, що не вислав ляхам ніякого листа.

— Лист матиме печать і підпис Стефана, князю, — засміявся проєдр. — Ми маємо таких умільців, котрі вміють підробляти все, що тільки їм загадаєш. Звичайно, що Стефан буде відпекуватися. Але як він до-

каже, що це не правда? Повторюю, лист матиме королівський підпис і печать. Король вислав його гінцями до Польщі, а по дорозі ці гінці наткнулися на наших людей, упали від меча, й лист потрапив до наших рук. Я ще й напишу окремого листа до князя, імператор його підпише, й буде діло. Повернувши до Галича, ти старайся зі своєї сторони під'юджувати князя проти угрів. Поможеш ти нам — поможемо ми тобі!..

Високо в небі плив повновидий місяць, моргали зорі й переключалися весь час світляні сигнали з далеких сторожових веж, розкинутих на узбережжі Мармурового моря.

Довго вночі гомоніли, загорнувшись у хламиди, хитроумний проедр Феодор і князь Святополк.

Розходилися вельми пізно.

Проедр перестеріг князя, щоб не ходив без охорони по царському городі, бо патрикій Кринопонос грозить йому лютою пімстою за уведення жінки. В багатого патрикія довгі руки, а тому проедр радить князеві берегтися.

А князь Святополк таки не вберігся. . .

Однієї ночі, коли він вертався з бенкету, влаштованого епархом, на нього наскочило несподівано кільканадцять озброєних напасників. Князь й етеріоти, що його охороняли, скочили миттю під найближчий мур і почали завзято відбиватися. Заки прибігли підняті тривогою топоторити, напасники вже встигли покалічити князя ножами, й він, стікаючи кров'ю, звалився на землю. Були важко поранені й обидва етеріоти.

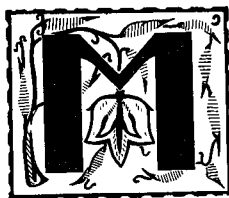
Нічні напади в Константинополі траплялися часто, й царські люди, не маючи ніяких доказів, бо напасники повтікали, не зачіпали патрикія Кринопоноса,

Довго лікувався князь Святополк у Константинополі. Аж улітку його корабель, викинувши галицьке

знамено, вийшов тихо зі Золотого Рогу й попрямував у відкрите море.

На покладі корабля сидів блідий, усе ще нездоровий князь Святополк і, стиснувши міцно уста, глибився у задумі.

ХІІІ

ов грім із ясного неба, вдарила князя Ярослава Осьмомисла вістка про те, що суздальці, разом зі своїми союзниками, зруйнували і спалили Київ — матір городів руських.

Привезли цю страшну вістку сля великого київського князя Мстислава, які валилися з ніг, смертельно втомлені поспішною їздою. Гнали до Галича майже без відпочинку. Князь Мстислав благав вислати йому на поміч галицькі полки, щоб відібрати зруйнований Київ від поганих суздальців.

І князь Ярослав наказав своїм воєводам готуватися спішно в похід.

У міжчасі він іще раз докладно розпитав київських слів про цю страхітливу подію в історії київської землі, й із їхньої розповіді, а також із вісток, які наспіли до нього раніше, перед князем стала ось така похмура картина.

Коли на київському престолі засів волинський князь Мстислав, якого підтримував Галич, його брат Володимир і сини покійного великого київського князя — Святослав, Мстислав, Давид, Рюрик і Роман — не були вдоволені тим, що в Києві сидить волинський князь, тож виступили проти нього. Та Мстиславові пощастило їх розгромити так, що Володимир мусів утікати аж у Суздальщину. Здавалося, що в київській землі настане спокій.

Так, мабуть, думав і сам князь Мстислав, тому почав готуватися до великого походу проти половців, звертаючись до галицького князя Ярослава Осьмомисла за поміччю для боротьби зі степовиками.

Одначе в Новгороді Великому заварилося нове лихо.

Новгородці прогнали свого князя й покликали на престіл Романа. Проти нього, разом із синами покійного князя Ростислава, виступив Андрій Боголюбський, князь суздальський, і напав на Новгород. Проте, здобути Новгороду йому не вдалося, бо город був добре укріплений та завзято боронився, й Андрій був змушений від міста відступити. Тоді вся його злоба повернулася проти великого київського князя, який помагав Новгородові. Знаючи, що він має заслабі сили, щоб помірятися з київськими військами, Андрій підмовив переяславського князя Гліба, синів князя Ростислава, князя Володимира Андрієвича, внука князя Мономаха, князів Ольговичів та ще кількох менших князиків до спільного походу на Київ.

Навесні 1169 року під проводом княжича Мстислава, сина Андрія Боголюбського, з півночі посунули в напрямі Києва товпища суздальської раті, а по дорозі долучувалися до неї полки українських союзних князів. Великий київський князь Мстислав, хоч і не мав багато війська в Києві, бо найліпші полки вислав на поміч Новгородові, все ж таки рішився обороняти Київ.

Кілька днів під Києвом лютували криваві бої. Врешті князь Мстислав, щоб не допустити до боротьби на вулицях святого міста Руси, вийшов із Києва,

Тоді сталося таке, чого ніколи не бувало на Русі.

Бородаті суздальці кинулися руйнувати і грабувати город. Обдирали церкви з ікон, забирали ризи, корогви і дзвони, розбивали монастирі, школи і склади, зруйнували і спалили княжий терем.

Горіли церкви, дзвіниці і двори, а на вулицях шаліли суздальці, мордували киян, як найгірші варвари. Насилували жінок і дівчат, кидали немовлят у вогонь і волочили по камінних вулицях стариків, тягаючи їх за волосся.

Горіла церква св. Володимира.

Тріскали вікна із грецького скла, й топилася від ве-

ликої жари мідь на церковних банях. Гострі полум'яні язики вже лизали вівтар. Чорніли розпукою лиця запрестольних архангелів. У церкві валялися на долівці порубані мечами ченці і священики. Їх топтали бородаті велетні, таскаючи з церкви цілими наруччями всякі дорогі прикраси й оздоби.

Ціла товпа суздальців кинулася в підвалля й келепами та сокирами порозбивала кирсти¹⁰¹ похоронених знатніших київських гражан і їх пограбувала.

Київ горів довго...

На попелищах чорніли закурені руїни, лежали повбивані кияни, над якими злітала криклива галич і вили бездомні собаки. Пливли трупи густо Дніпром, зударяючись з обгорілими й поторощеними лодіями, стругами, насадами, учанами, човнами та дубоплавками. Всі житниці і склади вздовж Дніпра були порозбивані й понищені. Всюди чорніла руїна і смерть.

Ночами на тлі велетенської заграви, яка стояла над Києвом, у суздальському таборі лунали вигуки, регіт і сороміцькі пісні.

Хто з киян залишився живим, утікав куди тільки можна було, щоб вирватися з палаючого городу.

За Дніпром виходили зі своїх глибоких печер монахи й гірко плакали, бачачи, як горить столичний город київської землі.

Старезний монах-літописець, сліпаючи вночі при свічці у своїй печері, записав у літопис, що «... церкви горіли, християнь убивали, другихъ вязали, женъ уводіли в плінь, насильно розлучая отъ мужей свихъ, младенцы плакали, смотря на матерей своихъ. Захватили множество добра, в церквяхъ ограбили иконы, ризы й книги. В Київъ у всіхъ людей стояль стонь, горе и скорбь неутішная, и слезы непрістанние...»

Та ще літописець дописав, що руйнували золотоверхий Київ не тільки суздальці, але й на великий сором та ганьбу теж і вої з руських земель...

101) Кирста — домовина.

Галицьке військо виступало в похід.

Князь стягнув з околиць Галича всі близькі полки, залишивши в місті лише маленьку залогу. По дорозі до нього мали прилучитися війська теребовельського воеводи, який на княже веління стягав спішно рать до Теребовлі.

Стояла гарна весняна днина, коли дорогою на Теребовлю посунув довжелезний людський вужака, якому не було кінця, нащегинений густо списками.

Їхала кіннота, одягнена у броню, й сонце вигравало на шоломах, копіях та черлених щитах. Полк за полком. Потім ішли лучники і пращники та списоносці, над якими коливався ліс блискучих списів. Їхали суворі варяги у своїй чорній броні, за ними знову йшли піші вої, озброєні мечами, топорами, рогаatinaми й червоніли своїми щитами, розтягнувшись далеко по шляху. За пішими воями їхали галасливі торки і збивали куряву довженні загони берендійської кінноти. За нею гуркотіли і скрипіли вози та гарби, ревів скот і кричала челядь. Це котилися великі товари¹⁰², які ззаду охороняла легка варязька кіннота.

Князь із воеводами їхав на чолі війська. Попереду гарцювали на малих, проте швидких, мов вітер, кониках торкські вершники й весело перекликалися своєю мовою, незрозумілою княжим воям. Їхав із торками невеликий загін варягів, і жваві торки, під'їжджаючи до суворих варязьких воїв, усе з ними дразнилися.

Смерди-ратаї на полях, побачивши княже військо, підбігали до шляху і вклонялися князеві низько до землі, а по селищах збігалися жінки, дівчата і старики та з цікавістю приглядалися княжій раті, яка йшла і їхала без кінця.

Князь послішав і принаглював воевод, а ці, у свою чергу, квапили військо.

До Києва не близько. І стіна блискучих списів та черлених щитів рухалася швидко серед зелених просторих піль, ховалася в густих лісах, перетинала

¹⁰²) Товари — обоз.

чагарники, проїздила або обминала селища й малі
городи та все посувалася нестримно вперед.

У Тереховлі приєдналися до княжих військ полки
воеводи Гордія, і велика княжа рать, не гайнучи
часу, вирушила в дальший похід. За піщиими полками
і прудкою берендійською кіннотою сунули важкі
катапульти й самостріли, які князь наказав забрати
з Тереховлі, сподіваючись, що вони пригодяться, коли
доведеться здобувати укріплені городаи.

Військо зупинялося на нічліг у степу, звичайно над
річкою або потічком, і тоді степове безмежжя черво-
ніло багатьма вогнищами, гуло людським багато-
голоссям, наповнялося іржанням коней та ревом скоту.
Коли полки зупинялися у степу на день-два відпо-
чинку, тоді серед буйної високої трави швиденько
найжачувалися вузькі високі намети для воевод і ти-
сяцьких, а посеред них завжди ставили княжий намет
зі знаменом.

Ніч . . .

Розкинулася вона над широколатим степом неосяж-
ним чорним килимом, на якому мерехтять зірки, й
десь загубила соромливого місяця.

Догоряють багаття, і втомлені вої вже давно сплять,
уклавшись вигідно на м'якій траві. Скрізь бовдурять
вози, гарби, катапульти й самостріли, пасуться стри-
ножені коні і скот. Довкола сплячого вояцтва ходить
скріплена сторожа та голосно перекликається.

Сотник Богояр, який наглядає за катапультами й
самострілами, ще раз перед сном обходить своїх лю-
дей. Крім сторожі, гридні, погоничі та волярі міцно
сплять. Воли теж лежать, розкинувшись великими
нерухомими колодами на траві, й ремигають.

— Чого тобі? — гладить сотник ситого печеного
вола, який, знаючи, що сотник завжди любить давати
йому шматок паляниці, шморгає його руку своїм
шоретким язиком. — Паляниці хочеш? Ах ти, ледащо!..

Й сотник дає воліві невеличкий шматок білої паля-
ниці та, погладивши його, йде далі.

Князеві не спиться.

Не хотів бути в наметі й лежав у траві біля нього. Дивився на небо, вслухався у глухий гомін, що нісся по степу, й губився в думках.

Уже не перший раз іде він походом на Київську Русь. Чимало хоробрих галицьких воїв полягло в лютих січах на безкраїх степах київської землі. Але не можна ніяк навести в ній ладу. Дуже вона велика, багата, та й різні в ній люди і князі. Є такі, що бережуть славу й честь Руси, а трапляються й такі, що дбають лише про себе та про свою славу. Занадто роз'їли Русь княжі міжусобиці, й вона занепадає. Пригадуються князеві слова його покійного батька, князя Володимирка, який одного разу, говорячи про Русь, сказав йому, тоді ще молоденькому юнакові: »Сину, в Київській Русі заходить сонце, в нашій, Галицькій — воно сходить! Силу і славу Києва перейняв тепер Галич. Тако и быти!«¹⁰³

Й це правда. На Галич тепер звертаються очі русичів.

Тако й быти!

Гомонить степ.

Широким суцвітним поясом тягнеться по небу Молочний Шлях. Серед воїв іще й досі зустрічаються такі, що вперто називають його Перуновим Шляхом, а для багатьох варягів це все ще шлях Одіна й Тора.

Князі гризуться між собою, і в київській землі одне велике горе від княжих чвар і міжусобиць. Вороги ж не сплять, — міркує князь, — і чує, що клеяться йому очі на сон. Що й казати! Цілоденна їзда таки здорово втомила його. Підводиться і йде в намет.

Спить княже військо.

— Бе-ре-жи-сь! — перекликається сторожа.

Падуть перші росяні краплини на буйну степову траву.

Другого дня раненько, поки ще сонечко вспіло виглянути з-за обрію, княжа рать посунула далі в похід. Ішли полки за полками й не було їм кінця. Гуготіли

¹⁰³) Тако и быти — так і бути.

катапульти й самостріли, а товари розтягнулися, мов довжелезний полоз, по степу, який вився, вигинався, викривлявся, а все жваво посувався вперед.

День за днем.

Коли княже військо наблизилося до річки Ірпеня, до князя примчали на змилених конях вивідники і сповістили, що суздальці зі своїми союзниками йдуть великою силою проти галицької раті.

Князь зупинив похід. Адже військо мусить відпочити перед боем. Виглядає, що суздальці хочуть помірятися з ним у чистому полі. Гарзд. Він прийме бій.

Князь скликав воевод, і на нараді було рішено, що не слід іти далі, а треба стати товарами, щоб військо відпочило, й дати бій суздальцям.

Міроділи негайно подалися вимірювати місце, де поставити товари. Вони визначили у степу величезне коло й позабивали високі кілки. Це й мало бути місце на табір. У середині табору міроділи позначили місця на княжий, воеводські та тисяцькі намети.

Поки міроділи метушилися зі своїми мотузками й кілками, підійшли піші полки. Варяги, прихопивши з возів великі гостролезі сокири, посунули до поблизького лісу й почали там витіснювати гострокілля.

Закипіла робота.

Військо розкинулося рухливою мурашнею по степу і працювало без угаву. Вої забивали гострокілля, ставили намети, затягали катапульти й самостріли, робили припони для скоту й коней, розставляли вози й гарби, піднімаючи голоблі усторч. Місце для табору виявилось пригоже, бо близько була річка, та й потрібну кількість дерева завжди можна було притягнути з лісу.

Запалали вогнища. Почали готувати їжу для війська.

Праця над приготуванням табору тривала всю ніч. Аж ранком, коли на сході зачервонілося погідне небо, втомлене вояцтво валилося де попало на заслужений відпочинок.

Князь тієї ночі не спав. Ходив по таборі, приглядався як працює військо, радився з воеводами, досвід-

ченими у воєнному ділі.

Поклався спати аж уранці й міцно заснув. Десь біля полудня збудив його воевода Гордій. Вивідники принесли вістку, що наближається суздальська рать. Із їхньої розповіді виходило, що коли суздальці йтимуть ще цілий день і цілу ніч та не зупиняться в поході, то підійдуть наступного дня до галицького війська.

На княжий приказ із табору виїхали інші, відпочили вивідники, що їх завданням було підглядати як можна зблизька всі рухи суздальської раті, а на всі сторони табору роз'їхалися далеко у степ невеличкі кінні роз'їзди.

День і ніч проминули спокійно.

Раненько прибігли вивідники із криком, що йдуть суздальці.

Серед ранкової тиші чути було, як десь далеко стугонів степ, а перегодя під промінням сходячого сонця темною хмарою висунулося у степу суздальське військо.

В далечі вже ганяли суздальські кінні роз'їзди і схрещували мечі з галицькими стежниками.

Крізь таборові ворота спішно виходило княже військо і ставало густими лавами. Попереду вишикувалася легка кіннота, за нею піші полки, почервонивши степ своїми черленими щитами. За пішими полками ставала важка варязька кіннота, а з обидвох їх боків ізполчилися¹⁰⁴ берендії і торки. Та ще стали густим лісом за варягами вибрані галицькі піші полки, над якими гойдалися різнокольорові знамена, а серед цих полків уставився княжий почет під розгорненим великим княжим знаменом.

Суздальці зупинилися.

Стояли недовго. Через деякий час гуща суздальської раті сколихнулася, й із неї почали виділятися окремі загони. Вони виїздили вперед і ставали широкими лавами під своїми знаменами.

¹⁰⁴) Ізполчилися — стали полками.

— Чи не диво? — аж скрикнув воевода Мстислав, піднявшись у стременах. — Суздальці готуються до бою, навіть не поставивши товарів? . .

— Який же це невіглас веде рать у бій, не давши віддиху воїнам? — здивувався й собі воевода Гордій.

— Тим ліпше для нас, — посміхнувся князь. — Наше військо відпочите, а їхнє втомлене цілонічним походом.

Галицьке військо приглядалося, як суздальська рать розгорталася до бою. Князь Ярослав побачив, що в суздальців набагато більше війська, як у нього. Крім суздальців, прийшли теж і полки союзників, що їх можна було пізнати по розгорнутих руських знаменах.

Суздальське військо підійшло неквапно ще трохи вперед і зупинилося. З передньої кінної лави вискочив їздець, зострожив коня й погнав до галицьких військ. Підїхавши доволі близько, вершник метнув списом, і він зарився в землю устурч перед княжими кінними лавами. Крикнувши щось голосно, вершник помчав назад до своїх. Це був виклик до бою. Проте князь Ярослав не хотів його починати. Волів, щоб суздальці вдарили перші.

Княжич Мстислав Боголюбський був певний своєї перемоги. Мав велике військо. Галичан було менше, а, крім того, на його думку, вони виснажилися далеким походом. І князь, не слухаючи порад своїх воевод, щоб не починати бою, а, ставши товарами, дати передишку військові, а опісля змірятися з галичанами, наказав готуватися до бою. Князі Гліб, Роман і Рюрик також підтримували воевод, але Мстислав не дуже то і прислухався до їхньої думки. В його очах вони були мізерні князики, яких і не слід навіть уважати союзниками.

Побачивши, що галицькі війська не хочуть виступати першими, Мстислав кинув на них свої кінні полки.

Загнали сурми й задвигтіла земля під копитами коней. Тисячі вершників гнали на галицьку рать. Ле-

тіли вони, вимахуючи своїми широкими мечами й келепами, стовбурчилися грізно блискучими списами й мов розгукана буря врзалися в галицьку кінноту.

Закипів бій. Люто дзвеніли мечі. Вершники рубалися келепами, кололися списами й рогатинами, різалися ножами. Ревіли з болю поранені вої, й дико іржали налякані коні.

Стогнала земля, й потоптана трава почала густо червонітися пролитотою кров'ю.

На допомогу кінним полкам швидко посунули великі трикутники княжих піших воїв. Але проти них уже летіла кіннота суздальських союзників, і вершники з усіх сил пробували вдертися в середину цих трикутників та ніяк не могли проламати їхнів живих стін, густо наїжених довгими списами. Із середини цих трикутників сипалися на вершників хмари стріл.

Княжич Мстислав кинув у бій свіжі піші полки. Здорові, мов ведмеді, бородаті суздальські вої бігли з голосним криком. Вони билися завзято й відтиснули галицьку кінноту. За ними підбігали лави лучників і засипали стрілами без угаву галицьку рать. Галицька кіннота почала відступати.

Атаку піших суздальських полків зупинила важка варязька кіннота. Вона, мов таран ударила на суздальців, зім'яла їх і порозганяла. Не витримавши такого удару, почали хитатися також і кінні суздальські полки. Тоді Мстислав знову послав у наступ свіжі полки легкої кінноти й піших воїв.

Як оком глянути, у степу кипів бій. Воїн зчеплювався з воїном. Під ударами важких келепів тріскали шоломи, мов підрубані дерева, падали вершники з коней, ламалися списи, ховзалися коні по закривавлених трупах. Летіли на землю знамена. Люди й коні збивалися в якийсь величезний несамопитий вир, який фурією крутився по степу. Скреготіла сталь, дзвеніли мечі, гупали келепи, а крики, зойки і стогін зливалися в один безперервний гук.

Це була страшна битва. Вона тривала весь день і

закінчилася аж тоді, коли на землю впала темна ніч, а суздальське військо почало відступати з поля бою.

На небі заблимали несміливо перші зірки, й галицькі вої, які охороняли табір, вийшли на побойовище, щоб позбирати ранених — своїх і ворожих. Вони клали їх на носі й несли до табору. Наступного дня одні вої взялися хоронити вбитих, другі збирали зброю, треті ганяли верхи по степу й ловили розбіглих осідланих коней.

Через два дні галицьке військо вирушило в дальший похід. На з'єднання з галичанами поспішав князь Мстислав зі своїм військом. З'єднані війська зайняли без бою зруйнований Київ, але брані¹⁰⁵ зі суздальцями не було видно кінця. Князь Юрій Боголюбський слав із Суздальщини все нові й нові війська, кликав на поміч степовиків, і кривава війна розгорілася не лише в київській землі, але й у чернігівській, а потім перекинулася на Волинь.

Погромивши війська князів Гліба й Романа, Ярослав із Мстиславом облягли Вишгород, у якому засів князь Давид Ростиславич і сильно боровився. Обидва князі завзялися здобути цей город, і возилися з його облогою аж до осені. З початком рюена¹⁰⁶ князь Ярослав Осмомисл одержав вістку, що в берладській землі вибухнув бунт, і він, забравши кілька полків кінноти, подався спішно на Берладщину, а провід над військом, яке облягло Вишгород, передав воеводі Гордієві.

Погнали княжі гінці до Перемишля і Ярославля з наказом, щоб воеводи стягали військо і слали в берладську землю.

Княжі кінні полки квапилися. Адже до Берладщини дорога вельми далека.

Князь був задуманий і струбований. Печатник Боровський писав йому, що княгиня Ольга потайки змовляється з ляхами... Пропав безвісти тіун Яро... Біля терему Настасі сторожа схопила двох бездомних

¹⁰⁵) Брань — війна.

¹⁰⁶) Рюен — вересень.

волоцюг, які на впиті¹⁰⁷ призналися, що їм було заплачено за те, щоб вони пробралися у двір і вбили Настасю. Говорили, що гроші їм дав якийсь боярин, а хто він такий, вони не знають, бо бачили його вперше у своєму житті. Боровський велів посилити сторожу у дворі Настасі. . . Ворожнеча між Чагровими й іншими боярами зростала. Печатник був занепокоєний і молив князя, щоб якнайскоріше вертав до Галича.

А тут іще з берладниками морока. . .

Не весело князеві.

На полях блукає густий туман, а з важких сірих хмар сіє дрібний дощ.

Сумна осінь мандрує довкіллям. . .

»Коли займається хижа, добрий господар повинен бути вдома й гасити пожежу« — згадує князь власні слова, які він сказав своїм воеводам.

І хилить князь голову під тягарем важких турботливих думок, що облягають його.

Дзвенить зброя.

Над військом злітає сполохане крикливе птаство.

Дощить. . .

¹⁰⁷) Впит — допит.

XIV.

ад лісом нависали чорні хмари.

Холодний вітер гуляв між горами, гасав по урвищах, уривався до лісу, товкся сердито у проваллях та, вискочивши на вузьку дорогу, гнав по ній дубове листя, вже припале густою жовтінню.

В лице їздцям бризкали великі дощові краплі.

— Не відставайте! — гукнув до вершників Андрас.
— Скоро будемо й на місці. . .

Вони повеселіли і жвавіше заторкали острогами коней. Лісова дорога їм довжилася. Їдеш-їдеш, і нема їй кінця.

Андрас неспокійно глянув на небо. Щоб тільки не дощіло, бо ще вночі їм треба продістатися на Угри, а в гірських проїздах як дощить, то ночі бувають такі темні, хоч око виколи. Проїздив не раз таку темінь. Здавайся тоді на коня. Розумна тварина не ступить куди не слід. Провалитися в бездонне провалля в таку негоду дуже легко. Бррр. . . Трапилося йому було вже таке лихо колись. Ледве не пропав разом зі своїм конем.

Під'їздили ближче до просторого дворища, оточеного високим, дебелим частоколом. Передній вершник жваво підскачив до воріт і почав міцно стукати мечем, аж луна розходилася.

По хвилині хтось підійшов до воріт і запитав:

— Хто там?

— Хутчій відчиняй! Достойний Андрас Шенчі хоче зупинитися у вашому дворі.

У ворітах заскрипів засув, і відчинилося мале-

сеньке віконце. Крізь нього виглянув обережно червонощокий вусань й обвів сторожким поглядом їздців, згуртованих біля воріт. Він не квапився відчиняти їх, і вершник почав сердитися.

— Чого витріщився? Не бачив нас ніколи?.. Аджеж місяць тому ми ночували тут. . .

Вусань зник, і коло воріт запиралася челядь та, вибиваючи засуви, голосно й довго стукала молотами.

— Тьфу! — сплюнув вершник. — Ото позакладалися, борсуки товстопузі. . .

Врешті челядь відчинила половину воріт, і їзді в'їхали у дворище. Андрас запримітив, що біля стаян стояли осідлані коні і хрупали овес. »Значить, ляхи вже приїхали« — подумав. Тим часом челядь забирала від їздців коней, і вони пішли до гостинниці, де господар зустрів їх низенькими уклонами. Він мав непривітне лице, все в ластовинні, але Андрас його знав і кивнув йому головою.

Входили до просторої світлиці. Від великої печі несло тепло, й угри зраділи. Біля широкого дубового стола сиділи три здорові бородані й запихалися їдвом. На них були добрячі шкур'яні каптани, широкі вицяцьковані пояси, з яких звисали довгі мечі, а за поясами були заткнені ножі в дорогій оправі. На лавицях лежали в неладі широкі зелені м'ятлі, а з-під лавиць виглядали чревії з червоного хозу.

Андрас Шенчі підійшов мовчки до стола й поклав перед бороданями розрізаного наполовину грецького соліда. Найстарший із них порився в кишнях свого каптана й витягнув другу половину розрізаного соліда. Він уважно склав його на столі, й на бороданів глянуло довгобороде обличчя імператора Мануїла I-го.

— Все годиться, — загомонів, підводячись, найстарший бородань. — Із ким маємо честь говорити?

— Я — Андрас Шенчі, дорадник милостивого короля Стефана, а це — мої приятелі: Андре Мігалі, Янош Кереші і Стефан Ференц.

— Б'ю чолом достойному дорадникові ясного короля Угрів! — схилив голову бородань. — Дозволь, достойний пане, сказати тобі, що говориш із воеводою Яном Вількем, а це шляхетні лицарі — Якуб Скворнек і Стах Вельбур.

Стискали собі руки й розсідалися за столом. Служки зразу ж піднесли гостям гарячу ячмінну кашу, печене м'ясо та білі паляниці, поставили вино, і зголоднілі угри почали підкріплятися. Воевода Вільке добре говорив по-угорському, а Янош Кереші трохи кумекав по-ляцькому, так що могли розговоритися.

Андрас турбувався, що немає боярина Буйвора, але воевода його заспокоював, кажучи, що боярин напевно приїде. Може, щось трапилося, й він затримався в дорозі. Слід пождати. Може, доведеться й заночувати.

— Алеж мені треба проскочити вночі на угорську сторону, — буркнув Андрас.

— Чому саме цієї ночі? — здивувався воевода.

Андрас не хотів, щоб їх застукали княжі акрити на галицькій землі. Король велів непомітно продістатися на галицьку сторону й так само непомітно з неї вибратися. Ці акрити часто заїжджають до гостинниці, й може вийти халепа.

— Воно то так, — погодився воевода, а Андрас подумав, що ляхам боятися нічого. Вони вертають з Угрів додому почерез галицьку землю, мають пропускні грамоти від короля Стефана й галицького князя, так що акрити їм не страшні.

Він хвилювався далі й сердито споглядав з-під остршків своїх кудлатих брів на веселого Ференца, який витівав різні кумедні штуки, а польські лицарі голосно реготали і дружньо ляскали його по плечах.

Хвилювання угорського достойника перервав приїзд боярина Буйвора. У світлицю ввалився величезний чоловічище, який досягав головою стелі, а дерев'яна долівка аж поскрипувала під його важеною ногою. Він рудобородий, із довгим волоссям, яке висувалося з-під бобрового ковпака й розкидалося гус-

тою рудою хвилею по плечах. На бояринові теплий захисний охабень, а поверх нього накинена хламида. При боці тяженний меч, а за поясом ніж у дорогій піхві.

— Здорові були, панове! — заgrimів боярин, знімаючи ковпак. — Я спізнився через клятого бирича й мусів плутати слід. . .

— І що? — насторожився Андрас.

— Нічого, — кrekнув боярин, сівши на лавицю так важко, що вона аж заскрипіла. — Якась нечиста сила наднесла княжого бирича. Він же, капосний, мене не знає, ну й насів зі своїми ратниками: »Ти хто такий, куди їдеш, чого?« — й пішло. Злочий молодик. Я йому се й те, а він одне торочить: »Ти будь собі боярин, але чого тут їдиш? По якому ділу?« Хотів я скрутити йому голову, мов горобцеві, а ратних погнати геть до біса, але якось стримався.

Боярин широко всміхнувся. Голос у нього такий, що аж світлиця гоготить. Виходить, що голова в Буйвора таки розумна, бо він добре чеше по-угорському, а з ляхами теревенить їхньою мовою так, наче б своєю рідною.

— Господарю, гей, господарю! — загув громом зненацька він. — Що ж це ти, бісів сину, не даєш їсти чесному бояринові. Я ж так заморився та зголоднів, їдучи сюди, що з'їв би цілого вола!

Господар, низенький товстун, із вельми хитрющими очицями, які розбігалися швидким поглядом на всі сторони, крикнув служкам, щоб принесли їжу спізненому гостеві, а сам підсів до столу й почав розпитувати боярина про те, як йому вдалося відв'язатися від бирича.

— Дуже просто. Сказав, що заблуdiv, їдучи до свого приятеля, боярина Дідуха.

— Невже ж ти думаєш, достойний боярине, що бирич тобі повірив? Таж боярин Дідух живе зовсім в іншому напрямку.

— Тому то мені й вигідно було брехати, — засміявся Буйвор, уплітаючи кашу. — Бирич прискіпався

не на жарт, а я лише руками розводю: »Видать, заблукав і поїхав не туди, куди слід«. »Яка в тебе потреба до боярина Дідуха?« — питається бирич. »Хочу купити у нього довгорунних овець, бо чув, що він продає«. »Ти що, скотарством займаєшся, боярине?« — свердлить мене очима бирич. »Потрохи, — відповідаю, — в мене великі пасовища, випасаю скот і продаю. Оце нещодавно продав десятку тучних волів для княжої раті. Сам воевода Доброслав приїздив до мене«. На згадку про воеводу бирич трохи злагіднів і каже: »Ну, якщо ти ідеш до боярина Дідуха, то повертай у десную, проїдеш добрих п'ять поприщ, потім бери в ошую, лісовою доріжкою їдь прямо, нікуди не повертаючи, й заїдеш просто до його дворища«. Розійшлися ми мирно, а як бирич і його ратники щезли в лісі, я повернув коня та й кинувся притьмом сюди.

Попоївши й потягнувши здоровий кухоль меду, боярин Буйвор задоволено крекнув і звернувся до Андраса:

— Що ж, можемо починати нашу раду.

Присунулися до себе ближче. Дехто розіпняв каптан, бо у світлиці ставало гаряче.

Андрас одразу приступив до діла:

— Нам переказали з Галича наші довірені люди, що ясна княгиня Ольга хоче змовлятися з нами й нашими добрими сусідами-ляхами проти свого чоловіка, князя Ярослава. . .

— Про це й нам донесли, — притакнув воевода Вільк. — Наш ясний король є обережний і не хоче вчинити щонебудь відкрито, бо це наразило б його на гнів князя Ярослава, але ми могли б підтримати княгиню Ольгу.

— Галицький князь має силу, — відмітив лицар Вельбур, — але її може послабити власне така колотнеча, яку затіває княгиня Ольга.

— Наші мніхи теж нарушилися, — додав Сковронек. — Арцибіскуп Болеслав, як виходить, щось уже говорив із легатом Його Святости опатом Чероллі, й

цей уже послав до Галича мніха Норберта. Це хитроумна особа, яка на протязі довгих років є на службі Його Святости.

— Цей мніх розумний з біса, — посміхнувся широко боярин Буйвор. — Я зустрівся з ним перед своїм виїздом сюди. Переказав мені, що Краків дуже цікавиться тим, що вариться в Галичі й що мніхи готові дискретно підтримати княгиню Ольгу в її розгрі із князем.

— Наш ясний король, як вам відомо, — спроквола заговорив Андрас, — має союз із галицьким князем, тому й не годиться йому підтримувати одверто таку веремію. Ні. Ніяк не можна. Але... але... — тут угорець хутко примружив око, — завжди можна знайти можливості допомогти княгині Ользі. Й це ми зробимо, звичайно, дуже обережно та вміло...

— Лише так можна буде щось удіяти, — закивали головами угорці.

— Скажи нам, достойний боярине, — повів річ Андрас, — які замисли має твоя княгиня?

— Вона хоче змусити князя, щоб відцурався Настасі і повернувся до неї. Все таки є законною жінкою князя й галицькою княгинею... Це їй не вдається й, мабуть, не вдасться. Настася має сина, і князь ще дужче прив'язався до вродливої боярівни. За княгинею сильно стоять її земляки, суздальські бояри. Їхній глава, путній боярин Сірославич, зговорюється з усіма невдоволеними боярами, яких є багато, головних, котрі ремствують проти Чагрових і Підгорецьких. З їх поміччю Сірославич снує змову проти князя.

— Що ж мислить боярин Сірославич? — запитав сухо Янош Кереші.

— Примусити князя вигнати геть із княжої близької знаті Чагрових і Підгорецьких, відректися від Настасі й повернутися до своєї законної жінки.

— Більше нічого? — покосився лукаво Андрас на боярина Буйвора.

— А що буде, коли князь відмовиться вчинити те,

що від нього вимагатимуть змовники? — запитав і собі Сковронек.

— Але чи справді їм удасться поставити князя Ярослава на коліна? — поставив іще одне питання Вельбур, і в його голосі почувся сумнів.

— Не знаю, — знизав плечима боярин. — Княгиня Ольга не дозволить убити князя. Це вона сказала твердо, й суздальці її слухатимуться. Правда, у князя велика сила, так що його можна схопити хіба тільки підступом, але ніколи насильно. У нього ж раті тьма-тьменна.

— Послухай мене, боярине, — заговорив поважно Андрас. — Ти кажеш, що княгиня хоче, щоб князь Ярослав лишився живим у випадку, коли б змовникам удалося його у свої руки. Може, це й так. Проте і княгиня, й ти, й ваші бояри-змовники, мабуть, не знають лукавої душі Сірославича, котрий думає про княжий престіл у Галичі. . .

— Як то про престіл? — здивовано закліпав очима боярин Буйвор.

— Наші люди не сплять у Галичі, боярине. Пронюхали вони, що Сірославич укрито мислить про те, щоб князя Ярослава вбити, а самому сісти на галицький престіл.

— Це ж неможливе! — аж підхопився з місця боярин. — А княгиня, а син? . .

— Сідай, боярине, — смикнув його за рукав угорець. — Невже ж ти думаєш, що так важко буде Сірославичеві позбутися княгині й малого хлопчика?

— Це ж страшно. . . неймовірно. . . — захоплювався Буйвор, а його могутні груди почали розпирати охабень.

— Таке буває, — продовжував спокійно Андрас. — Бачиш, ми знаємо більше за тебе про те, що заварюється в Галичі. Можемо підтримати дискретно княгиню, але не будемо підтримувати Сірославича. З того всього, що ми знаємо про нього від наших людей, я бачу, що це великий поганець, і тому не хочемо з ним в'язатися. Не знаю, що наші ляцькі прия-

телі мислять про те, — звернувся він до ляхів.

— Ми дуже вдячні достойному панові Шенчі за таку новину. Про це, що боярин Сірославич має такі погані замисли, ми не знали. Як лише прибудемо до Кракова, негайно перекажемо про все нашому милостивому королеві. Мислю, що наш милостивий пан не схоче підтримувати таку боярську змову. А ви що на це? — запитав воевода Вільк своїх приятелів.

— Наш милостивий король живе в добрих взаєминах із галицьким князем, — почав обережно Сковронек. — Одна справа підтримати дискретно княгиню, а друга підтримувати боярську змову, наслідком якої на княжий престіл міг би вискочити якийсь там боярин, хай він буде й путній. Корона володаря не для боярина, й воевода сказав мудро, що коли це так, то подібної змови ми не можемо підтримати.

Боярин Буйвор сидів ні в сих, ні в тих. Його гнітили слова угорських і ляцьких лицарів, які виявилися шляхетнішими від поганого суздальця Сірославича, що задумав таку поганючу й нікчемну веремію, виступаючи нібито про людське око зі щиросердною підтримкою княгині Ользі в її горі. У нього накипав гнів на Сірославича, і, смикаючи нервово своє рудобороддя, Буйвор твердо постановив собі, що коли повернеться до Галича, то піде негайно до княгині й розкаже їй усе те, що тут почув, а потім підстереже десь Сірославича в темнім закутку й розколе йому голову. Та ще й розкаже декому з бояр-змовників про чорні замисли Сірославича. Хай їм відкриються очі. Занадто вони перейнялися Чагровими та Підгорецькими й заідає їх зависть, а не думають про те, яке лихо можуть накликати на рідну землю.

Довгий час у світлиці панувала мовчанка.

Потріскували грубі букові поліна в печі, і крізь невеличкі кватирки старого віконня заглядав до середини осінній вечір.

Господар запалив свічки. В їхньому миготливому світлі суворішим стало чисто виголене лице угорського достойника Андруса й іще дужче закуйовдилися

густі бороди ляхських лицарів.

Боярин Буйвор напружено думає, а його правиця так міцно давила лаву, наче б хотіла її переламати.

— То як же ж нам бути? — звів урешті він очі на Андраса.

— Ми вичікуватимемо, — почувлася суха відповідь. — Треба буде твоїй княгині якоїсь нашої дискретної помочі, то її дамо. Зі Суздадем у нас добрі взаємини, й коли буде потрібно, наш мислостивий король заступатиметься за доньку суздальського князя. Одначе, боярам, а зокрема Сірославичеві, ми, угри, ніякої допомоги не дамо. Так і скажи йому, боярине. . .

— Мудро говорить достойний пан Шенчі, — підхопив воевода Вільк. — Те саме і я скажу. Княгині ми готові допомогти, але діятимемо дуже обережно й хитро, щоб не поспувати наших взаємин із Галицьким Князівством. У князя Ярослава велика ратна сила, й із тим у Кракові рахуються. Боярам не помагатимемо. . .

— Якої ж тоді допомоги може княгиня сподіватися від вас? — звернувся боярин Буйвор до угрів і ляхів.

— О, різної! — блиснув очима Андрас. — Очевидно, що ми не будемо висилати нашого війська в галицьку землю. За княгиню Ольгу не починатимемо війни між Угорщиною й Галицьким Князівством. Проте, є інші можливості — гроші, чини наших довірених людей у Галичі, котрі будуть діяти в користь княгині Ольги, наші заходи на королівських і княжих дворах у різних країнах. Є багато всяких можливостей, і їх може бути ще більше. Все залежатиме від того, як розвиватимуться події в Галичі. . .

— Ми зможемо теж дуже багато вчинити для княгині, — додав і своє слово воевода Вільк. — Вишлемо більше наших довірених людей у Галич із купецькими валками. До речі, наші мніхи дуже рухливі й певні. Попадеться котрийсь, то хоч жили вимотай із нього — нічого не скаже. . .

— Отож нам тепер слід діяти так. . . — почав Андрас викладати присутнім свій плян.

Радили до пізньої ночі...

Вже проспівали перші півні, як заскрипіли ворота, й угорські лицарі виїхали із дворища гостинниці.

Була темна ніч. Небо геть залягло навислими над землею клубочливими хмарами.

Сердитий вітер не втихав ані на мить, а все веретенився серед гір та завзято борікався з могутнім дерев'ям, оголеним із листя. Десь переразливо заквил сич, й Андрас аж зіщулився. «Клятий птах, — пробурмотів сердито, — лихо накликує...»

Їхали вузькою стежиною, розтягнувшись гусаком. За лицарями слідували мовчки важко озброєні ратники. Всі були настрожені й готові кожної миті вихопити мечі та кинутися в бій. Знаходилися поблизу границі й могли щохвилини наптовхнутися на галицьку граничну сторожу або митників, а то й на вагату озброєних волоцюг, які грасували у прикордонних околицях, займаючись різними темними ділами по угорській і галицькій сторонах. Для таких волоцюг темна нічка була наче мати, й вони тоді продіставалися на одну чи другу сторону, знаючи, що гранична сторожа не радо виїздить у такий час із своїх укріплених прикордонних дворищ.

Траплялося, одначе, й таке, що на волоцюг спадала несподівано гранична рать, і тоді в нічній темряві кипів лютий бій. Вершники рубалися мечами, розчереплювали голови келепами, дірявили себе сулицями й кололися ножами. Горе було тим волоцюгам, котрі потрапляли в руки прикордонної сторожі. Після жорстоких вспитів їх або відряджували в залізах до Галича, або вішали на високих деревах, і тоді до повішених швидко зліталися круки та видовбували їм очі.

Угорські лицарі аж відітхнули з полегшею, коли переїхали границю й почали проїздити доріжчиною, що потяглася по крутому узбіччі гори вже по угорській стороні. Зїжджали в долину, й перед ними забовдуріли зариси широко розкиненого гірського селища. Коні зафоркали веселіше і прискорили хід.

Андрас повернув свого коня в ошую, прямуючи до знаної йому добре гостинниці.

Довго грюкали до дверей, поки розбудили господаря, й він, голосно позіхаючи, повів лицарів до горішніх кімнат на відпочинок. Ратники, попоравшись біля коней, і собі пішли в гостинницю на нічліг.

Андрас протягнувся вигідно в ліжку. »Завтра знову стелиться далека дорога, — сказав півголосом само себе, — аж до Буди«. По хвилині сон зламав утомленого угорського достойника, й він голосно захропів.

.

Боярин Буйвор виїхав із гостинниці доволі рано. Ляцькі лицарі і їхні ратники ще спали. Їм дорога була також на Галич, але боярин не хотів до них прилучатися, щоб не стягати на себе підозріння. Волів їхати одинцем.

Гори затягли сиві тумани, а в низах іще лежали приховані сутінки та дримали мовчазні урвища.

Боярин торкав коня й, загорнувшись щільніше у свою хламиду, гойдався заспокійливо у високому сідлі.

Повернувши з ошую, Буйвор поїхав крутою доріжчиною серед густого молодняка, потім в'їхав у великий безлистий буковий ліс, а перегода почав їхати полониною. Проїхавши її, він знову заглибився в густий буків'яник, як раптом його кінь тривожно зафоркав. Буйвор насторожився й озирнувся на всі боки. Несподівано з-за товстелезного буків'я почали виїздити озброєні вершники в сірих хламидах, із-під яких проблискували панцери. На щитах замиготіли княжі знаки. Боярин оглянувся. Позаду нього також з'явилися вої і наближалися. Вони виїжджали з усіх сторін, голосно видзвонюючи зброєю.

До боярина під'їхав молодий вершник, і Буйвор дуже стривожився, коли впізнав у ньому княжого бирича, від якого ледве відв'язався попереднього дня. »Засідка!« — мигнуло бояринові в голові.

— Ось де ми знову зустрічаємося з тобою, достой-

ний боярине! — глумливо всміхнувся бирич, а в його очах заграли жвавi вогники. — Та й скоренько ти виїхав від свого приятеля, боярина Дідуха. Правда, чомусь ти оце знову їдеш не тією дорогою, якою треба... Й учора, і днешь...

Було видно, що бирич явно глузує з боярина, якого густо обстопили вої. Їхні коні аж торкали його хламиду, а чийсь вороний з усіх сил намагався вкусити Буйворового гнідого коня.

— Чого тобі треба від мене, биричу? — насупився боярин. — Яке тобі діло, якою дорогою я вертаю? Іду туди, куди мені вигідніше...

— Ти, достойний боярине, маєш право їхати, куди тобі вигідніше. Звичайно, й поїдеш. Але перед тим ти розкажеш мені, де це був учора ввечері?

— Хіба ж ти був оглух, биричу, чи що? Говорив же я тобі вчора, що їду до боярина Дідуха...

— Я не глухий, достойний боярине, й добре чув, що ти мені глаголив, але сказав неправду...

— Як то неправду?!

— Боярин Дідух тебе й на вічі вчора не бачив і присягався, що навіть не знав нічого про твій приїзд.

— Це лож! — скипів боярин.

— Ні. Це свята правда, — спокійно відказав бирич. — Ти, достойний боярине, не сподівався, мабуть, що я захочу перевірити, чи ти справді поїхав до боярина Дідуха. А я це зробив. Тебе в боярському дворі не було, й ніхто тебе там не бачив. Говори тепер, де це ти бував учора ввечері й усю ніч?

Буйвор гарячково роздумував над тим, що має чинити, бо клятий бирич прихопив його на гарячому.

— Я їздив на угорську сторону, — відповів урешті похмуро.

— Справді? — недовірливо всміхнувся бирич. — А в тебе, достойний боярине, є пропускна грамота?

— Ні, немає.

— Хіба ж ти не знаєш, що без пропускної грамоти не можна йти на угорську сторону?.. Ти порушив княже веління й за це будеш відповідати перед кня-

зем. Чого ти їздив туди?

— Діло мав.

— Яке діло?

— Не скажу. . .

— Як хочеш, достойний боярине. Ти боярин і відповідаєш перед нашим властелем за свої вчинки. Але я мушу тебе затримати й під сторожею відіслати до Галича.

— Я — боярин! — спалахнув гнівом Буйвор. — Як ти смієш, биричу, мене затримувати?!

— Затримую тебе правом влади, даної мені нашим ясним князем. За мої діла я відповідаю перед властелем. За твої ж будеш відповідати сам. . .

Боярин Буйвор хотів було обізватися до бирича гостріше, але в цю мить до нього підскочив їздець, який пригнав звіділясь, відкликав його вбік і щось довго йому півголосом говорив.

Вислухавши вершника, бирич крутнув коня й насуплений під'їхав до боярина впритул.

— Давай, боярине, свій меч, — сказав суворим голосом і простягнув руку.

— Як це дати меч? — здивувався боярин.

— Дуже просто, — твердим голосом промовив бирич. — Я ув'язнюю тебе, бо ти зрадник, спілкуєшся з уграми й ляхами!

Буйвор пополітнів і ревнув люто биричеві:

— Як ти смієш таке говорити на мене — княжого боярина?

— Ти просидів усю ніч у гостинниці з післанцями угорського й ляцького королів. Про що з ними говорив, і що вони тобі говорили, це ти вже скажеш на княжому суді! В'язати його! — гукнув до воїв.

Буйвор блискавично вихопив важкого меча й кинувся на воїв. Задзвенів метал. Боярин був чоловіком великої сили, й від його ударів скоро почали звалюватися з коней княжі вої.

— Живцем беріть його! — крикнув бирич. — В'яжіть його, поганця!

На боярина навалилися товпою вершники, проте

він завзято боронився. Коли йому вибили меч із руки, почав кресати келепом по щитах, аж бризкали іскри. Котрийсь із воїв закинув аркан бояринові на шию і звалив його з коня. Ремінь боляче здавив шию, й боярин, зібравши всі свої сили, зірвав його та миттю схопився на ноги.

— В'яжіть його! — знову крикнув бирич.

Вої спішилися й насували на боярина з усіх сторін.

»Кінець... Смерть... — мигнуло бояринові в голові. — Але не сміє попатися живим у руки, бо в Галичі ждуть його вспити, муки, княжий суд і ганьба». Буйвор швиргонув келепом у воїв і вихопив ніж. Заки вої встигли скрутити йому руки, боярин всадив ножа глибоко у груди. Линула кров, і Буйвор, важко застогнавши, звалився воєм на руки. До нього підскочив бирич.

— Що ти зробив, окаянний? — закричав люто.

— Краще смерть, ніж ганьба, — простогнав Буйвор.

Бирич витягнув бояринові ніж із грудей. Широкою струєю бризнула кров і забарянила боярський охабень. Буйвор хропів, і його лице вкривалося блідістю. Вої рвали його сорочку й намагалися гамувати кров, але життя вже виходило з боярина. Йому синіли губи й робився каламутним погляд.

Над ним стовпилися вої, і вражений бирич, бачачи, що боярин умирає, не знав, що має чинити.

Буйвор іще ворухив тихо устами, хапався руками за закривавлені груди і пробував підвестися. Та в ту ж саму мить кров бухнула йому з уст, і боярин, сіпнувшись із усіх сил, скінчив життя й забрав зі собою у засвіття таємницю осінньої ночі...

З-за дерев блідо визирнуло осіннє сонце.

Небо розпогоджувалося. Вітер стихав і, метнувши своїм буйнокриллям, кинув на мертвого боярина кілька жовтяво-червонястих листків.

Вони швидко просякли кров'ю.

Сумно заіржав боярський гнідий над своїм мертвим паном.

Бирич зняв шолом...

XV.

едалеко Берладі назустріч князеві виїхали воевода Михаїл і перемиський воевода Вовк, який прибув зі своїми полками в берладську землю давати ворохобню.

Крізь розкрилля клубочливих хмар проглядало осіннє сонце, розкидаючи скуповато свої проміння та ховаючись раз-у-раз за сіруваті хмари.

Князь був утомлений і неуважно слухав розповіді воеводи Михаїла про те, як цей погромив берладських ворохобників біля Вигобудського броду, а його вої зруйнували кілька селищ, із яких смерди пішли товою до ворохобників. Воевода Вовк, помітивши, що князь насилу змушує себе слухати розповідь воеводи Михаїла, моргнув значуче до нього, мовляв — »перестань турбувати князя«.

— Завтра будемо радити, мої воеводи, — сказав князь, — а днесь я мушу відпочити. Подбай, воеводо, — звернувся він до воеводи Михаїла, — щоб моя рать була як слід приміщена, нагодована й добре відпочила. Я забрав моїх воїв прямо з-під стін Вишгороду, а звідти дорога сюди далеченька. . .

— Все буде зроблене, як велиш, ясний князю.

Княжі полки в'їздили в Берладь. Коні стукотіли голосно копитами по городській дорозі, вимощеній міцним кругляком, і цей стукіт викликав із домів берладчан, які висипалися громадно на вулиці свого города й із цікавістю приглядалися княжій раті.

Берладь була велелюдна.

Крім берладського люду насунули в город боярсь-

кі сім'ї, котрі повтікали зі своїх дворищ, сполохани грізною ворохобнею, що її підняли смерди, закупи, а то й усякі гільтяї, які тільки і прагнули наживитися, грабуючи та розоряючи боярські дворища.

В городі було повно княжої раті, стягненої зі західних земель Галицької Волости, а також не бракувало тут і найманих військ. Лучники, мечники, списоносці, кіннотники, варяги, берендії, торки, німці — всі галасливо вітали приїзд князя і його комонних полків.

Старі берладники, які були міцною остоею князя-ізгоя Івана Берладника й усе ще не могли ніяк примиритися з тим, що Берладь уже не рядить сама собою, а підлягає Галичеві, — споглядали вовкувато, а деякі з них і по-зарізяцькому на княже військо. Між берладниками було чимало колишніх ратників, котрі вірно служили князеві Івану та завдяки йому як не врятували своє життя, спасаючись бігством у берладську землю, то збагатилися завдяки різним грабежам та розбоям. За часів князя Івана Берладь стала пристановищем усякого людського зброду. В тому примхливо-химерному городі можна було зустріти і збігців-боярів, тисяцьких, тіунів, сотських, покремсаних у боях воїв-рубак, грошолобних купців, міщан, ремісників, закупів, смердів, рабів, ляхів, угрів, ромеїв, суздальців, німців, половців, чорних клобуків, болгарів, венеційців, франконів. Потрапляли в Берладь навіть людойки з невідомих заморських країн — чорні, мов смола, або жовті, як віск. Усі вони з таких чи інших причин опинилися в Берладі й уже тут залишилися. Одним подобалося вільне життя — живи, як хочеш, і роби, що хочеш, тільки слухай у всьому князя; других манила жадоба наживи; декому не було куди й діватися, вирвавшись з-під катівського топора; ще іншим вельми припав до вподоби химерний князь-ізгой, котрий одного дня міг озолотити людину, а другого дня повісити її поза грубезним городським частокіллям.

Проходили роки. Авантюричні берладники заводили сім'ї, розселялися широко по берладській зем-

лі, ставили собі дворища, будували селища та городи і вrostали щораз глибше та місніше в берладську землю, яка ставала для них другою вітчизною. Із княжих вибранців згодом витворилася княжа знать — берладські бояри.

Прилучивши Берладщину до Галицького Князівства, князь Ярослав Осьмомисл так і залишив їх боярами, ще й підтвердив їхнє дворянство своїми грамотами. Зробив це з розмислом. Вони були впливові люди в берладській землі, тому князь не хотів поставити їх проти себе. Берладські ж бояри були вдоволені з того й без ніякого спротиву покорилися галицькому князеві. Проте, спокій не тривав довго. Коли в берладській землі почали селитися бояри з Галичини, це насторожило берладських боярів. Спочатку виникла між ними скрита ворожнеча, яка згодом перемінилася в одверту боротьбу. Бояри стали нападати одні на одних. Із такої ситуації скористали смерди, гноблені різними боярськими утисками, й підняли бунт. У дуже скорому часі берладська земля спалахнула кривавою ворохобнею. Галицькі й берладські бояри різалися між собою, а зворохоблені товпища смердів, закупів, рабів і всякого гільтяйства грабували й палили боярські дворища, руйнували городи та безжально вирізували мирних жителів.

Розбиратися в тому взаємному людоріззі не було легко.

Рать виступала проти зворохоблених смердів, а їй доводилося битися з боярами. Вона кидалася на боярські загони, а ззаду на неї нападали ватаги ворохобників. Бувало й таке, що берладські бояри ставали на чолі збунтованих смердів і спільно виступали проти княжої раті.

Не було сумніву, що ненависть берладчан спалахнула з великою силою проти галичан, а тому й не диво, що старі берладчани похмуρο споглядали на княжі полки, які, мов широке річище, вливалися в їхній город. Кожному з них ставало ясно, що князь стягнув у берладську землю силу-силенну війська, тож

усякий спротив буде безуспішний. Коли ж по городі швидко понеслася вістка про те, що з галицької землі ще йдуть свіжі полки, то берладчани цілковито втратили дух. Хто ж може міряться з такою силою? Навіть боярин Димітрій, який зібрав багаточисленні загони ворохобників, не відважиться виступити проти такої великої раті.

Невеликий берладський замок, що був побудований далеко раніше від часу, коли то князь-ізгой Іван осів у Берладі, аж загуснув княжим військом. Не можна було й повернутися. Крізь дебелі, ковані грубезним залізом ворота весь час в'їздили або виїздили із замку вістові, товпилися дружинники, сновигали берендії, квапилися сотські й повагом крокували варязькі вої.

Війська воеводи Вовка готувалися виступати в похід, а княжі комонники, втомлені далекою дорогою, обходили коней і вкладалися на заслужений відпочинок. Швидко вони засипляли таким здоровим і міцним сном, що їх годі було добудитися, коли почали кликати на вечерю. Сотські спочатку кричали на воїв, а потім перестали, мовляв — »хай сплять без вечері«.

Другого дня князь радив раду з воеводами. Прийшли на раду також тисяцькі й посадник Берладі, боярин Гостровух. Рада рішила, що слід у першу чергу кинути війська проти боярина Димітрія і його розгромити. Проти нього виступить зі своїми відпочилими полками воевода Вовк, а на придавлення берладських боярів піде зі своєю раттю воевода Михаїл.

— Поклади на них свою тверду руку, — сказав князь. — Їм, негідникам, немає чого ворохобитися. Я був для них ласкавий і не відібрав їм боярства, що й треба було зробити.

Після закінчення ради, коли тисяцькі подалися давати порядок полкам, князь іще затримав на розмову воеводу Михаїла.

Сивуватий, рачконогий і косоокий воевода у своїй широкій чорній м'ятлі скидався радніше на якогось

воєначальника степовиків, ніж на воєводу галицьких дружинників.

Рід воєводи виводився з чорних клобуків, які в давнину забрели в Галицьку Волость зі свого буйнотрав'яного лісостепу та стали на службу в галицьких князів. Служили вони вірно. Вростали міцно в галицьку землю, творили мішані сім'ї, втрачали свої звичаї і мову, а з бігом часу розчинилися зовсім серед галицького люду. З такої мішаної сім'ї вийшов воєвода Михаїл, який вважався одним із найліпших княжих воєвод. Висилаючи його до Берладі, князь не помилився. Ніхто ліпше за воєводу Михаїла не зміг би так уміло, розсудливо, а коли треба, то і твердо та рішуче, справлятися з берладниками, як це чинив воєвода Михаїл.

— Хочу знати, воєводо, — говорив князь, — що робив тут, у берладській землі, боярин Сірославич? Розкажуй усе, що тобі відомо. . .

— Що ж, я зробив усе, що ти велів, ясний князю. Два биричі ходили по слідах Сірославича. Він же здорово мотався по Берладщині. Від одного боярина до другого. Спочатку відвідував галицьких бояр, а потім їздив до берладських. Виглядає, що легко йому не приходилося з галицькими боярами, й вони не піддавалися його намові. З берладцями йому теж не повезло, бож саме почалася одверта ворожнеча між ними й галицькими боярами. Так що Сірославич, хоч і товкся по берладській землі, мов шакал, здається, мало кого зумів притягнути до своєї крамольної змови. . .

— Ти сказав »змови«, воєводо, — насторожився князь. — Чи вдалося тобі довідатися щонебудь ближче про це?

Воєвода хмикнув задоволено у вус.

— Аджеж. Нікудишній був би я воєвода, коли б не провідав чого це боярин Сірославич так гасає по боярських дворицях, знаючи, що ти велів йому чинити інше діло. Биричі та отроки помогли мені чимало. Коли спалахнула боротьба, Сірославич гостював тоді в одного молодого берладського боярина. Вагутою його

звати. Биричі підстерегли, що той боярин водиться з ворохобниками, позвали на допомогу дружинників і схопили боярина так несподівано, що Вагута навіть і не отямився, коли опинився ось у цьому замку. Спершу він дуже горіжився, але як узяти його на вшити, геть присмирнів і виклав мені мов на долоні все, що говорив йому боярин Сірославич. . .

— О, цікаво! — перервав князь.

— Звичайно, Сірославич уклав у свої уста багато нікчемної ложі, — продовжував воєвода, — бо коли б те все, про що він теліпав язиком, було правдою, тоді ти, ясний князю, вже давно не сидів би на галицькому престолі. Одним словом, що нібито всі бояри є проти тебе й лише ждуть догідної хвилини, щоб вигубити Чагрових і Підгорецьких, а тебе схопити і примусити жити по-Божому із княгинею. . .

— Дурні, — засміявся князь. — Аджеж у мене велике військо. Я можу їх видавити, мов мух, якщо б вони відважилися піднімати будь-яку крамолу в галицькій землі.

— Вони не такі дурні, як це ти мислиш, ясний князю, — перебив воєвода. — Коли вони матимуть тебе у своїх руках, тоді оголосять воєводам і тисяцьким, щоб не пробували виступати проти них із військом, бо коли б хтось наважився це зробити, тоді вони тебе утнуть. . .

— Шолудові пси! — розсердився князь. — Бач, що придумали. Хто ж із боярів належить до змовників, ти дізнався?

— Ні, ясний князю. Вагута не знає, хоч ми його здроро вшитували. Сірославич не в тім'я битий, щоб першому-ліпшому бояринові виявляти змовників. Думаю, що їх є багато.

— Найбільше таки в околицях Галича, — замислено промовив князь. — Я майже маю на приміті таких непевних боярів. Сірославич рвався їхати в перемиську землю, проте я збагнув його лукаві замисли й вислав його туди. Треба його схопити і вкинути в поруб. . . Де він тепер?

— Виїхав до Галича.

— Як це виїхав? Коли? — аж підвівся князь зі скам'ї. — Я ж йому не велів виїздити з берладської землі.

— Знаю, — притакнув воевода. — Не маючи твого веління його схопити і вкинути в поруб, мої люди тримали за ним лише зорливий нагляд. Два дні тому він приїхав був до Берладі. Зустрічався зі мною, воеводою Вовком і посадником, нарікав, що набрався лиха від ворохобників, покрутився по Берладі й несподівано виїхав, так що биричі загубили його слід. Що так сталося — не їхня вина, бо в Берладі тепер аж кишить від усякого люду.

— Звідки ти знаєш, воевода, що Сірославич виїхав до Галича, коли, як сам кажеш, биричі загубили його слід?

— Берладська земля — твоя земля, князю. Я — твій воевода. Раз воно так, тоді я мушу мати всюди свої підслухи й підзори, а ще в такий турботливий ратний час, як оце тепер. Так я і вчинив. Усюди по шляхах і дорогах, у заїзних дворах, корчеминах, гостинницях, а то й у звиклих хижках я розставив свої підслухи й підзори. Саме вчора, як ти відпочивав, гінці принесли мені вістку, що боярин Сірославич уже на окраїнах берладської землі в дорозі на Галич. Коли звелиш його схопити, то ще не пізно. Я вишлю погоню, й вона наздожене боярина. . .

Князь довго думав, морщив чоло, ходив по кімнаті, а потім тихо сказав:

— Ні. Не треба слати погоні. Хай боярин їде до Галича. Покищо він там не вдіє нічого. Як тільки ж я повернуся туди, тоді приймуся й за нього, й за змовників та справлю їм таку криваву купіль, як і мій батько зробив галицьким міщанам. Хай їде собі Сірославич до Галича. . .

Й це була велика помилка, що її вчинив мудрий галицький князь Ярослав Осьмомисл.

Злегковажив небезпеку.

Замість того, щоб вислати погоню за боярином,

схопити його, взяти на вшити й витягнути із нього все, що стосувалося змови, князь випустив головно-го змовника зі своїх рук.

Заплатив пізніше за те дуже дорого.

Кривава ворохобня таки спалахнула в Галичі, а в її розшалілому крутежі гордовиті самолюбні бояри спалили на вогнищі першу й останню любов князя Ярослава Осмомисла.

Й розчохнулося раз назавжди його короткотривале щастя.

Кривава крамола лишилася в дальшому житті князя Ярослава болючою і глибокою раною, яка все щеміла й безжально нівечила життєву наснагу велемудрого галицького князя.

XVI.

оярин Сірославич поспішав вулицями Галича, а холодний осінній дощ шмагав його з усіх сторін, ліпив грязюкою чревії, бризкав струмками на шкур'яний каптан та примушував боярина раз-у-раз обминати на вулицях широкі калюжі і сторонитися від возів, бо з-під їхніх коліс чвиркали цілі потоки брудної води та обливали необережних перехожих.

Над Галичем повисли важкі хмари, які повзли й розтягалися ген над далекими лісами та налягали валунами на сумовиті порожні поля. Подекуди, зокрема у видолинках, стояли в полі широченні калабані, вода ж заливала дороги та всякі заглибини, бо дощіло без угаву впродовж кількох днів, і ніщо не вказувало, що скоро пропогодіє.

Дністер бурлив брудним жовтобурим водяним масивом, готів, гримів, уривався в береги, руйнував і торощив нещадно все, що потрапляло в його обійми, розливавсь справжніми озерами по низинах та затоплював всі і прибережні дворища.

У пристанях стурбовані мостники ставили судна на подвійні укоти та ще й прив'язували їх грубезними просмоленими линвами до товстелезних палів, щоб розбурхана водяна стихія не захопила й не поторощила цих суден. Вона ж зударялася скажено зі здоровенними стовпами, вбитими глибоко у дно ріки й нахиленими проти течії, які хоронили пристані та береги від важених бервен, що летіли рікою в часі повеней, а також і від криги, яка з початком весни йшла грубими широкопластами по Дністрі.

Не зважаючи на слоту, що налягла олив'яними

крилами над Галичем, у городі було рухливо. Гупали глухо молоти в кузнях. Закупи й раби метушилися у складах і погребях. Оббілені по самі вуха млинару скидали на купи важкі лантухи з борошном; солярі солили рибу, вкладаючи її дбайливо в діжки й цеберки; ганчарі ліпили посуд; золотники кували золоті та срібні прикраси, ковші, кубки, чаші, сережки, колти і хрести; сидельники мозолилися над сідлами; чинбарі чинили шкури, а з їхніх погребів заносило таким відразливим смородом, що Сірославич аж затуляв носа та лаяв бісових чинбарів за опоганення повітря.

Проте, не було ради. Вся Залуквянська вулиця загусла різними майстернями, погребами і складами. З невеликих домн, які висувалися з-поза домів і в яких плавили крицю, дим валив густяком, стелився низько над домами та вулицею, гриз очі і примушував людей гірко кашляти, чхати та випльовувати погану гіркоту, котра налазила силоміццю в ніздрі, в рот і пхалася в очі.

Боярин Сірославич уже пожалів було, що вибрався в дорогу під час такої негоди та ще й до того такою поганючою вулицею. Проте, ближчої, догіднішої дороги до старійшини галицького міщанства, Борсука, не було. Правда, коли б Дністер не був такий розгуканий, можна б поплисти човном угору рікою, й це було б куди цікавіше, ніж топтатися заболоченими вулицями та захлинатися їдким димом.

— Тьху! Мерзота яка! — лютився боярин, голосно закашлюючись. При тому він метнув сердитий погляд на молодих ремісників, котрі проходили мимо в неймовірно брудних каптанах, із-під яких виглядали такі ж само брудні срачиці. Вони голосно реготали і пройшли повз боярина, не вклонившись йому, хоч і бачили добре, що розминаються з боярином. Сірославичем аж затіпало пересердя. »Бач, які харцизяки! Навіть оком не поведе гаспид, як проходить біля боярина. В поруб їх, клятих, саджати!..«

Обуренню боярина не було меж, коли по дорозі він перестрів іще чимало ремісників і закупів, і ніхто

йому не віддав належної шани.

Лаючи на всі заставки зухвалий ремісничий люд, Сірославич урешті добрався до Борсукового двору. Міщанський старійшина був вельми багатий чоловік. Мав свої склади з хутрами в Галичі, Тереховлі та Перемишлі й торгував широко з уграми й ляхами. Його судна ходили до Свіонії, Константинополя, Венеції, Риму та інших середземноморських городів. У Борсукових складах лежали цілими горами хутра з лисиць, бобрів і ведмедів, були там соболеві й горностаєві шуби, вкриті золотим шитвом та обнизані перлами, а також оленячі й кусячі хутра, кожухи з тонкоруння, всякі кожухові м'ятлі, кафтани, безрукавники, навіть теплі зимові охабні, — словом, усе те, що й годиться носити взимку.

Старійшина зустрів Сірославича привітно, гукнув на служків, щоб ізняли з боярина мокру хламиду, й одразу пригостив його грітим медом. Він лише посміхався з вус, слухаючи як схвильований боярин нарікав на зухвалих ремісників. Борсук був негомінкий, проте привітний і веселий чолов'яга. Його очі світили розумом, а великі довгі вуса та вкрита сивиною голова надавала йому поваги. Старійшина був удівцем і жив зі своїми двома синами, які помагали батькові вести його широкі торговельні діла.

У просторій затишній світлиці Сірославич застав також багатого галицького міщанина Тиса, який також зараховувався до галицької міщанської знаті. Правда, Тис не дорівнював Борсукові своїм багатством, зате був дуже грошовитий, і багато галицьких купців позичало у нього гроші в потребі. Був хитрющою вдачі, крутий із біса й гостроязичий. Не ладнав із покійним князем Володимирком і за свою участь у міщанській змові був би заплатив головою, коли б не врятував його великий грошовий викуп. Проти князя Ярослава Тис не виступав, бо й не мав причини, але нехить і неприязнь до княжого двору в нього не проминули.

Старійшина Борсук, знаючи, що боярин тількищо

повернувся з берладської землі, розпитував його та цікавився подіями, які розгорталися на Берладщині. Він турбувався, чи ворохобня не пошкодить його торгівлі з берладськими купцями, та все випитував Сірославича про те, чи, бува, в самій Берладі не було пожежі й чи не згоріли купецькі склади. Борсукова ключниця, старша жінка, яка завідувала домашніми справами, позвала їх обідати, і при ситому обіді та міцному старому медові почали поволі розв'язуватися язика.

— А скажи, достойний боярине, — прощулив око Тис, — чи це правда, що наш князь хоче зробити Настасю галицькою княгинею?

— Не чув такого, — знизав плечима боярин.

— Чимало всяких нісенітниць верзуть люди, — заговорив Борсук, попиваючи мед. — У князя є законна жінка, тому розпусту¹⁰⁹ він ніколи не дістане.

— Князь має тепер повно клопоту з берладниками. Війна зі суздальцями й союзниками в київській землі теж не йде добре, — покріплювався Сірославич, ласуючи дрібнорізане жарене м'ясо у смачному підливі. — Князь Мстислав, як оце мені говорили на княжому дворі, ввесь час просить у нашого князя війська і грошей.

— Князь тепер на Берладщині. Не відомо тобі, достойний боярине, коли він вернеться до Галича? — звернувся знову Тис до боярина.

— Із князем я про те на раду не ставав, — посміхнувся у вус Сірославич. — Мислю, що довго він там не баритиметься. У нього добрі воеводи, котрі дадуть собі раду з берладськими ворохобниками.

— Все таки князь негоже чинить, — насупився Тис. — У нього дочки й синок, а він має полюбовницю й нешлюбного сина. Чи ж це лицює йому? Він же наш властель. . .

— Що правда, то правда, — похитав головою Борсук. — Людойки шумлять про княже беззаконня.

¹⁰⁹) Розпуст — розвід.

Ремствують теж і на владику за те, що сам христин Настасиноного сина.

— Наш владику міцно тримає із князем, — докинув тут і своє слівце Тис.

— Відомо ж, — кивнув головою Сірославич.

Розмова перескочила непомітно на голосну в Галичці подію, а саме на весілля Теодронікового сина з боярівною Ярославною. Багатий Теодронік справив це весілля своєму одинакові на славу. Цілий тиждень галицька купецька, міщанська й боярська знать гучно бенкетувала. Старі міщани твердили, що такого весілля не пам'ятають, коли не говорити про весілля теперішнього галицького князя.

— Весілля було славне, — прицмокнув Тис, — що й казати. Навіть ясна княгиня Ольга загостила на чапину. Це ж для Теодроніка честь не абияка. . .

Говорили про різні справи. Старійшина Борсук міркував, що боярин Сірославич не без важливої причини загостив до нього, та ще й у таку негоду. Однак ждав аж боярин сам скаже, що має на умі. Борсук знав, що Сірославич ворохобить потайки проти князя, й розумував, що в тому нічого злого немає. Боярин суздаець, княгиня Ольга — також суздалька. Звісно, що боярин стоятиме за княгинею. До старійшини доходили неясні чутки про те, начебто бояри зговорювалися проти князя, однак Борсук таким чуткам не вірив. Ворохобитися проти князя — це небезпечне діло. У князя велика сила війська і тверда рука.

Тому то старійшина з великою увагою, хоч і не подаючи того на виду, слухав як боярин Сірославич звертав розмову на злий вчинок князя, гірке життя княгині Ольги й натякав на потребу якоїсь дії. Старійшина й Тис, хоч і знали куди гне боярин, проте вдавали, що, мовляв, не знають, про що Сірославичеві йдеться. Вони похитували головами, притакували, хвалили княгиню, легко гудили князя, але й не тягнули боярина за язик.

Сірославич почав нетерпеливитися. »Ці кляті гро-

шлюбів гірші, ніж бояри. Треба бути з ними обережним та не проговорюватися забагато».

Врешті боярин уловив відповідну хвилину й поставив міщанам запит, чи у випадку, коли б знайшлися люди, котрі хотіли б повернути на княжому дворі такий порядок, як був давніше, галицьке міщанство підтримало б їх.

Старійшина й Тис переглянулися.

— Може, й так, а може, й ні, — почав спроквола Борсук. — Хіба ж такі люди знайдуться?

— Допустимо, що вони вже є, — стишив голос боярин, — допустимо теж, що вони готові діяти... Чи міщанство їм допоможе?..

— Помогти — це значить приєднатися до ворохобні проти князя... Чи не так, достойний боярине? — вп'явся Тис гострим поглядом у Сірославича.

— Про це, Андрію, й питати нічого нашого гостя, — сказав тихо старійшина. — Воно ж звісно, що всяка поміч — це приєднання до ворохобні. А це діло небезпечне. Ти не сказав нам, достойний боярине, хто є ті люди, котрі готові виступити проти князя? Мислю, що це галицькі бояри. Нам же, міщанам, не завжди по одній дорозі з боярами. Та чи є нам причина ворохобитися проти нашого властеля? — ніби сам себе запитав старійшина. — Це правда, що його батько мав тяжку руку й нас вельми придавлював. Але князь Ярослав робить навпаки — він ставиться до нас якнайліпше. Чому б мали помагати ворохобникам проти нашого князя?..

— Я, достойний боярине, раз уже мало що не згубив свою голову, — скривився Тис, — тож удруге не хочу ризикувати. Правду рік наш старійшина, що нам, галицьким міщанам, немає потреби ворохобитися проти князя. Не пошкодило б і декому з боярських надто гарячих голів подумати на розум, чи слід їм підняти веремію проти властеля...

Сірославич спохмурнів. Було ясно, що міщани не піднімуться проти князя.

Бояться.

Доведеться покладатися тільки на боярські сили.

Якісь переконавання були б зайвим ділом, і Сірославич, холодно попрощавшись з міщанами, обгорнувся щільно хламидою та почимчикував до княжого двору.

Там його ждала ще гірша несподіванка. . .

На подвір'ї боярина перестрів отрок князя Святополка й потягнув його негайно до княжих кімнат.

Сірославич застав князя на ложі, вкритого ведмежим кожухом. Князь нездужав. Він голосно кашляв, й у нього була сильна хрипка.

— Що це з тобою, князю? — занепокоївся боярин.

— Сідай, сідай, боярине, — вказав князь Сірославичеві на скам'ю. — Простудився я здорово й оце, бач, як мене звалило. . . А де ж це ти пропадав? Мій отрок збігав ноги за тобою. . .

— Хіба щось сталося?

— Мусиш негайно втікати з Галича. Один із моїх довірених воїв підслухав розмову печатника з Люборадичем. Печатник нахвалявся, що в цих же днях велить кинути тебе в поруб, бо від князя прибув гінець із велінням, щоб тебе пильно глядіти. Печатник говорив, що не думає гратися з тобою, а скаже биричам, щоб тебе схопили й посадили в поруб. А потім приїде князь і хай тоді він займається тобою. Отож ти у грізній небезпеці.

— Це погано, — скривився Сірославич. — Треба спрятатися з Галича й переждати лихо. . .

— Куди ж думаєш поїхати?

— Поїду, мабуть, на підгір'я, до боярина Андрія Воєславича. Там спокійно. Ліси довкола. Все можна втекти, навіть коли б княжі посіпаки приїхали за мною. Коли ж буде дуже круто, махну на Угри. Тепер ми й так нічого не можемо почати.

— Звичайно, що ні, — закашлявся князь. — Зачуваю, що взимку має йти в похід варязький воевода Кунеголд зі своїми полками. Навесні підуть у київську землю перемишлянці. Воевода Михаїл буде зайнятий берладцями. Мислю, що буде нам у той час

найдогідніше наскочити на князя, бо він зовсім не матиме своєї раті в Галичі.

— Добре мислиш, князю, — прояснів боярин. — Так і зробимо. Жди від мене посланця й почерез нього передай усі вістки.

— Гаразд. Поспішай, — наглив боярина Святополк, — щоб не попався биричам у руки.

— Бувай, князю! — простягнув руку Сірославич.

По хвилині він уже жваво сходив униз крутими кам'яними сходами, а вслід йому нісся голосний кашель хворого князя.

XVII.

обігли осінні дні...

На шляхи лягала перша паморозь, коли князь Ярослав Осмомисл повернувся до Галича з берладської землі.

Берладські ворохобники були розгромлені. З їхніх вожаків мало хто оцілів. Кого повісили, кого в залізах пригнали до Галича, хто загинув у бою, а хто врятувався втечею поза межі Галицького Князівства. В бою із княжим військом згинув і боярин Димітрій. Його ватаги скоро розбіглися хто куди, втікаючи від суворої кари, що їй наготували ворохобникам княжі воеводи — Михайл і Вовк.

Княжі полки з перемишлянської землі почали залишати територію Берладщини.

Сунули болотяними дорогами довженні товари, брѣохкали в болоті комонники й піші вої, тягнулися безконечними рядами. Всіми шляхами в галицьку землю йшло військо, залишаючи за собою сполоханих і стривожених ворохобнею берладців, спалені вєсі, дворища та зруйновані городи, над якими злітало хмарою крикливе гайвороння й сумовито вили бездомні собаки.

Воевода Вовк залишився ще на деякий час у Берладі із двома комонними полками, щоб допомогти воеводі Михайлові навести в Берладщині лад і порядок. Він теж прагнув вибиратися додому як тільки настануть перші морози. Хто зна, чи не доведеться йому навесні рушати походом у київську землю? Щось про те натякав князь, від'їжджаючи з Берладі. Війна зі

суздальцями зятяглася, й воевода Григорій вимагав від князя свіжих сил. Сам він нездужає, і, мабуть, князь призначить його, воеводу Вовка, воєначальником усіх галицьких військ у київській землі.

Чап... чап... чап... — чалапають болотом піші вої.

Де ти, моя ладо, забарилася,

Може ти у когось залюбилася?.. —

мугикають тиху пісню комонники, верствуючи далекий шлях до своєї Перемищини.

В Галичі звалилася на князя сила всяких клопотів і турбот. Ждали на нього угорські сли, франкони, ромені не давали віддиху старому Боровському, домагаючись зустрічі із князем, просилися до князя на послух — посадник Галича, тисяцькі, тіуни, путні бояри, купці, калагури й будівничі. Часом князь і пообідати не мав коли.

Коли тільки знаходив вільний час, виїздив у супроводі невеликої охорони до Настасиноного терему. У дворі назустріч князеві кидалися великі чорні собаки. Вони радісно підплигували біля князя, гавкали, намагалися лизнути князя по лиці й галасливо супроводжували його до дверей новозбудованого терему, який розкидався широкобобою високою будівлею, з вежицями, з безліччю різнорідних вікон, мармуровими колонами й широкими сходами з тесаного червоного каменю.

Князя завжди зустрічав дворецький Василь, що доводився далеким родичем Настасі, або й сама Настася, яка, радіючи приїздом свого любого Ярослава, вела князя до кімнати їхнього синка. Князь ставав над маленьким ложем і дивився на сплячого сина, або брав на руки немовля й ніжно тулив його до своїх грудей. Коло князя стояла усміхнена Настася. Ця крихітна істота — немовля — міцно еднала їх, і вони чулися безмежно щасливими. Князь забував усі державні клопоти й не думав про те, що в його теремі живе нелюба дружина. Тут, у цьому затишному теремі, захищеному серед високих дерев, із якого можна було бачити Дністер, що в'юнився між полями,

верхи галицьких церков і безкрає густолісся, розкинене біля княжого города, князь знаходив спокій, вдівілля та відпочинок.

Інколи, як приїжджав сюди на неділю, ходив із Настасею в поле, або велів сідлати коней, і їхати прогулюватися. Часом відвідували Чагрових і повертали до терему пізно вночі. В понеділок князь вертав з охороною до Галича і знову з головою поринав у державні справи.

Із княгиною Ольгою зустрічався рідко. Зате дочки, веселі дівчатка, завжди прибігали до нього. Князь бавився з ними, коли мав час, розповідав їм казки, а коли у нього не було часу, тоді обділяв їх подарунками й велів, щоб прийшли до нього на другий день. Особливо прив'язалася до нього донечка Оленка, яка залюбки слухала казок та розпитувала батька про все, що її цікавило. Цікавого ж у княжему теремі стільки, що ой... леле! Оленці вельми подобаються Боровський і Люборадич. Вона знає, що ці два поважні мужі — це найближчі люди її батька. Боровський завжди любить із нею погомоніти, а Люборадич навіть дозволяє їй заходити до скарбниці. Скільки ж там грошей! Ой, як багацько!.. Лежать вони купами у великих, кованих залізом, скринях та веселять очі своїм блиском. У скарбниці теж лежить рівненько покладане грубе золоторіззя. Воно таке блискуче, що аж за очі ловить. Оленка завжди дістає від Люборадича в подарунку золоту монету, а коли похвалиться матері, то княгиня сердиться і кричить на неї, щоб вона не брала від Люборадича ніяких грошей.

Радо крутиться Оленка також біля дворецького. Вдвійку вони обходять не раз увесь терем. Оленці цікаво спостерігати, як дворецький заглядає в кожну закутину княжого двору й ніщо не уйде його пильної уваги. Ось він зупиняється й лає за щось отроків, нападається на служків, говорить довгенько щось покладникові¹¹⁰ та покрикує на гудців, називаючи їх

¹¹⁰) Покладник — завідуючий княжими кімнатами.

ледацюгами. Оленку це дивує. Аджеж гудці так гарно грають на всяких пирах. Навіщо називати їх ледачими?

Заходять у сад.

Стоїть він безлистий і сумний.

Тут і там лежить іще пожовкле, покручене й пом'яте листя, а взагалі сад дбайливо загребаний. Тягнеться по ньому старий дід-садівник Рись із великим віником та підмітає стежини. Рись — старий воїн. Із молодих років служив у раті, ходив у далекі походи, а коли постарів, і рука вже не могла вправно володіти мечем, князь Володимирко поставив його доглядати саду. Так Рись став садівником і вважав це не абиякою честю для себе. Що не кажи, а глядіти княжого саду — хвальне діло. Дбаеш, щоб сад не загустився травою та всякою рістнею, часом десь гілку доведеться обрізати, а коли сад вродить, тоді набіжать дівки, молодіці й парубки, тоді він повниться таким веселим гамором, що аж на городські вулиці розноситься. Молодь зриває жваво спілі яблука, груші, сливи та наповнює ними череваті плетені коші. Часом вдоволений дворецький і гудців покличе, щоб молодь забавилася після праці. Весело тоді буває.

В сад виходить не раз княгиня Ольга з дітьми, а князь також любить посидіти на лавці під вишеньками та все скаже ласкаве слово. Навіть владика, як відвідує князя, полюбляє часом зайти в сад, особливо навесні й улітку. Не один боярин, приїхавши по ділу до князя, загляне теж у сад і перекинеться слівцем із Рисем. Для княжих отроків і дитських дід Рись завжди приховує запашні яблука і смаковиті груші. З такими вітрогонами треба жити у злагоді, щоб пакости не чинили.

Дворецький бачно проглядає сад і не знаходить нічого, що могло б привернути його увагу. Погомонівши хвилину з Рисем, дворецький з Оленкою йдуть далі. Оленка не наважується йти до батька, бо у нього багацько всяких діл, і він не матиме часу з нею бавитися...

Справді, князь мав чимало різних клопітливих справ. Тількищо вийшов від нього старший бирич Володимир, маючи княже веління, щоб розшукати боярина Сірославича і взяти його в заліза, як уже до князя голосився священик Іпоколон, який вносив скаргу від владики Косьми на коломийського посадника за те, що той скривдив задушних людей¹¹¹. Поговоривши з Іпоколоном, князь негайно викликав бирича Андрія та приказав йому встановити нагляд за чужоземними мніхами в Галичі, з якими, як йому відомо, частенько шушукаються довірені люди княгині Ольги. Відправивши Андрія, князь позвав до себе варязького воеводу Куніголда й доручив йому готуватися в похід на допомогу воеводі Гордієві. В похід підуть два полки галицьких воїв, два варязькі полки й берендійські комонники. В київській землі вони повинні пробути до весни, поки не прибуде зі своїм військом перемиський воевода Вовк.

— Чи безпечно лишати Галич без раті? — затурбувався воевода.

— Галич не лишається зовсім без раті, — відповів князь. — У ньому перебуватимуть кілька сотень дружинників, одна сотня варягів і городська охорона. Всюди спокійно, так що немає чого турбуватися. Йти на поміч воеводі Гордієві конечно. Коли б так князь Святополк був здоровий, я вислав би його в похід, одначе йому щось нездоровиться, так що мусиш іти ти, воеводо.

Старий воевода, котрий іще служив князю Володимиркові, не розпитує багато. Він добре знає своє діло. Йти в похід йому не першина.

Хутко збігає коротка осіння днина.

Над Галичем лягають сиві тумани й затягають обрій. У городі загоряються світла — в домах, майстернях, у складах. Швидко весь Галич покривається

¹¹¹) Задушні люди — особи, що ними піклувалася Церква. Це були записані Церкві або випущені на волю холопи, богомільці, жебраки, недовчені поповичі, люди, які користали з церковних захистів, монастирів і шпиталів.

широченною, як оком глянути, мережею світел, якій наче й кінця не видно.

Варязька сторожа зачинає із грюкотом важенні ворота княжого двору.

Скоро Галич уповивається осіннім довгим вечором. Від ріки потягає холодний вітер. Небовиддя кучерявиться клубочливими хмарами.

Спроквола гаснуть світла у складах і майстернях. Утомлені ремісники розходяться додому. Поволі порожніють вулиці. Тільки часом десь іще проторохкотить порожній віз, проскаче опізнілий гінець та крокує сторожа, побрязкуючи зброєю. Звичайно це бувають варяги, які пізно вночі полюбляють доскіпуватися до перехожих, випитуючи їх, чого це вони волочаться так пізно по городі. Ліпше їм не попадатися.

Щовечора в Кириловій корчемині буває глітно.

Стоїть вона, ота корчемина, в такому місці, де перехрещуються дві рухливі вулиці — Спаська й Залуквянська, по яких завжди топчється всякий люд. Хто ж спрагнений, той ледве чи стримається від спокуси зайти до корчемини, давно небіленої, закурілої, зате просторої, в якій можна хильнути смаковитого меду, пива чи квасу. Дешевеньке вино Кирило продає за нікчемну монету, а добряче, старе вино, від якого крутиться в голові, у нього дорожитья, що ого!.. Та подається лише луччим гостям. Усяка ж сірома п'є звичайно гіркувате вино або квас та вдовольється при цьому шматком смачного м'яса, підсмаженого на вогні.

Часто заходять до корчемини й купці. Трапляються між ними грошовиті чужоземники, які щедро платять за добрячий хмільний напій і закуску, але вимагають, щоб Кирило ставив їм найліпше вино, найсмаковитіші шматки м'яса та ще й білі пухкі паляниці. Тоді Кирило розганяє сірому геть по кутках, садовить пихатих і чванливих купців за великий дубовий стіл, потемнілий від старости, й галасує на своїх доньок, щоб мерщій несли гостям вино та їжу.

Не гордували Кириловою корчеминою і вої, як теж

не оминали її княжі осьмники. На їх вид сірома звичайно нітилася, а здоровило-корчмар, який ніколи не вагався ані на мить вхопити за патли геть облилого чолов'ягу та вижбурити його за двері на вимощене камінням подвір'я, або затопити по зубах пащекуватого каменотоса чи ізвозника, вмить ставав вельми услужливим та догоджував осьмникам як лише міг. Із княжими осьмниками Кирило старався жити у злагоді, знаючи, що, коли не годитиме їм, тоді не ждати йому добра.

Самі ж осьмники не були такими страшними для Кирила, як тіун Милош із княжої скарбниці, який накладав урок та корчемиту¹¹²). Приходив Милош до Кирила раз у рік, звичайно в кінці студеня, й поява суворо-поважного тіуна з писцем, який ніс велику книгу під пахвою, робила корчмаря зовсім нещасливою людиною. Тіун похмуро наказував Кирилові здавати облік із цілорічного продажу напоїв, при чому корчмар повинен був точно сказати скільки то бочівок горілки, меду, вина, пива, квасу та інших напоїв він купив, скільки продав і скільки заробив. Кирило прів, сопів і червонів, мов каплун, а його русявобуйна розкуйовджена чуприна аж підносилася зі страху, щоб не бовкнути чогось необачного. Невмолимий тіун нещадно прискіпувався до найменшої дрібниці, а писець дріботів пером у книзі. Числа росли й росли, розтягалися на цілу сторінку й танцювали в корчмаревих наляканих очах.

Розпитавши про все як слід, тіун мовчки йшов оглядати корчемину, а за ним тьопав писець, готовий кожної хвилини розкрити книгу та зашкребти в ній гусячим пером. Милош заглядав у кожний куток, пхав свого носа в кожну кліть, нишпорав по всіх закамарках, спускався в погреб, рахував бочки, бочівочки, кадї, сулії, амфори, бочонки, бочечки, бурдюки, а то й великі пузатї жбани і пляшки, голосно проказуючи перелічене писцеві: »п'ять сулій квасу... , три

¹¹²) Корчемита — податок від чистого прибутку.

бочонки угорського вина... , дві амфори франконського вина...» і т. д.

Кирило присвічував писцеві і стурбовано вдивлявся в нанизані рівні рядки, хоч нічого з них не розумів, бо не знав грамоти. Закінчивши облік у погребі, тіун підіймався по кам'яних сходах угору, розсідався коло столу й, відігнавши Кирила, вираховував із писцем урок та корчемиту. Кирило аж тремтів за шинквасом, і серце у нього завмирало на думку, що тіун здере із нього силу-силенну грошей. Урешті, вираховавши все як треба, тіун звав корчмаря й велів писцеві прочитати який то урок та корчемиту він має заплатити до княжої скарбниці. Кирило починав бідкатися, лементувати й жалітися, що урок і корчемита надмірно високі й що він не може стільки заплатити.

Тіун, у свою чергу, грізно навідав на Кирила, погрожуючи, що велить посадити його в поруб, коли він не заплатить наложеного уроку й корчемити. Врешті, після довгих уговорювань і молінь корчмаря, тіун дещо зменшував урок і корчемиту, а навіть згоджувався, щоб Кирило заплатив негайно тільки одну половину грошей, — другу повинен заплатити в половині наступного року. Зраділий корчмар відраховував злотиці¹¹³, які тіун ховав у шкіряну торбу та, ще раз наказавши суворо Кирилові, щоб приніс до княжої скарбниці решту наложеного уроку й корчемити в половині року, бо інакше поруба йому не минути, виходив із корчемини. Тоді Кирило звалювався на лаву, мов важкий лантух, довго сопів, наче ковальський міх, та вголос лаяв тіуна, звичайно тоді, коли не було нікого стороннього в корчемині, обзиваючи його найгіршим здириком, якого лише носить собі Божа земляця.

Ввечері товпився в Кириловій корчемині всякий робочий люд — блюдники, кожом'яки, скудельники, замурзані ковалі, сидельники, веслярі, здателі. Приходили на часину і дрібніші міщани. Купці не захо-

¹¹³) Злотиця — золота монета.

дили в такий час, бо не хотіли сидіти побіч робочих людей, що їх срачиці, каптани та охабні смерділи потом і були жахливо замаргані. Вся ця горлиста, грубошкіра робоча братія веселилася, тягнула пиво і квас, здовільнялася дешевеньким вином, до якого Кирило потайки щедро додавав чисту воду, і їй зовсім було байдуже, що надворі вітер нагнав важкі хмари, й із них знову задощіло.

Ніхто не звернув уваги на те, що до корчемини ввійшов чоловік у старому потертому охабню, такий же старій із дірками хламиді й подертих чревіях, сам чорнобородий, із довгим розпатланим волоссям, хитрючими очима та трохи горбуватим носом. Прибулий одразу посунув до шинквасу й заготовів до Кирила:

— Налий но, брате, мені чревоугодного вина, бо жажду аки лев у пустині.

При тому він проворно блиснув сріблицею¹¹⁴ в руках, щоб показати, що він людина не без гроша, проте цієї сріблиці Кирилові не дав.

Кирило поставив перед прибулим вино і приглядався до нього. Цей умить спорожнив кубок, голосно крехнув і сказав, щоб налити йому вдруге.

Замість подати гостеві вино, Кирило простягнув руку:

— Плати!

Зайшлий хмикнув:

— Налий удруге, тоді заплачу.

— Плати, — повторив корчмар. — У нас так водиться. Заплати — наллю вдруге.

— О, лукава душе, — підвів палець угору чоловік, — чи не про таких же рік пророк Іов: »Приклони ухо твоє к нищому, бо хто дає нищому, не збідніє...«

— Хіба ж ти нищий? — скривився Кирило. — Аджеж сам перед хвилиною показував мені сріблицю.

— Аз — слуга Божий.

— Не виглядаєш на такого, — засумнівався корч-

¹¹⁴) Сріблиця — срібна монета.

мар. Його вже почала веселити розмова з чудакуватим чолов'ягою, хоч він твердо рішив не дати йому вдруге вина, поки цей не покладе сріблицю.

— Мракоумна ти простота, — похитав головою прибулий. — Хіба ж тобі відати Божі замисли? Вони ж мене поставили на путь сію. . .

— Тобто яку? — допитувався Кирило.

— Аки птиць небесних. Вони не сіють, не жнуть, а проте живуть.

— Ти не птиця, а людина. . .

— Сказав уже, що ти простота велія. Куди тобі розуміти мудрість сію? Ти ось краще налий вина та дай мені щонебудь їсти.

— Плати! — вперто повторив кочмар. — Заплатиш — буде вино й дам тобі добряче попоїсти.

— Да ввержен ти будеш у гісну огненную, людоморе, — бідкався чолов'яга, — коли не розумієш, що яствіє і питіє, і прочая во славу Создателя плоти нашої служат.

Корчмар розкрив рота, щоб відповісти зайшлому чолов'язі, але в тій хвилині ввійшов до корчемини високий поставний осьмник. У нього була довга поза коліна м'ятла, з-під якої проглядав панцер, а при боці висів довгий меч. Цього осьмника Кирило знав, бо він час до часу навідувався до корчемини та любив поговорити з людьми про це і про те.

— Ось чоловік не хоче заплатити за вино, — пожалівся корчмар осьмникові.

— Чому не платиш? — звернувся осьмник до зайшого.

Той тергонув рукою свою кошлату бороду.

— Жажду питія і яствія, так це адське чадо не дає. . .

— Заплати за те, що випив, потім дам знову, — настоював корчмар.

— Заплати! — притакнув осьмник. — Хіба в тебе немає грошей? . .

— Має він гроші, — підхопив корчмар, — сам мені показував. . . Каже, що він слуга Божий, а хто такий,

то й не довідаєшся.

— Ти хто? — суворо глянув осьмник на чолов'ягу.

— Аз ерейського дому літоросль...

— На инока не виглядаєш...

— Із задушних людей аз грішний, — відкашельнув прибулий. — Ізогнан із монастиря і аки нищ і убог принужден вести житіє...

— Завіщо ж тебе вигнали з монастиря? — поцікавився осьмник.

— Не покоровся ігуменові. Зіло¹¹⁵ адський чоловік.

— Погано ти чинив, — хитнув головою осьмник.

— Хіба ж не каже Святе Письмо: »Повинуйтеся наставникам вашим і покоряйтеся«.

— Правду рек еси, — підхопив зайшлий, — але й покора має свої межі.

— Значить, ти їх переступив, і тебе за те погнали в шню з монастиря, — посміхнувся осьмник.

— Істинно так воно й було, — зітхнув чолов'яга. — Мусів я блукати по світі, був у Святій Землі, сходив цілу Венецію, пройшов угорські пушти й оце знову повернувся на свою землю.

— Ого! — вигукнув корчмар. — Виходить, ти чоловік бувалий.

— І княжний, мабуть, — докинув хтось із гурту зацікавлених, які обступили осьмника й зайшлого чолов'ягу.

— Реку вам, братіє, — замислився на мить прибулий, — що багато вчених книг я прочитав і слухав мудрих зіло людей, а, пізнавши життя, знайшов у ньому багато мудрости. Vanitas vanita tum et omnia vanitas...¹¹⁶

— Бог тебе знає, чоловіче, по якому ти говориш, — здвигнув плечима корчмар.

Осьмник зметиковав, що зайшлий чоловік книжна людина і, знаючи, що князь полюбляє з такими людсьми поговорити, вирішив забрати чолов'ягу до княжо-

¹¹⁵) Зіло — дуже.

¹¹⁶) Vanitas vanita tum et omnia vanitas — Марнота марнот, і все марнота.

го двору. Все таки чоловік пройшов чимало світу, і князеві напевно буде цікаво послухати його розповіді.

— Бачу, що ти чоловік книжний, — заговорив осьмник. — Ти, мабуть, не з Галича? Звідки ж родом і як тебе звати?

— Родом я з Бакоти, а звать мене Вервеном.

— Так ось що, Вервене, — урочисто проказав осьмник. — Завтра підеш зо мною до княжого двору. Може, наш ясний властель схоче з тобою поговорити. Сьогодні ти тут і заночуй. Ти ж, Кириле, — звернувся до корчмаря, — дай гостеві повечеряти та приготуй йому нічліг.

— А як буде із запластою? — турбувався Кирило.

— Не турбуйся. Може навіть одержиш її із княжого двору... Якщо ж не одержиш, то не збіднієш, — поглузував усміхнений осьмник із корчмаря.

.

В тому самому часі, коли умний Вервет засипляв безтурботним сном на швидкоруч зладженій одрині¹¹⁷ у страшенно тісній комірчині Кирилової корчемини, на другій стороні широкопростірного Галича, недалеко базарної площі, в подібній тіснуватій кімнаті заїзного двору, в якому саме зупинилися купці з ляцької землі, при підсліпуватому світлі сиділи на лавицях біля столу два мужчини. Вони розмовляли вільно по-латинському, а при тому попивали грітий мед, що заносив приємним запахом на всю кімнату, завалену чи не до половини лантухами та великими шкіряними торбами, туго напханими різним товаром.

Брат Фльоріян ніяк не був схожий у своїй купецькій ноші на смиренного монаха. Навіть чуприну відпустив таку, що з тонзури і сліду не стало. Нікому не прийшло б на думку, що оцей чорнобородий, поважного вигляду чужосторонній купець — це переодягнений монах, висланник опата Чероллі, котрий, сидючи у Кракові, здійснював по через своїх вислан-

¹¹⁷⁾ Одрина — постіль, ліжко.

ників, таких як брат Фльоріян, таємну місію з доручення Його Святости.

Зате брат Норберт ходив завжди у своїй монашій сутані, й галичани знали його як франконського монаха, котрий уже й розмовляти навчився слабкувато по-їхньому. Брата Норберта вельми цікавило все те, що діялося в ляцькій землі, в його рідній Франконії та в Римі, куди оце нещодавно їздив брат Фльоріян, і він засипав прибулого безлічню питань. Брат Фльоріян смакував мед і, не поспішаючи, заспокоював його цікавість. Розповідати йому було про що.

Ось повернувся зі Святого Міста, де вдостойся бачити Його Святість. Перед тим побував у німецькій землі... Багато подорожував брат Фльоріян, нес-труджений слуга Його Святости... Новини?.. Боже мій... Скільки їх!..

На заході великі неполадки. Рудобородий імператор заплутався в довгу війну з Льомбардською Лігою. Вона сильна, й імператорські війська не можуть її перемогти. Ліга укріпила Олександрію, відбудувала Мілян й утворила свою добру адміністрацію. Його Святість кинув клятву на імператора. Проте ж Рудобородий не злякався її і проголосив Пасхалю III Папою... .

— Грішні діла діються, брате, — похитав журливо головою брат Фльоріян. — У монастирях розвелося словоблудіє, лакімство, грошолобіє, зависть, а тілесні пристрасті шматують чистотний ум монастирських братчиків... .

На лиці брата Норберта пробігла невидима усмішка. Він знав добре, що серед множества монахів бувають одиниці, котрі справді є Божими слугами, сповнені самовідреченням, святістю й любов'ю Бога. В інших під шорсткими сутанами бурлитья кров, ум мрячитья похотями, а молитви стають лише порожнім шевелінням уст... Місячні ночі виганяють братчиків поза високі монастирські мури в обійми розпус-ти, де шумить перлисте вино й до сутан горнутья пружні дівочі перса... . Що допоможуть поклони й дов-

гогодинне стояння навколiшках, коли перемагає сила природи?.. Та чи й можна замкнути людський ум у кам'яну келію? Вбити самовільним чи примушеним аскетизмом?!

— Ні! Й ще раз ні! — аж здригнувся брат Норберт.

— Сатана розпустив свої сірчані погубні шупальця по Божих оградах, — гомонів брат Фльоріян, — і безсоромно внадився в мислях багатьох братчиків. Розповідали мені, що дехто навіть із нечистим розмовляв і йому сповідався...

— Свят!.. свят... свят... — перехрестився брат Норберт. — Чи не диво?.. Це ж погуба душі. Як же ж тому зарадити?..

Такому братчикові, який попався в бісівські тенета, дають звичайно їсти хліб зі свяченою сіллю. Сатана не любить соли, а від свяченої втікає щодуху. Потім ставлять такого братчика на велику покуту з бичуванням, довгим постом і молитвами. Так довго, аж поки його розум зовсім не очиститься від диявольських спокус. Іноді буває, що нечистий таки вхопить братчика у свої кігті і його задавить. Кажуть, що це страшна смерть. Братчик піниться, хрипить, рве волосіницю на собі, завертає страшно очима й у муках умирає. Тоді в келії розноситься сірчаний сморід, а під вікном показуються цап'ячі або кінські сліди... Часом Божий перст карає такого грішника, спалюючи його громом... Молитва, піст, праця, покута, — це двері вічного щастя... *Ora et labora!*¹¹⁸ Чи не так, брате Норберте?

— Так, достойний брате, — якомсь беззвучно при-
такнув брат Норберт.

Вчував досаду, а в його голові звивалася глумлива думка: »Й цей стару пісеньку співає«... Та не відважився щось відповісти. Брат Фльоріян старший і вищий у чині за нього. Може він і сам не вірить у те, що говорить. Бог створив світ і людину й поставив закони світу. Людина є Божим творивом і все, що во-

¹¹⁸⁾ *Ora et labora* — Молися і працюй.

на потребує, є згідне з Божим законотворінням. Людині кажуть, що того або тамтого їй не вільно чинити, мати чи мислити, бо це — гріх. Чому гріх?.. І що таке гріх?.. Чому за гріх людину має постигати Божжа кара, коли Бог є милосердний? У чому ж лежить, урешті, щастя людини?..

Шукав ясної відповіді на свої найтаємніші мислі і її не знаходив. Не знайшов її у франконських манастирях, ані в ляцькій землі. Шукав її пильно у грецьких книгах, що їх позичав у священика Іпоколону, співаючи над ними довгими ночами, шукав її також у церквах, куди заходив переодягнений за міщанина. Притулившись до кам'яного стовпа, з напругою вслухався в Богослуження, вдивлявся у страждаюче лице Христа, а його уста шепотіли: »Ессе homo!«.

— Високопреподобний опат звелів мені довго не затримуватися в Галичі, — перебив гість думки брата Норбертові. — Йому треба знати про все, що діється тепер у столиці Галицького Князівства, що ти, брате, розвідав тут за час свого побуту та що вчинив для нашої святої віри?..

Брат Норберт почав розповідати. Розповідав довго, й так само довго блимала свічка.

В її миготливому світлі ще гострішою ставала Фльоріянова борода, а в його очах спалахували вогники хвилюючої цікавості чи невдоволення, які чергувалися з люттю. Це вже не був той монах, який перед хвилиною говорив про молитву, милосердя, піст, любов і покору, а холодний, небезпечний чоловік, котрий уміє затівати різні крамоли, не жалюючи анітрохи людської крові.

Брата Норберта огорнув страх.

Він уже став поволі відвикати в галицькій землі від таких жорстоких людей. Тут люди інші. Чому він має діяти проти них?..

У його душі наростав тихий бунт. . .

А тим часом у непроглядній дощовій темряві, в

заглибині міщанського дому, що стояв навпроти заїзного двору, тулилися до муру дві кремезні постаті.

— Довго сидять монахи, — невдоволено буркнула одна з них.

— Справді довгенько, — погодилася друга, не спускаючи очей із невеликого слабувато освітленого вікна заїзного двору.

Це були княжі биричі, які слідкували за монахами.

XVIII.

има проминула в Галицькій Волості спокійно.

Спокійно було й на княжому дворі. Князь щоденно займався державними справами, приймав чужоземних послів, радився зі скарбником, печатником та іншими своїми найближчими дорадниками, їздив до Настасі, а ночами читав нові книги, що їх привезли йому грецькі сли з Константинополя.

Час до часу зустрічався із владикою Косьмою. Обидва мали завжди про що говорити. Відносини між князем і княгинею Ольгою погіршилися в такій мірі, що княгиня не говорила до князя й перестала приходити на бенкети, вимовляючися злим здоров'ям, хоч на княжому дворі всім було відомо, що вона здорова. Дітям важко було розуміти, що це скоїлося між батьками, й чому вони не говорять між собою, одначе не наважувалися розпитувати про будь-що батька чи матір. А втім, мати була до них теж холодною, й вони більше горнулися до батька, ніж до неї, а вже не відставали від їхньої старої няні Ярини, яка їх виносила на своїх руках. Няня знала безліч казок, і дівчатка залюбки слухали, як вона їх розказувала.

Княжич Володимир не любив казок. Зате він уже їздив на коні, вчився метати малим, для нього зробленим списом та орудувати луком. Почав теж учитися грамоти, хоч наука не давалася йому легко. В науці його випереджувала Оленка, яка дуже скоро схоплювала грамоту, що її вчив старий монах Ірней.

Князь не захоплювався своїм сином. Володимир пішов удачею у свою матір. Був такий же холодний,

непривітливий, а при тому ще й зухвалий, та виробляв усякі пакості старому Іренеєві.

Весна того року була рання.

Вже з початком сухія¹¹⁹ несподівано потепліло.

Сніг почав танути, й зі заходу повіяв лагідний весняний вітер.

На Дністрі тріскав лід із страшним гуком, і рушила пластата крига. Сунула вона поволі величезними пластами, які із глухим гуркотом зударялися, навалювалися на себе, перекидалися на боки, тріскотливо стовкалися одні із другими, творячи льодові горбовища на ріці, котрі кололися, торощилися та зударялися з такими ж самими криговими зламами так сильно, що ріка аж стогнала та двигтіла грізною навалою блискучого льоду.

Сніг танув на очах. У додатку линув теплий дощ, і поля стали чорніти. На деревах показалися бруньки, а узлісся забілили пролісками. Швидко протряхала земля.

Старі смерди дивом дивувалися. »Давно не пам'ятали такої ранньої весни. Дай, Боже, добрий рік« — хрестилися вони та йшли ладити сохи.

Над полями злітали жайворони й виспівували радісну весняну пісню.

На дорогах усе ще болото. Його місили завзято сотні перехожих, які квапилися до Галича, розбивали його важкі купецькі вози, розбризкували на всі боки комонні гінці, що мчали вихром до столичного города, або вискакували з городських, пильно стережених, воріт і розбігалися в різні сторони — на захід, у Перемиську землю, на північний схід до Погоринщини, на схід на Поділля, в Берладщину або прямо на південь, ген у гори.

Несподівано в Галич нахлинули звідкілясь полки княжої раті. Город заройвся озброєними воями. Що таке?! Міщани стривожені. Війна, чи що?.. Звідки

¹¹⁹⁾ Сухій — березень.

взялося так багато раті?! Підходили до воїв, розпитували й заспокоювалися.

Це перемиський воевода Вовк ішов зі своїми полками в київську землю. Князь висилає туди свіжу рать і відтягає полки воеводи Гордія. Тож перемишлянці відпочили в Галичі кілька днів і подалися далі в дорогу.

Настали весняні погідні дні.

Ліси й сади почали повагом одягатися в зелень, а земля вкрилася травою і квітами.

Одного дня до князя Святополка прийшов якийсь убого одягнений чоловік — не то воїн, не то слуга — і, сказавши князеві, що він приходить від путнього боярина Сірославича, тицьнув йому писульку в руки. Князь упізнав карлючкувате письмо суздальського боярина. Сірославич написав тільки два слова: »Готуйся — виступаємо!«

Був гарний і тихий вечір.

На землю лягали спроквола сутінки, а на погідному небовидді показувалися несміливо перші зірки.

Князь Ярослав із кількома дружинниками їхав до Настасі. Був веселий та безтурботний і весь час розмовляв із ними.

В'їхали в ліс. Коли заглибилися у нього досить далеко, нагло пронісся різкий свист, і з-за дерев та кущів вискочили озброєні їздці й кинулися на княжих дружинників.

— Бий княжих собак! — загаласували напасники.

Князь вихопив меч. У лісі було темнуватого, й він не міг зорієнтуватися, хто це на нього напав. Закипів бій. Залунали крики, понеслися зойки та передсмертне харчання.

— Князя взяти живим! — пролунав чийсь владний голос.

Князь закусив губи й почав рубати мечем на всі боки. Але бій уже кінчався. Хтось із нападаючих, крутнувши коня, підскочив до князя ззаду і глемезнув його чимсь важким по голові так сильно, що князь знепритомнів і звалився на землю...

Боярин Сірославич виїхав на дорогу.

— Стягайте одержу й передягайтеся! — звелів він кільком боярам. — Їдемо до Галича!

Коли наблизилися до нього, боярин Сірославич поїхав зі своєю ватагою стежинами, щоб їздців не могли запримітити з городських мурів, а бояри, перебрані в одержу повбиваних дружинників, поїхали прямо до городських воріт. Там їх не затримували й не розпитували, бачачи, що це вої з особистої охорони галицького князя, і пропустили в город. Тієї ж миті їздці кинулися рубати мечами заскочену сторожу, й за кілька хвилин знищили всю. Бояри відчинили ворота, й ними вїхала до Галича вся ватага Сірославича.

Напасники, розсипавшись, подерлися на мури і швидко повбивали сторожових воїв. Тепер коло воріт і на мурах стали люди боярина Сірославича. Переодягнені бояри поїхали до княжого двору. Вслід за ними, приховуючися поза домами, просувалася озброєна товпа, яку вів боярин Сірославич.

Головному воротареві княжого двору стало дивно, чого це княжі охоронці повернулися назад без князя. Такого раніше не бувало.

— А де ж це князь? — насторожився воротар.

— Він лишився ночувати, а нам велів вертатися до двору, — почулася відповідь.

— Але чому ж то? — сумнівався воротар. — Князь ніколи не відсилав вас до двору. Ви ж мали приїхати з ним завтра вранці. . .

— Говори до гори, а гора горою! — розсердився старший із їздців. — Не наше діло, що князь учинив. Сказав нам вертатися, й ми вернулися. От скоріше відчиняй ворота й не бався в здогади — чому та що!

— Щось воно не так, — бурмотів воротар, а по хвилині гукнув помічників:

— Миколо! Поможи відчинити ворота. . .

Важкі, ковані залізом і густо цвяховані, ворота закрипіли, й воротар, відчинивши одне їхнє крило, пустив у двір вершників.

Тут же він і впав із розчерепленою головою, а його помічник навіть не встиг крикнути, як був піднятий на списи.

Швидко у княжий двір почала вливатися озброєна товпа.

Її помітили на мурах, і хтось затрубів у ріг на тривогу. З різних будинків повибігали варяги й, побачивши натовп, кинулися до зброї.

У княжому дворі піднялася тривога.

Загнали роги, й варяги посунули стіною на напасників. Вони рубали й сікли люто, але до наступаючої товпи добігали і приєднувалися суздальці зі своєю челяддю й давили варягів з усіх сторін.

— Рубайте їх, клятих! — репетував Сірославич, урізуючись у криваву гущу, в якій скажено дзвеніли мечі, бризкала кров і густо падали трупи. На варягів сильно натискали, й вони шалено відбивалися, дорого продаючи своє життя.

В городі спалахнула пожежа. Це люди Сірославича підпалили якийсь дім, щоб подати знак боярським загонам, які надтягали до Галича, що Сірославич уже в городі.

Зойкнув тривожно великий дзвін на дзвіниці церкви св. Миколая.

Сполохані міщани, купці й ремісники вибігали зі своїх домів, не знаючи, що діється в городі.

Вулицями гнали озброєні вершники й щось дико кричали, із княжого двору нісся гул, вигравали тривожно роги й бігали стривожені торки.

В город вїздили загони боярських слуг та всяких звербованих гультіпак. Уся ця галайстра з диким криком і вереском заливала вулиці, різалася з варягами, торками та княжими дружинниками, а проворні крикуни вганяли по вулицях, горлаючи, щоб люди йшли різати варягів та вбивати княжих посіпак, бо князя вже немає в живих, а Чагрові й Підгорецькі хочуть захопити Галич у свої руки.

— Чарівниця з Чагорова погубила князя, — репетували крикуни.

— Чули, що кричать? — метушилася сірома. — Айно ходімо!

— Куди ж ви йдете? — пробували опам'ятувати натовп розумніші люди.

— Князя вбито!

— Погубила його чарівниця Чагрівна!

— Смерть Чагровим!

Такі вигуки неслися щораз частіше в товпі, яка росла з кожною хвилиною, тиснулася вулицями й перла наосліп на списи княжих воїв, котрі завзято оборонялися й падали, порубані сокирами, а то й розчавлені розбехтаним натовпом, який вирував, галасав, шумів, кидався люто на варягів і торків, а осьмників розривав на місці.

На Спаській вулиці загорілися склади, й розхристана босячня повикочувала дебелі бочки з вином та кадї з пивом і квасом та й почала похмелятися. Коло собору відбивалася сотня варягів, оточена з усіх сторін розшалілою товпою. Варяги виглядали страшно. В порубаних кольчугах, обкривавлені, обкурені димом, що слався з палаючих поблизу домів, вони наклали довкола себе гору трупів і рубалися скажено до останнього чоловіка.

Налякані ченці і священники збіглися до владики. Вони, позамикавши й позакладавши засувами всі двері та входи до єпископської огради, молилися і тремтіли зі страху.

На княжому дворі все ще кипів бій. Княжі дружинники й варяги відступили під стіни терему. Один за одним падали вони, пробиті стрілами, проколені списами чи порубані келепами. Все подвір'я княжого двору було встелене густим трупом. Укінці напасники таки перемогли, й коли вже впав останній воїн, боярин Сірославич звелів занести князя до його одпочивальні, поставив біля неї сильну сторожу, а сам із князем Святополком та боярами метнувся розшукувати печатника Боровського й Люборадича. Старого печатника знайшли з розрубаною головою. Лежав на долівці в одній із кімнат, а поторощені столи, скам'ї

та лави й навалені гусяком трупи княжих дружинників та ворохобників вказували, що тут несамовито сіклися. За Люборадичем слід пропав.

Сірославич лютував і звелів розшукати княжого скарбника за всяку ціну та привести його до двору. Поставивши сторожу біля хоромів княгині Ольги, щоб бува товпа не вдерлася туди, він піднявся на башту.

Перед ним розкинувся тривожний вид. Ціле подвір'я було одним великим побойовищем, на якому юрбилися озброєні люди. Вони ховзалися в калюжах крові, топталися по трупах, кричали, лаялися та метушливо грабували мертвих варягів і дружинників.

У городі горіло в кількох місцях. Полум'яні язики вистрибували високо вгору, й чути було тріск перегорілого дерева, що звалювалося на землю. Тривожно голосили дзвони. На вулицях гула товпа, з якої раз-у-раз виривалися дикі вигуки, зойки, голосіння, грім-ка лайка та прокльони. Десь важко гупали топори. Мабуть, розбивали якийсь склад. Із пристаней спішно відпливали вниз рікою легкі воєнні судна, на яких повтікали всі, хто остався в живих — княжі вої, осьмники, тіуни та биричі. Втікали також із Галича пішки передягнені княжі службовці, й чимало їх погинуло в часі втечі, вбитих розшалілою товпою.

Сірославич задоволено потер руки.

»Ліпше не може бути. Князь під сторожею. Треба подумати в який спосіб його позбутися. Княгиня рішуче настоює, щоб князь лишився в живих. Але що вона може вчинити? Ха!.. Вся сила і влада в моїх руках... Княгиня буде чинити те, що я їй прикажу. З Чагровими й Підгорецькими треба розправитися якнайскоріше... Та галицькі бояри зроблять це без мене!..«

— Достойні бояри, й ви, браття! — звернувся Сірославич голосно і владно до натовпу. — Вигубили ми сьогодні чужих та княжих служак і добре вчинили. Проте, ми все ще не зробили одного, вельми важливого діла...

— Що таке?!

- Що за діло?
- Про що він говорить?!
- Кажи, боярине!

Сірославич заспокоїв натовп рухом руки, а тоді продовжував:

— Ви знаєте, що наш князь важко хворий. Це чари чаклунки Чагрівної, і ми привезли його ледве живого до терему. Не допустимо, щоб чарівниця принесла коньчину нашому князеві. Треба її схопити й поступити з нею так, як і слід із чарівницею.

— Смерть Чагрівні! — почувся вигук.

Натовп заревів.

— Смерть чарівниці!

— На вогнище її!..

— Смерть Настасі!

— Бий Чагрових і Підгорецьких! — заверещав котрийсь із боярів.

— Смерть Чагровим!

— На гілляку всіх Підгорецьких!

Слухаючи рев натовпу, бояри раділи й лукаво підсміхалися до Сірославича. Він ударив з усієї сили мечем об щит, потім почав кричати:

— Тихо! Спокій! Слушайте, що казатиму! Бачу, що ви всі згідні в тому, щоб покарати смертю чарівницю і змести Чагрових та Підгорецьких. Чи не так воно?!..

— Так!!! — заревла товпа.

— Гарзд, — почав знову Сірославич. — Бояри Андрій і Кремінь пойдуть зі своїми загонами до Чагрових, бояри Ставномір і Турославич — до Підгорецьких, а ти, князю, — це до Святополка, — поїдеш негайно до терему чарівниці, схопиш її і привезеш сюди.

— А що зі сином?

— Сина теж. Терем спали, щоб і сліду не осталося із гріхолюбного кубла...

.

Перелякана Настася дрижала зі страху, слухаючи княжого бирича Миколу, який вирвався чудом із кня-

жого терему, й, ледве переводячи дух, розказував про страшні події в Галичі.

Сотський Ігор, який старшував над охороною Настасиноного двору, вельми стривожився вісткою, що ворохобники захопили Галич. Умить зміркував, що з терему Настасі треба втікати якнайскоріше. Сказав їй про це.

— Але куди? — затурбувалася Настася. — Хіба до батьків?

— Добре, їдьмо туди, — погодився сотський.

Не гаючи часу, виїхали негайно.

Сотський віз Настасиноного сина й усе торкав острогами свого коня. Поруч їхала Настася, а за ними дружинники.

Ніч була тривожна.

Над Галичем стояла велика заграва. В селищах неспокійно вайлували собаки.

До дворища Чагрових було далеченько.

Виїхавши з невеликого молодняку, що сусідував із просторим лугом, Настася голосно скрикнула, й сотський рвучко зупинив коня. В далечині горіло дворище Чагрових. . .

— Боже мій! . . Батьки. . . Мої батьки. . . — залебеділа у сльозах Настася.

— Нічого ми їм не поможемо, — сказав глухо сотський. — Хай їх Бог рятує. Ми мусимо самі рятуватися. Куди ж тепер поїдемо? . .

— Не знаю, — хлипала далі Настася.

— Пробуймо дістатися до Підгорецьких, — надумав сотський. — Вони живуть далеко від Галича, може ворохобники туди ще не дібралися.

Потиснули коней.

Після годинної їзди дорога пішла глибоким яром. Треба було його переїхати, щоб вибратися на узгір'я, за яким уже було дворище старого боярського роду Підгорецьких.

Виїхавши з яру, побачили за узгір'ям велику заграву.

— Підгорецькі також горять, — промовив понуро сотський. — І їх досягли кляті змовники...

Вихопилися на узгір'я. Дворище Підгорецьких палало. Видно було, як на подвір'ї моталися озброєні люди, виносили щось із домів і вантажили на гарби й коней.

— Грабують, падлюки! — скреготнув злісно сотський зубами.

Сумно ревів на дворищі випущений скот і вили собаки.

— Куди ж тепер? — несміливо запитав один із дружинників.

— Їдьмо до мого батька. Там переждемо лихо, яке так несподівано грянуло на нас, — радив сотський.

— Роби, як знаєш, — зітхнула важко Настася.

— Їдемо! — рішив сотський.

Проте від'їхали недалеко.

Біля густого чагарника обскочила їх товпа озброєних боярських слуг. Старщували над ними бояри. Доглянувши Настасю, вони підняли голосний крик.

— Чагрівна!.. Беріть її живцем!.. В'яжіть її!..

Задзвеніли мечі. Дружинники рубали ними куди попало, розколювали чеканами голови, і від їхніх ударів напасники звалювалися на землю один за другим. Але на них наскакували десятки інших слуг, звалювали їх із коней і тут же затовкали на смерть.

— Рятуй мого сина! — розпачливо крикнула Настася сотському.

Сотський, мов опалілий, зострожив коня й, рубаючи мечем, вирвався з бою і стрілою кинувся в чагарник. За ним послідувала челядь, але чагарник виявився густий і колючий. Не легко було крізь нього пролізати. Тернина рвала одіж, ранила обличчя й руки, і челядь із голосним криком почала виходити з чагарника, покинувши гонитву за сотським. На неї люто накинулися бояри: »Де сотський із дитиною?.. Зараз же його розшукайте, хоч би тернина повиколувала вам ваші сліпаки! Рушайте!« При чому бояри

почали смугувати челядь нагаями, й вона, галасаючи, знову мотнулася в чагарник.

Зміркувавши, що піша челядь не схопить комонника, бояри й собі метнулися в погоню за сотським. Та він мов крізь землю провалився. Бояри ганяли, мов навіжені. Челядь обнищпорила всі куці й видоліни на полях, але сотського не знайшла.

Захекані й сердиті бояри врешті перестали ганятися за сотським і рішили їхати до Галича. Все таки, що й не казати, — мають у своїх руках чарівницю. Звичайно це погано, що клятий сотський із дитиною вирвався їм з-під рук. Сірославич лютуватиме. Проте, це не біда. Вранці вишлють загони в околиці Галича на розшук за сотським. Упродовж ночі він далеко не заїде...

Так розміркувавши, бояри взяли між себе зв'язану Настасю й вирушили до Галича. За ними їхала й ішла челядь та стогнали на конях поранені.

Сотському Ігореві пощастило таки справді чудом вирватися від розлючених боярів та їхньої челяді. Поки боярські посіпаки плуталися в тернині, він, потрапивши на вузьку стежину, погнав нею, мов вітер, переїхав чагарник, промчав через поле й загнався у глибокий яр. Їхав ним довго. Зупиняв коня, наслухував і їхав далі. З яру дістався в густий ліс. Ген, далеко позаду себе, чув крики і свисти. Погнав коня, що духу стало. Зупинився аж тоді, коли кінь уже почав приставати, й із нього злітала піна білими шматками.

Всюди було тихо. Десь далеко, в кількох місцях, багрянилися великі заграви. Рішив дати коневі відпочинок. Зняв сідло й витер коня до сухого. Хлопчик голосно плакав, і сотський пробував забавляти його як умів. Пізно вночі поїхав далі. Над ранком попас коня і знову рушив у дорогу. Обминав селища й коло полудня вже був у батьківському гнізді. Вся сім'я, жахаючися, слухала його розповіді про страшну ніч. Хлопчика негайно напоїли грітим молоком і поклали спати. Біля нього припадала старша сестра сотського

Уляна, голубила його та все жаліла Настасю.

Старий смерд Яр, батько сотського, був дуже стурбований. Ходив увесь день, мов не свій. Увечері розбудив сина, який слав кам'яним сном, і скликав родину.

— Ось що я мислю, — почав він. — Ігореві небезпечно тут бути. Треба буде йому виїхати від нас на якусь часину...

— От іще говориш, — заголосила мати. — Куди ж йому їхати та й чого?..

— Того, стара, — рік поважно Яр, — що зворохоблені бояри шукатимуть під землею Настасиною сина, щоб його вбити. В Галичі знають, що наш Ігор був старшим охорони її дворища й утік із Настасиним сином. Вишлють, а може вже вислали, своїх посіпаків на розшук за Ігорем. У боярів, як видно, довгі руки. Тому треба Ігореві виїхати до нашого дядька Вадима й там перебувати якийсь час. Не вірю ніяк, що бояри засіли твердо в Галичі... Ще такого не було в нашій землі... В дядька Вадима глуша, й туди ніякий біс не добереться...

Схвильована сім'я, погомонівши, визнала, що батько правий. Ігор почав готуватися в дорогу, але несподівано Уляна виявила охоту їхати із братом і глядіти за Олегом. Мовляв, дядина вже стара й не зможе доглядати хлопчика. Яр крутив головою. Весна ж, повно праці в полі, але дуже й не противився. Княжого сина треба доглядати. Ігор нарядився у звичайну селянську одіж, заховав у возі лук, сагайдак, ратище й чекан, а меч примостив собі в ногах. Раненько, як лише почало світати, виїхали в дорогу.

Коли проїздили ворота, старий Яр зробив над ними знак хреста.

— Ідьте щасливо й бережіть княже дитя!..

Уляна тулила до себе сплячого Олега, наче свого рідного сина.

З-за лісів вставало ясне весняне сонце.

.

Сірославич страшенно лютував на боярів, котрі з легкої руки прогавили таку здобич, як сина чарівниці Чагрівної. Він так бісився, що до нього не було доступу. Через день хтось на княжому дворі пустив чутку начебто владика Косьма переховує княжича Олега у своїй ограді.

Туди миттю подалися бояри зі службою, а за ними посунули товпою різні гультяї в надії, що вдасться щонебудь пограбувати. Вони розбили ворота, порубали двері, потурбували монахів і священників, обшукали всю ограду, захопили зі собою чимало церковного майна, але княжича ніде не знайшли.

Владика був у соборі.

Спокійно, хоч і глибоко схвильований, зустрів він боярів, які гурмом увалилися до собору, навіть не знявши ковпаків, та з оголеними мечами грізно сунули на нього.

Владика підняв хрест у руці.

— Чого вам треба тут? Навіщо скверните Божий храм?..

— Ти переховуєш княжого виплодка! Де він? Говори!.. — закричали наїжені бояри.

— Немає тут княжича й не було, — відповів владика.

— Брешеш, попе! — загаласали розхристані, підхмелені гільтяї. — Ти заховав сина чарівниці у своїй ограді...

— Не обманой нас, попе, — наступали на владика з диким блеском в очах кудлаті гирі, вимахуючи грізно мечами коло його голови. Деякі з них уже замахувалися на владика, але бояри зупинили.

— Ви можете мене тут убити, — рік владика, — коли прагнете моєї крові. Ще раз вам кажу і кличу Бога на свідка, що княжича не було й немає його в моїй ограді...

— Коли він взиває Бога на свідка, то говорить правду, — сказав боярин Тодор, ховаючи меч в піхву.

— Ходімо геть! — махнув мечем боярин Турославич.

— Ходім! — загаласали інші бояри.

Натовп посунув із собору, штовхаючи при тому наляканих священників, які прибігли до святині, сполохані криком, що мордують владику. Котрийсь із боярів обернувся на порозі собору й погрозив п'ястукком владиці:

— Ми ще прийдемо по тебе, княжий завушнику!

В обителі, де жили священники, задзвеніло скло. Товпа товкла камінням вікна. Старого монаха, який вибіг із дому, підняли притьмом на списи. Гільтяйство напосілося пограбувати церковний шпиталь, але тут уже бояри самі схаменулися і криком та погрозами відвернули натовп від такого окаянного вчинку. Все таки гільтяї розбили й пограбували підвал у домі владики та намагалися підпалити священичу ограду.

Насилу їх якось священники вблагали.

В Галичі було безголів'я.

Верховодили в усьому бояри, а головно Сірославич із своїми суздальцями.

В городі господарювала сірома — закупи, раби, всякий збрід та гільтяйство. Розбехтані, п'яні ворохобники розбивали купецькі склади та погребі, вбивали невинних людей, вирізували сім'ї княжих і городських службовців.

Горіли доми.

У пристанях товпа розбила княжі житниці і склади з брашном для княжої раті. Там аж кипіло всякою сіромою, яка, галасаючи, таскала, двигала й тягла зі складу колеса сиру, бочівки зі сушеною рибою і м'ясом, лантухи з борошном, пшоном і пшеницею. Ворохобники викочували бочки з медом і пивом, розбивали їх, упивалися до нестями, а потім валялися в розлитому вині, що розтікалося струмками по каміннях. Хтось розбив здоровенний лантух із сушеними овочами, і яблука та груші розсипалися густо по землі. Сп'яніла сірома поривалася до бійки. Дзюріла кров. Обкривавлені гирі кидалися на себе лютими вовками й різалися ножами під регіт і дикі вигуки товповища, яке облягло хмарою галицькі пристані.

Горіли підпалені купецькі судна, й із них валив густий чорний дим.

У суботу над вечірком у Галичі вдарили дзвони. Так розпорядився боярин Сірославич. До княжого двору посунули люди. Хто не хотів іти, того силоміць виганяли з домів боярські посіпаки.

На просторому подвір'ї княжого двору, серед великого чотирикутника, що його утворила озброєна боярська челядь, також метушилися боярські служки. Вони клали величезний костир із сухого осикового дерева. Лише на такому дереві слід спалювати чарівниць.

В середині чотирикутника розсілися боярин Сірославич, князь Святополк та найближчі їм бояри. Княгині Ольги не було. Невідомо чому вона не хотіла бачити смерть Настасі. За чотирикутником товпився нарід, залягши густо ціле подвір'я. Серед сіроми було багато похнюплених міщан, не бракувало статечних ремісників, які похмуро гляділи на розгул боярів та сіроми. Тут і там було видно смердів.

Настасю прив'язали до стовпа. Була бліда. Пережила багато горя й наруги впродовж кількох днів свого ув'язнення.

Знала, що жде її смерть. Проте, раділа в душі, що озвірілі бояри не схопили її сина. Про це нишком сказав їй сторож, коли сиділа в порубі. Молилася за князя, бо цей самий добряга-сторож, який приносив їй їжу й захищав від крикливої товпи, котра щодня приходила дивитися на неї, говорив їй також, що князь живий, але лежить важкохворий.

Молилася за свого любого Ярослава й за сина. Молилася й за своїх батьків та братів, повбиваних жорстоко розшалілими ворохобниками.

Сірославич ждав приходу владики Косьми, щоб він прилюдно викляв Настасю як чарівницю. За владикою пішло кількох боярів, і вони майже під мечами привели його до княжого двору.

— Гей там, — загукали бояри на товпу, — розступіться й дайте пройти владіці!..

Оточений боярами владика йшов повільно, а його уста шепотіли молитву. Назустріч боярам кинулася челядь, яка, грубо розштовхуючи людей, промочувала дорогу владичі й боярам.

Сірославич пиховато глянув на владика.

— Ми позвали тебе, владико, сюди, — заскрипів він голосно, — щоб ти в ім'я Боже викляв оту чарівницю, котра зачарувала нашого князя та вела з ним гріхоблудне життя як його наложниця. Наш боярський суд засудив її на смерть, і вона має згоріти на вогнищі. . .

— Спалити чарівницю! — ревнули боярські посіпаки.

— Палити її! — горлала товпа.

Владика зблід. Підійшов ближче до костира, при якому вже ждали боярські слуги зі запаленими смолоскипами, і глянув на бліду, заплакану Настасю.

— Чи жалієш, доню, своїх гріхів? — запитав він тихо.

— Жалію, владико. Сповідуюся з них Богові й тобі. Мій найбільший гріх це той, що я полюбила жонатого князя. Любила я його щиро, й ми були щасливі. . . Коли можеш, владико, прости в ім'я Боже мені цей гріх, поблагослови мене на відхід із цього світу та молися за мене грішну. . . Ще прошу тебе, владико, молися й за мого сина. . .

Владика Косьма хвилину подумав, а відтак рішуче підніс хрест угору.

— Да простит ти Господь наш вся согршєния твоя і аз недостойний раб Божий розршєаю тя от всіх грєхєв твоєх — во ім'я Отца й Сина і Святого Духа. Амінь! — проказав він якомога голосно й перехристівав тричі залиту слізьми Настасю.

Сірославич аж підскочив.

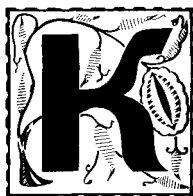
— Запалой! — верескнув він люто до слуг, а потім процідив крізь зуби: »Клятий чорноризець, заплатиш ти мені за свою зухвалість. . .«

Костир спалахнув яскравим полум'ям.

Востанне глянула Настася на Божий світ.

Владика Косьма йшов подвір'ям, похиливши голову, а по його лиці котилися сльози.
Люди мовчки розступалися.
Жалібно гомоніли дзвони в Галичі.
Вічну пам'ять співали Настасі Чагрівній...

XIX.

нязь лежав хворий.

Йому мутилося в голові. Часто втрачав притомність, і тоді коло нього метушилися ескулапи, підсували йому під ніс різні пахучі вивари, натирали його груди, рухали на всі сторони і приводили князя до притомности. Сірославич не хотів було спочатку допускати ескулапів до князя, але княгиня Ольга наробила крику, а коли ще і князь Святополк обстав за нею, суздальський боярин рад-на-рад мусів поступитися. Вдарений у тім'я князь під час засідки на нього був у такому стані, що ескулапи не робили великих надій на його виздоровлення, а вважали, що коли справді станеться чудо і князь вилікується, то він житиме, але може бути не при своєму розумі. Про це вони нічого не говорили ні княгині, ані Сірославичеві.

До хворого князя приходили збунтовані бояри, щось від нього вимагали. Сірославич кричав, щоб князь присягнув, що житиме зі своєю дружиною, бояри галасали, що він повинен теж присягнути, що респектуватиме їхні права й вимоги, але хворий князь мало що розумів і тямив, чого від нього вимагають.

Суздаlecь не поспішав із гибеллю князя Ярослава. Звичайно, він хотів позбутися його, проте якось не відважувався на такий крок. Найпростіше було б дати князеві цикуту. Ескулапи напували князя ліками й кормили молоком та кашею, не раз вливаючи силоміць їх в уста. Сірославич не міг вигнати ескулапів. Йому було зрозуміло, що княгиня не бажала смерті чоловіка, все ще леліючи надію, що князь повер-

неться до неї, зокрема тепер, коли немає в живих Настасі Чагрівної. З Ольгою не легко було говорити, й Сірославич аж мінився на лиці з люті, коли розмова із княгиною не йшла так, як того він хотів. Княгиня була тверда жінка й відразу дала відчутти Сірославичеві, що тепер вона є володаркою Галича, а не боярин. За княгиною стояли стіною її земляки-суздальці, а з ними, на превелике обурення Сірославича, тримав руку князь-ізгой Святополк.

Суздальці почали потайки ремствувати на Сірославича й тісніше гуртувалися біля княгині Ольги. Вони були невдоволені, що Сірославич не звернув на них особливої уваги й, так би мовити, призабув їх після вдалої змови. Бояри супилися на Сірославича, а він, у свою чергу, також сердився на них за те, що вони не можуть його розуміти. Адже він мусів спілкувати з галицькими боярами, з тими, без яких усяка коромола була б немислима. Суздальців лише горстка, а галицьких боярів, котрі виступили проти князя, все таки більше, і їх аж ніяк не слід легковажити.

Турбот у Сірославича багато.

В Галичі все ще був неспокій. Сірома бешкетувала, хоч бояри ганяли по городі зі своїми оружними людьми й намагалися наводити лад та порядок. Але це не було легко. Грабунки траплялися щодня, а майже кожного ранку на вулицях валялися трупи вбитих уночі людей, не раз цілковито обдертих з одержі. У пристанях була порожнеча. Плавба до Галича припинилася, й ніякий купецький корабель не важився тепер стати на укоті в котрійнебудь городській пристані. Военні княжі легкі дромони, що їх князь закупив у Візантії, відпливли геть далеко від Галича й кинули укоти на ріці. На дромонах були невеличкі залоги, й сотські рішили ждати на поворот княжих військ, бо, на їхню думку, тільки княжа рать могла дати собі раду з ворохобниками. Серед цих залог переважали варяги, й вони кипіли люттям на ворохобників за вимордування їхніх побратимів у Галичі.

Сірославича часто охоплював тривожний неспокій. Його переслідувала вперта думка — що буде далі? . . Мислив над тим не раз цілими ночами й не знаходив задовільної відповіді. Відчував, що стоїть на дуже хисткому, непевному ґрунті. Спірався на галицьких бояр, але їх було лише кількадесят, які одверто виступили проти князя, і з їхньою допомогою вдалося захопити Галич. Інші ж бояри не заявили за ворохобниками, й виглядало, що вони вичікували дальших подій. У Галичі можна верховодити доти, доки не надтягнуть княжі війська.

Рать є вірна князеві, й Сірославич мав сумніви, що княжі воеводи послухаються княгині. З озброєної боярської челяді невелика користь. Вона вмить розбіжиться, коли побачить княже військо. Й Сірославич почав змінювати свою думку про вбивство князя. Ні! Його не треба вбивати. Коли він перебуватиме в руках ворохобників, і воеводи знатимуть, що князя можуть убити, коли вони виступлять проти цих ворохобників, то не матимуть відваги того зробити. Але як довго такий стан може тривати?! . .

В мислі суздальського боярина почала закрадатися тривога.

Сірославич іще не знав та й не сподівався, що над ним уже збиралися чорні хмари.

Він не знав про те, що княжий скарбник, путній боярин Люборадич, якому пощастило вирватися завчасу із княжого двору тієї ж таки ночі, коли ворохобники захопили Галич, погнав зі своїм сином до Теробовлі. Він аж знемагав з утоми, проте мчав, як кажуть, «на зламану голову». Обидва добилися до Теробовлі такі втомлені, що Люборадича зняли з коня. Не мав сили злісти зі сідла.

Посадник Теробовлі, боярин Остропень, не знаходив собі місця, слухаючи, що розповідав Люборадич. Йому було важко зрозуміти, що таке щось, досі нечуване, могло статися в галицькій землі. Рішили негайно вислати гінців у київську землю до воевод Куноголда й Вовка, щоб верталися зі своїми полками до

Галича. Інші гінці повезли письмо до воеводи Гордія, щоб він також вертався з військом додому, бо не знати, що далі буде в Галицькій Волості. Письма воеводам написав Люборадич, вказуючи в них на велику небезпеку, в якій опинилася галицька земля, і прохав їх вертатися спішно до Галичини та йти з військами прямо на Галич. Крім листів, Люборадич й Остропень сказали гінцям, а були це довірені люди посадника, що вони мають переказати воеводам у випадку, коли б листів не вдалося довести і вручити воеводам у власні руки.

Люборадич захворів із знемоги. Його доглядала родина посадника, а син Ізяслав, перепочивши в Теревовлі, вирішив вертатися до Галича і пробувати чи не вдалося б якось викрасти князя з рук ворохобників. Разом з Ізяславом поїхав також тіун Добромиля, родом із Загостя, який довгий час перебував на княжому дворі й добре знав Галич. Обидва, одягнені в домоткані із грубого полотна селянські охабні, під'їздили до Галича на сумирних кониках, без сідел, і виглядали справжніми смердами, тому сторожа, яка тепер складалася з боярських слуг, пропустила їх у город без найменшої затримки. Вона ще й поглузувала голосно з них, що, мовляв, такі здорові телепні, замість іти пішки, вигойдуються на миршавих коненятах.

— Вам не соромно? — вигукувала сторожа. — Ви ж замучили тварин. Ось погляньте, вони ледве ногами перебирають під вами.

— Й не диво! Такі два ведмеді навалилося на них. . .

— Чого ти, смерде, один із другим пхаєшся до города? — глумився із проїжджих старший сторож. — Тепер весна, слід вам порпатися в землі, мов кротам, а не сунути своїх мармиз до Галича. . .

— Справді, в них мерзотні пики, — реготалася сторожа.

В їздців накупала лють, але вони, зціпивши зуби й похиливши голови, проїхали ворота, наче б і не чуючи голосного глузування городської сторожі. В'їхав-

ши в город, вони сторонилися боярської челяді, яка ганяла кіньми по вулицях, та сумирно знімали свої брилі перед пихатими боярами. Галич представився їм дуже сумний і похмурий. Майже на кожній вулиці чорніли згарища, валялися порозбивані бочки й поламані вози, численні доми чорніли порожніми отворами замість вікон і дверей, а побите скло голосно хрупотіло під ногами. Звідкілясь заносило труп'ятиною, й на вулицях можна було бачити багатьох людей з пообв'язуваними головами та руками. Люди були похнюплені, і в їхніх очах чаїлися переляк та непевність. У городі все ще галасувала сірома, підбехтувана боярами та їхніми слугами, і грабувала, що лише могла, хоч боярські маленькі, проте сильно озброєні відділи відганяли її від таких вчинків. Сірома поривалася до бійки, і знову лилася кров та густо падали трупи. Чужоземні купці день і ніч сторожили свої ще уцілілі склади й заїзні гостинниці.

Ізяслав і Добромила заїхали до знайомої міщанської родини Вужіїв, де й зупинилися. Другого дня вони довгенько вешталися по Галичі, прислухалися до людських розмов і в надвечір'я зовсім несподівано зустріли княжого осьмника Юрія із Залукви. Він одягнений був у найнужденнішу одержу, заріс, і тільки очі його світилися хитрюще з-під густих патлів, які цілими повісками звисали з голови. Осмник вельми зрадів із цієї зустрічі і швиденько потягнув їх до своєї невеличкої хатини над Дністром, з усіх сторін обложеної неводами, бочками з рибою та різним рибальським добром. Іще більше зрадів осьмник Юрій, коли почув, що Ізяслав і Добромила прибули до Галича з наміром рятувати князя. В тій же хвилині він заявив про свою готовість приєднатися до них, і втрьох вони почали обмірковувати всі можливості.

Осмник розповів, що князь лежить далі важкохворий, що його лікують ескулапи, а сторожа не відступає ані на хвилину від дверей княжої одпочивальні. Сторожа у княжому дворі тепер у руках боярських слуг, і вони пильно сторожать біля воріт, на му-

рах та й у середині двору. Викрадення князя не буде легким ділом. Ізяслав наполягав, щоб скористати з підземного ходу, який був йому відомий і яким можна продістатися до княжого терему. Це гаразд. Але як викрасти хворого князя?! . . . Довго мізгували всі три, проте так нічого й не придумали й, поївши в'яленої риби із хлібом та запивши квасом, полягали спати.

Вранці Добромиля подався до знайомого купця й дістав у нього одяжу, в якій звичайно ходили суздальці в Галичі. Вночі, почепивши мечі, трійка пішла понад рікою й зупинилася поблизу княжого двору. Серед старих верб, які густо нависли над водою, Ізяслав розшукав старезну широкодуплаву вербу. В ній був розпанаханий один бік, кудюю можна було втиснутися без труду в дупло. Там же, присипані грубою верствою старого пожовклого листа, були невеличкі грубоковані дверцята, за якими знаходився підземний хід до княжого терему.

Першим у дупло поліз Ізяслав, із трудом відкрив дверцята, й тоді швидко полізли Добромиля та Юрій. Підземний хід був довгий. Він проходив глибоко по під садом і мав вихід у княжій каплиці за престолом. Тут у грубій стіні були знову закріплені невеликі залізні двері, котрі так щільно прилягали з усіх сторін до стіни, що не було й найменшого сліду їх. До того ж і двері, і стіна були побілені. З каплиці можна було свобідно вийти, бо двері не замикалися.

Вийшовши непомітно з каплиці, всі три метнулися притьмом до однієї із княжих гридниць і, захопивши звідти щити та рогатини, покрокували повагом, удаючи із себе сторожу, до крила, де жив князь. Їх перестрівали бояри, пройшов мимо князь Святополк, й Ізяслав аж завмер, побачивши князя, бо він міг його впізнати. На щастя, Святополк був задуманий і навіть не звернув уваги на перехожих, приймаючи їх за справжніх суздальців.

Мовчки перейшли вони попри княжу спочивальню. Біля дверей стояли два здорові суздальці, сильно оз-

бросні. Вийшли другими дверима, на яких теж стояла суздальська сторожа. Пішли до каплиці. В тій хвилині з-за хмар вийшов місяць й освітив подвір'я. Побачивши під муром каплиці кілька нових кирст, Ізяслав аж підстрибнув.

— Є розв'язка, — сказав він радісно.

— Яка? — спитав поквапно Добромила.

— Скажу пізніше. А тепер вертаймо додому...

Повернули до хатини без перешкод. Уже дніло, коли Ізяслав виклав Добромили й Юрієві свій плян викрадення князя Ярослава. Отож пізно вночі вони продістануться підземним ходом до каплиці, заберуть одну кирсту, прорубають у ній мечами отвори й занесуть її на коридор близько княжої спочивальні. Вартових суздальців треба викінчити ножами, щоб не було галасу, й затягнути до спочивальні. Тоді Юрій та Ізяслав стануть при дверях на місці вартових, а Добромила, найдужчий із них, принесе кирсту до спочивальні, зав'яже князеві рота, покладе його в кирсту, й вони втрьох понесуть її до каплиці. Ніхто не буде звертати уваги на те, що суздальці несуть кирсту. Хтось помер у теремі, й вони відносять небіжчика до каплиці. Там князя виймуть із кирсти, знімуть йому пов'язку з рота й понесуть його підземним ходом до ріки. Біля берега буде прив'язаний павозок, яким перевезуть князя вниз рікою далеко, ген понижче Чешибісів. Там візьмуть у Юрієвого родича воза й поїдуть до Юрієвої родини коло Буданова. Вночі треба їхати так, щоб якнайдалі віддалитися від Галича, бож немає сумніву в тому, що коли виявиться відсутність князя у спочивальні, то бояри кинуться на всі сторони його розшукувати.

По півночі вже були в каплиці. Швиденько внесли сюди кирсту й мечами пробили в ній кілька отворів. Потім пронесли її подвір'ям і покрокували довгим коридором, освітленим рідкими смолоскипами. Розминулися з кількома підхмеленими боярами, пройшов повз них якийсь суздальський сотський, але був дуже втомлений і тільки глянув, пробігли служки княгині

Ольги, проте ніхто до них не приставав і нічого не розпитував.

Біля княжої одпочивальні було тихо. При дверях стояли два вартові, спершись на рогатини. Підкравшись тихенько й мов тигри кинулися на суздальців. Навіть і крикнути не встигли, як проколені ножами звалилися на кам'яну долівку. Їх миттю затягли до княжої спочивальні і прикрили ліжником. Добромила приніс кирсту й, зав'язавши князеві уста, поклав його до неї та прикрив віком. Кирста із князем була важка, й Добромили довелося покликати на поміч Ізяслава та Юрія. Похапцем винесли кирсту зі спочивальні й зачинили двері на замок. Несли її поважно, знявши свої шкіряні шапки. Їм повезло. Ніхто їх не перестрінув. На подвір'ї обминула стежа, яка обходила терем, але, бачачи, що суздальці несуть кирсту до каплиці, не підійшла до них, а попростувала в сад.

В каплиці хутенько витягли князя з кирсти, зняли йому пов'язку з рота й, відчинивши двері до підземного ходу, просунули крізь них князя. Останній поліз у підземний хід Ізяслав, замкнув за собою двері й почав присвічувати смолоскипом дорогу Добромили і Юрієві, які несли хворого князя. Із трудом протиснули його з дупла й перевезли на павозок. Ізяслав старанно натрусив у дуплі старого пожовклого листя на двері до підземного ходу, потім наламав вербового віття, замів ним усі сліди біля дуплавої верби й кинув це віття у воду.

Веслували на зміну вдвох, а третій сидів коло князя. Павозок швидко плыв по течії ріки, а над утікачами зоріло небо і всміхався ріжкятий молодик. Через деякий час на небі заморгала денниця й почало сіріти.

Налягли на весла. . .

До Гостева, де жив Юріїв родич, доплили вже пізнім ранком. Пригостилися у нього нашвидкоруч і, поклавши князя вигідно на возі та вкривши його рядном, поїхали пільними дорогами на Буданів. Юрій сидів на возі, а Ізяслав із Добромилею їхали на конях

позаду. Зустрічні смерди мовчки сторонилися. Ніхто не зупиняв утікачів по дорозі, а вони старалися обминати головні шляхи, їхали ввесь час пільними дорогами й так без перешкод над вечір дісталися до двору. Батько Юрія Олекса був заможним смердом, мав лише одного сина й довгенько обурювався на сина за те, що Юрій не захотів працювати на землі, а пішов служити князеві. Згодом він примирився зі своєю долею й господарював без сина, послуговуючись найманцями.

Олексин двір був на невеличкому узгір'ї, оподалік від Загірської веси. Хижа була стара, але затишна і простора. В одній кліті поклали князя на м'яку одрину, вимощену кожухами. Жінка Олекси, добросердна Одарка, мала багато мороки, поки змогла напоїти князя теплим молоком. Мусіла кликати на поміч Ізяслава. В міжчасі Добромиля і Юрій нараджувалися зі старим Олексою. Вирішили, що князь перебуватиме тут доти, доки до Галича не вернуться княжі війська. Тут безпечно, й мало хто з чужих сюди заходить. А якби хтось і зайшов та побачив князя, то слід говорити, що це друг Юрія, який приїхав, захворів і лежить, поки не одужає. Заледве чи хтось зі смердів упізнає князя. Мізгували довго в який спосіб його лікувати, й урешті Олекса сказав, що таки треба вдатися до знахаря, який уміє лікувати різні хвороби й, може, він буде здатний поставити князя на ноги. Ізяслав почав наполягати на тому, щоб старий, не гаючи часу, поїхав і привіз цього знахаря.

Другого дня Олекса справді поїхав по знахаря і прибув із ним пізно ввечері, Знахар був такий здоровенний дідуган, що головою сволюка досягав. Довга сива борода спадала йому аж на груди. Мав розумні очі й довго вдивлявся у схороване бліде лице князя, обстукував пальцями княжу голову, крутив нею на всі сторони, прислухувався до биття серця, дуже уважно розглядав тім'я, мимрив щось собі під ніс, і виглядало, що зовсім не звертав уваги на зібраних у кліті людей — батьків Юрія, Ізяслава, Юрія та Доб-

ромилю, які схвильовано чекали, що скаже знахар.

Укінці він, після довшої надуми, звернувся до Юрія:

— Твій друг, сину, буде жити. Правда, є небезпека, що може втратити розум, але я буду пробувати його вилікувати. Чи це вдасться мені — один Бог знає. . .

Ізяслав і Добромиля почали просити знахаря, щоб за всяку ціну старався вилікувати хворого »княжого сотського«. Ізяслав сунув знахареві в руку кілька златиць, але старий відмовився їх узяти і сказав, що як вилікує хворого, тоді прийме заплату.

Лікування князя тривало довго.

Старий знахар поїв його різними зелями, від яких князь пітнів, утрачав притомність, маячів, гарячкував, зривався з одрини і кричав, потім знову засипав мертвим сном, аж усі лякалися, що він більше не прокинеться. Тільки знахар був спокійний і продовжував свою працю. Через два тижні наступив перелім княжої недуги. Одного гарного весняного ранку князь пробудився і глянув зовсім притомно на Ізяслава, що куняв біля його одрини.

— Де я? — запитав тихо.

— В добрих людей, ясний князю, — зірвався з лавиці Ізяслав.

Князь довго вдивлявся в його обличчя. Врешті впізнав його й легко всміхнувся.

— Це ти, Ізяславе?

— Я, ясний князю, — припав до княжої руки втішений Ізяслав.

— Що це зі мною було? Нічого не можу пригадати. . . Ох, чого це так страшенно болить голова?

— Лежи спокійно, ясний князю, — заспокоював його Ізяслав. — Ти був дуже хворий. Тепер, слава Богу, тобі легше. То ж лежи й не хвилюйся.

— Хворий? . . . Може, так. . . Це правда, що я хворий. . .

Князь замкнув очі й на диво скоро знову заснув.

Зраділий Ізяслав розбудив знахаря.

— Вставай, старче! Хворий оце перший раз загово-

рив у повній притомності, але тепер знову спить. . .

Пішли до кліті.

Князь спав спокійно. Уступала гарячка, яка спалювала його уста, й щезли болі, що викривляли конвульсійно княже лице. Його віддих був спокійний.

Знахар перехристився.

— Слава Тобі, Боже, що Ти допоміг мені врятувати від смерти нашого властеля. . .

Ізяслав, украй здивований, видивився на знахаря.

— Що ти сказав, старче? . .

— Я вилікував нашого властеля, галицького князя, — посміхнувся знахар. — Упізнав його одразу, але мовчав, знаючи, що ви не хочете, щоб хтонебудь знав, що це князь.

— Прости, старче, — зніяковіло сказав Ізяслав, — що ми не говорили з тобою одверто. Сам знаєш, який тепер час. Ми викрали князя з рук боярських ворохобників і мусіли бути дуже обережними.

— Це правда, — похитав головою знахар. — Лиха година настала в нас. Але князь, коли видужає, знову наведе лад у нашому князівстві. . . Князь — це пастир. Без нього розбіжиться стадо або буде розшарпане хижими звірами.

Добромиля і Юрій безмірно тішилися, що князь приходить до здоров'я. Не менше радів і знахар Лука, що йому вдалося вилікувати князя із грізної недуги. Через декілька днів князь уже міг уставати з одрини. Його виводили на подвір'я грітися на сонечку й віддихати здоровим свіжим повітрям.

Здорова і проста, але смачна селянська їжа скріплювала княжі сили, і здоров'я почало вертатися до князя.

Старий Олекса зладив для князя широку й вигідну не то скам'ю, не то крісло. Скоріше це можна було назвати кріслом. Його вимостили кожухами, і князь півлежма проводив у ньому цілі дні.

Над ним лазурним безмежжям розкидалося небо, з висот сміялося золоточоле сонце, довкола красувалося барвисте квітіння, а в садку гула бджілка.

На гумні тихо і спокійно. Олекса ще зранку подався з наймитами в поле. Одарка, Юрієва мати, поралася в хижі. Лука, як звичайно, пішов у поле шукати лікувальне зілля й вернеться, певно, аж у надвечір'я. Втомлений, нестиме велику торбу, перекинену через плече, й підпіратиметься сучковатою палицею. Тіун Добромиля поїхав до Теробовлі й поверне вже із княжим військом. В Ізяслава озвалася ловецька привичка, й він відпросився у князя на лови в довкільних лісах. Юрія князь вислав до Галича, наказавши йому розвідати, що діється у стольному городі, а зокрема дізнатися, що сталося з Настасею й маленьким Олегом.

Юрій твердив уперто, що хоч і був у Галичі, проте мусів ховатися від розшалілої товпи, яка жорстко знуцалася над схопленими княжими службовцями, тому мало знає про те, що діялося в Галичі в тих тривожних днях. Він ніяк не міг відважитися сказати князеві страшну правду, що бояри спалили Настасю на вогнищі, а про долю Олега такі і справді нічого не знав.

Переодягнений за смерда, Юрій виїздив із батьківської оселі з тяжким серцем. Рад-не-рад тепер муситиме сказати князеві про все.

Бідний князь...

Рятівники досі приховували перед ним те, що сталося в Галичі. На його настирливі запити, що знають про Настасю й Олега, розводили безрадно руками. Ізяслав переконав князя, що нічого не знає про долю Настасі і її сина, бо прямо чудом утік із батьком, коли ворохобники захопили княжий терем. До Теробовлі ще не дійшли вістки про події в Галичі, а через кілька днів він і Добромиля виїхали з неї.

Юрій вельми турбувався тим, як хворий князь сприйме таку потрясаючу вістку. Потішав себе, що заки вернеться з Галича, промине кілька днів, а за той час князеві покращає здоров'я.

Князь не нудьгував, але відчував, що дуже радо почитав би якусь книгу. Та книжок не було, і він із

цікавістю спостерігав за тим, що діялося на гумні. Ніколи перед тим не мав нагоди побувати на селянському обійсті, тому все його тут цікавило. Великий кудлатий псище, якого кличуть Чулаєм — це сторож гумна. Коли він сердитий, не слід його дратувати. Чулай постійно ворогує з гарним сірим котом, котрий виявляється великим чепуруном і завжди презирливо дивиться на Чулаєві брудні лапища. Взагалі Моргун — так звать kota — гордовита штука. Він на всяку домашню тварину дивиться згори. Що там йому крикливі качки, галасливі півні чи навіть ситі, обважнілі гуси?! Моргун не любить кудлатого Чулая, але й боїться його. Чулай не дає чепурунові перейти спокійно через гумно та все ганяється за ним, здимаючи голосну гавкітню. За те йому попадає від Одарки, яка дуже мизить Моргуна. Кіт також відплачується Чулаєві, як лише може.

Ось хоч би й тепер. Моргун сидить на високому тину, під яким лежить на землі Чулай. Він запхав носа між лапи і дрімає. Чулаєві приємно, що сонечко любо гріє, а легесенький вітерець так і заколисує до сну. Звичайно, що Чулай спочатку бурчить невдоволено, побачивши як Моргун розсівся на тину саме над ним, але перегодя, зиркнувши на свого недруга й помітивши, що він мирно дрімає, заспокоюється. Та хитрий Моргун тільки вдає свою дрімоту. Ось він береться до хворостини, яка вільно лежить на тину й торкає її з усіх сторін лапками, намагаючись скинути на Чулая. Йому це довго не вдається, аж урешті хворостина спадає Чулаєві просто на ніс.

Чулай зривається, мов опечений і, голосно гавкаючи, розлючено дереться на тин. Моргун і собі їжитьсь та порскає сердито. Качки, налякані собачим гавканням, і собі починають квакотіти, а потім і півні голосно кричать.

Князь сміється. »Бач, вражий Моргун як розворушив спокій на гумні«. З хижі виходить Одарка й напускається із криком на Чулая. Він же, ображений, опускає хвоста й іде в холодок під рублену комору.

Одарка доглядала князя мов дитину й готувала для нього найліпші страви, які лише вміла. Їжа мусіла бути легкостравною, на чому дуже настоював знахар Лука. Крім того, князь пив молоко або квас, а найрадше чисту холодну воду.

Коли звертало з полудня, князь ішов поволі в садок. Заглядав у пасіку, спостерігаючи життя бджілок, які ввихалися біля своїх бортів. Тут було приємно. Всюди цвіли квіти, гули бджоли, співали весело пташки. Князь проходжувався по саду й радів гарною природою. Правда, він дуже скоро втомлювався й сідав на лавиці, але відчував, що до нього повертаються сили й що з кожним новим днем чується краще.

Пізно ввечері князь любив погомоніти зі старим Олексою. Це розумний смерд, один із тих, що міцно любили свою землю, зрошували її рясно потом, мережили свої думки, ходячи за сохою, й віддавали землиці спокійно свій останній віддих. Їхні сини служили у княжій раті, ходили в далекі походи і кривавилися за рідну землю. Вмирили й народжувалися покоління. Наставали зміни. Але земля була завжди незмінною. На ній приходили на світ чорнобриві красуні, які виростали, кохалися, одружувалися й давали життя здоровим немовлятам. І так плівло життя.

Не раз, находившись за сохою весь день, Олекса втомлено крехтав. Старий уже, а господарювати немає кому. Нема йому зміни. З Юрія хлібороба не буде. Ох! І болять же старі кості. . . Тоді Олекса христився, й до князя, який не хотів іти спати в хату, а любувався зоряною нічкою, долітали слова молитви. Старий Олекса молився голосно: »Боже, прости согрішення моя. . .«

Спав Олекса під коморою. Там він мав свою просту одрину і ночував на ній із весни аж до осінньої прохолоді. Вкривався старим широким овечим кожухом і спав здоровим, глибоким та спокійним сном. Коло нього звичайно сидів Чулай, котрий уночі пильно стеріг обійстя й голосно гавкав.

Князеві й нині не хотілося йти в хатину. Сидів і вдихав глибоко у груди запах живиці, що нісся з поблизького соснового лісу, слухав як соловейко заливався в кущах і на його груди спадали краплини роси.

Тьохкав соловейко...

Князь пригадував чудові весняні вечори, проведені з любою Настасею. І серце стискала журба. Що з нею? Чи жива вона? Чи врятувалася від хижакуватих боярів?.. Чи живий синок?..

Князь лежав на одрині в хижі, але йому не спалося. Крізь віконця заглядав у кліть ясний місяченько й наганяв на князя безсоння.

Та ще й цвіркун розійшовся під піччю.

— Настасю!.. Настасенько!.. — журився князь.

Скрипнули нечутно двері, й до кліті заглянув довговусий дід-знахар.

— Не спиш, ясний князю?

— Не спиться, діду...

— Спи, спи, князю, набирай сили, — пробубонів дід, причиняючи двері.

Цвіркун розсипався й ніяк не давав князеві заснути.

— Перестань!.. — розсердився князь.

А сам думками в Галичі блукав.

Турбувався. Сталося щось, і воно змінить усе, що було дотепер. І Галич стане інший, і на його дворі буде не те, що було. Чому це так?.. Хвилювало князя майбуття... Тому й не спав.

А цвіркун під піччю все цвірінчав та цвірінчав...

Урешті одного дня повернувся з Галича Юрій, і князь одразу засипав його питаннями. Що в Галичі? Що довідався про Настасю? Про Олега? Чи був на дворі? Що говорять люди? Що бачив і чув?..

Утомлений Юрій, попиваючи холодне молоко, поволі розповідав князеві про все, що бачив і чув у Галичі... Говорять, що у ньому радить княгиня Ольга, але насправді ніби все в руках Сірославича. Князь Святополк не з ним, а держить руку із княгинею... Бояри пиячать і бешкетують... У городі вже ніби

втихло, проте всі склади закриті, й ніякої торгівлі на базарі немає... Міщани й купці ремствують на боярів, але ніхто не відважується проти них виступати, бо вони тримають город у великому страхові. Як тільки хтонебудь щось писне проти боярів — пропадає.

— Всі ждуть повороту княжого війська, а про тебе, ясний князю, кружляють різні вісті... Одні кажуть, що тебе вбили бояри, інші, що ти втік на Угри, ще інші, — що бояри тебе вивезли з Галича і тримають як закладника. Всячину говорять...

— Що ти дізнався про Настасю? — перебив йому князь.

Юрій припав до князевих рук.

— Князю! — ледве видавив він із себе. — Настасі вже немає в живих...

— Що?! — скрикнув князь, і його лице вкрилося смертельною блідістю. — Її вбили?.. Говори... говори, що знаєш!..

Він гарячково вхопив Юрія за руку.

Юрій губив слова і плутався, так важко йому було сказати всю правду князеві, одначе, врешті, таки розкрив цю правду й оповів про страшну смерть Настасі.

Князь замкнув очі й ледве чутно простогнав:

— А мій син? Що з Олегом?..

— Не знаю, ясний князю... Чув між людьми, начебто Олега врятували добрі люди від боярської люти, але чи це правда, й де тепер княжич ніхто нічого не міг сказати...

Князеві здушило горло, й він рвонув на собі білу сорочицю.

— Кляті!.. Кляті!.. — стогнав із розпуки і рвав волосся на голові.

Весь день князь нічого не їв і не промовив до нікого ані одного слова. Він вельми страждав і жахливо мучився. Ввечері його схопила сильна гарячка, і стривожений дід-знахар з Ізяславом перенесли князя до хижі.

Він знову втратив пам'ять і кілька днів дуже хворів. Старий Лука, Ізяслав і Юрій не відступали від

любого князя. Вони страшенно тривожилися й боялися за його життя.

Коли князеві полегшало, вони помітили, що на його високому мужньому чолі з'явилася глибока борозна, а чуприна зарясніла багатьма сивими волосками...

Князь нагло постарів. Став мовчазним, і сум не сходив із його гарного шляхетного лиця.

Проходжувався поволі по саду й у погідні ночі довго просиджував на дворі.

Юрій божився, що чув, як не раз уночі князь плакав. Та дбайлива опіка діда-знахаря й Одарки робила своє, і князь приходив до здоров'я. Вже міг добре ходити й навіть пробував мандрувати з Ізяславом і Юрієм у поле.

Одного поранку, коли заледве на світ почало благовістити, Чулай несамовито загаласав і розбудив старого Олексу. Він підвівся.

У ворота в'їздили озброєні вершники, й Олекса впізнав княжих воїв. Устав і вийшов їм назустріч. До нього під'їхав на коні тіун Добромиля, який прибув разом із воями, і проворно зіскочив із сідла на землю.

— Здоров, батьку! — привітався він радісно. — Як наш ясний князь?..

— Вітай, сину! Слава Богу, виздоровів наш князь... .

— Ідемо до Галича, батьку, — урочисто сказав Добромиля. — Туди вже йдуть княжі полки, а я оце з воеводою Вовком, — тут він показав на воеводу в блискучих латах, — заїхали за князем... .

Ще таки перед полуднем того дня князь розпрощався сердечно з родиною Юрія та обняв міцно старого діда Луку. Обіцяв прислати з Галича щедру винагороду за те, що його доглядали, й завдяки їм він прийшов до здоров'я.

Потиснувши коней, князь із почтом під вечір надігнав полки, які, збиваючи величезну куряву, просувалися головним шляхом із Теробовлі на Галич.

Князь піднявся у стременах і з гордістю глянув на свою рать, що розтяглася по шляху довжелезними рядами, яким, здавалося, немає кінця. Відчув знову в собі міць володаря, а водночас і жадобу нещадної пімсти на ворохобниках за Настасю.

— До Галича, воеводо! — крикнув він голосно.

Полями вже неслася грімка пісня, сліпив очі справжній ліс блискучих списів, і шлях дуднів глухо під тисячами кінських копит.

Княжі полки йшли на Галич.

Грізно ревіли похідні роги.

XX.

или громи. . .

Над Галичем нелягла темна ніч, сполохана яскравосліпучими блискавицями та грізним рокотистим громовинням, яке не вгавало ані на мить.

На грозу збиралося вже з надвечір'я.

Зі заходу сунула темна хмара й лягала широченим масивом на далеких обр'ях. У хмарі клекотіло, гуркотіло і її раз-у-раз прорізували блискавки. Вона поволі заповняла небовиддя, більшала, росла й насувалася на Галич.

Від громовиці стогнала земля. Блискавки шматували небо і пробігали його вогненними зигзагами від краю до краю або вибухали такими широкими спалахами, що, здавалося, ціле небо спалахнуло одноцілим страхітливим вогняним полум'ям.

Хмара густішала й навідала грізним валуном на город. Складалося вражіння, що вона ось-ось упаде і його розчавить. Проте, ця хмара не впала. З неї сипнуло густим грубим градом, що молотив тисячними ціпами по череп'яних дахах, розбивав віконця, торощив маленькі деревця, пустошив городчики й вибирав нещадно все, що росло на полях.

Сійнувши руйницьким градом, страшна чорна хмара почала поволі перевалюватися поза Галич, і скоро ліси застогнали від градобою, який ламав гілля, оббивав листя з дерев, а рвучкий буревійний вітер метелив його цілими стовпами над пораниними деревами.

Схолодніло. Всюди лежав град, і з лісів потягав холодний вітер, наче взимку.

Було сіро, сумно та страшно...

В таку прозову ніч із княжого двору в Галичі виїхала невелика валка. На одному возі, над яким була нап'ята непромокальна попона, сиділа княгиня Ольга із княжичем Володимиром, своєю зостою та ще двома жінками з почту. Попереду валки їхали боярин Сірославич і князь Святополк, супроводжувані кількома галицькими боярами і службою.

Валка проїхала західні ворота й повернула на перемиський шлях.

Княгиня тихо поплакувала, а Сірославич досадував. Він увесь час сердився на княгиню за те, що не погодилася, щоб утнути князя. Вона була б володаркою в Галичі, поки виросте Володимир. Так ні та й ні... Жінка-жінкою!.. Теперки що?!.. Князя викрали з терему його люди, й ось дійшло до того, що треба спасатися від княжого гніву. »Дурак еси, Костянтинне, — сердився сам на себе Сірославич, — потурав княгині, й тепер усе пропало. Дорога до Галичу закрита чи не назавжди...«

Князя Святополка також огортали журливі думи. Він вельми жалів, що дав себе втягнути в таку необачну ворохобню проти князя Ярослава. Виявилося, що Сірославичеві вдалося збунтувати лише частину боярів, які, використавши нагоду, захопили Галич, а решта їх сиділа тихо та вижидала, що з того всього вийде.

»Так. Приходиться втікати, — зітхнув князь Святополк і торкнув коня острогами. — Мабуть, доведеться й померти ізгоєм«. Він оглянувся позаду себе, наче б хотів іще раз побачити Галич, у якому прожив безтурботно багато років.

Та Галича вже не було видно.

Над ним усе ще вдалині пробігали блискавки і глухо-глухо, неначе під землею, гуркотіли громи.

З-під копит бризкала вода, й голосно рипіли вози.

Далекий і невеселий шлях стелився втікачам у чужу ляцьку землю...

.

Ворота княжого двору були широко відчинені.

Біля них не було ніякої сторожі, а князя Ярослава, який в'їздив у двір із воеводою Вовком, тисяцькими й сотськими, зустрів лише дід-пасічник та кілька жінок із двірської челяді. Вони кланялися низенько князеві, а на їхніх лицах було видно радість, змішану зі смутком.

Князь зупинив коня.

— Де ж решта двірських людей? — звернувся він до діда.

Той сумно звів голову.

— Повбивали їх, ясний князю. Декому пощастило утекти, а за мене заступилася княгиня, бо вже тягли мене на гілляку...

На подвір'ї царило безладдя.

Будинки були порозкривані наостіж, пограбовані боярською челяддю, яка на вістку, що князь вертається з військом до Галича, кинулася грабувати княжі будинки, а потім утекла з города, щоб не потрапити до рук княжої раті.

— Де саме спалили Настасю? — спитав тихо князь діда-пасічника.

— Он, тамечки, — показав він рукою.

Князь під'їхав іще трохи, зіскочив із коня, ступив кілька кроків і зупинився над невеличкою ямою, в якій іще чорнів обгорілий пень стовпа, що до нього була прив'язана Настася, а довкола ями було повириване пласке каміння, яке вимощувало все подвір'я.

— Це тут?..

Дід Рись мовчки хитнув головою.

Князь став навколішки й почав тихо молитися.

Княжа рать і собі поскидала шоломи та схилила в пошані голови.

Коли князь устав, його лице було суворе, а в очах блищали сльози. Воевода Вовк і собі сердито махнув рукою по очах, на які також набігла непрохана сльоза. Він любив князя і глибоко йому співчував у горі.

Пішли в терем.

Князь ходив усюди з воєводою та Ізяславом і вказував, що та де треба направити чи переробити, щоб довести терем до порядку. Він дав розпорядження, щоб воєвода обсадив своїми полками город, і негайно по вулицях Галича поскакали кінні стежі. Вої обсадили городські мури, стали біля городських воріт, а також узяли під свою сильну охорону княжий двір.

Того ж таки дня ратні окличники об'їздили Галич і сповіщали, що князь Ярослав, властель Галицького Князівства, вернувся живий і здоровий у Галич та наводить у ньому лад і порядок. Окличники заповідали, що купці можуть відкривати свої склади, та закликали всіх княжих людей вертатися знову до виконання своїх обов'язків.

Так почалася нова сторінка життя галицького володаря Ярослава Осьмомисла.

Почалася вона з великими змінами.

До княжого двору на місце тих, що їх вигубили збунтовані бояри, прийшли нові люди. Найдужче князь жалів за старим печатником Боровським, який був його вірним дорадником від перших днів князювання.

Згинув із рук ворохобників стольник¹¹⁹ Буромир Славич із Гологорів. Убили суздальці і Яромира, сина старого боярина Гліба, а старий боярин від того часу став непримиримим ворогом суздальців.

Полягли княжі тіуни — Борис і Богдар. Не стало в живих варязького тисяцького Куля, який упав, розсічений келепами, обороняючи дворище Чагрових, і залишив свою молоду дружину Оленку. Й багато-багато своїх вірних службовців не дорахувався князь між тими, які на його заклик почали з'їжджатися до Галича. Погинуло багато биричів, дітських, осьмників, і князь мусів приймати на службу нових людей.

Добре, що врятувався Люборадич. Повернувши з Тереволі, він негайно приступив до державних гро-

¹¹⁹) Стольник — княжий дипломат.

шових справ. Сірославич не зміг пограбувати княжої скарбниці, бо обачний Люборадич, коли князь пішов походом у київську землю, звелів перенести золото, дорогоцінності і гроші до таємного сховку в підземеллях княжого терему. Тому то Сірославич теж розбивався за Люборадичем, бо хотів захопити у свої руки всю державну скарбницю. Та це йому не вдалося.

Порадившись з Люборадичем і воеводою Вовком, князь призначив стольним печатником старого боярина Гліда. Це був чоловік із головою, який із молодих своїх років був стольником іще за життя князя Володимирка, бував у чужих землях і добре знав адміністративні справи Галицького Князівства. Призначаючи боярина Гліда стольним печатником, князь перехитрив боярів, які, дізнавшись про те, почали думати, що князь, мабуть, примирився з усім, що сталося, й не має відваги виступати проти них, або навіть і закинув думку про будь-який виступ, щоб тільки мати спокій у своїй землі. Але вони помилялися. Князь дожидав повернення варязьких військ і до того часу не зачіпав боярів. Крім того, у князя було повно всяких клопітливих державних справ. До помочі новому печатникові князь призначив стольника Гординю, який тількищо повернувся з Константинополя. Стольник був книжний чоловік, знав кілька чужих мов і служив князеві чесно та віддано.

На княжому дворі кипіла робота.

Здателі, теслярі й ковалі працювали безупинно. Поправляли будівлі, деякі перебудовували, ставили нові, а звичайні робітники приводили загально княжий двір до порядку.

Незвичайно врадував князя приїзд сотського Ігоря, який привіз князеві його сина Олега. Князь тупив до себе хлопчика й аж просльозився з радості. Бачачи, що Олег дуже прив'язався до Уляни, сестри сотського, князь висловив бажання, щоб вона лишилася на княжому дворі й доглядала княжича.

Сотського Ігоря князь призначив начальником своєї сторожі та обдарував його й сестру великим дво-

рищем недалеко від Галича, зі землями та лісами. Уляна довго жила на княжому дворі, й Олег до кінця свого недовгого молодого життя був дуже прив'язаний до неї та шанував її, мов рідну матір.

Княжі полки воеводи Вовка стояли в Галичі і пригородах, але не починали ніякої дії проти зворохоблених боярів. Правда, найголовніші бунтарі втекли в ляцьку землю або подалися на Угри, решта ж їх сиділа у своїх дворищах.

Через два тижні після повернення князя Ярослава, пригнали гінці від воеводи Кунегольда з вісткою, що він іде зі своїми полками на Галич. Сповістили також, що й полки воеводи Гордія вирушили з київської землі додому.

Над Галичем знову громадилися грізні хмари, але цим разом уже княжого гніву.

В міжчасі єпископ Косьма кількакратно відвідував князя Ярослава. Княжа рать бачила не раз їх обидвох, як проходили в саду, жваво розмовляючи, або, навпаки, — у глибокій задумі. Князь почав дуже поважати єпископа за його відвагу й за те, що єпископ не похитнувся у своїй вірності законному князеві та не прихилився до ворохобників, не зважаючи на погрози боярина Сірославича й сильний натиск зі сторони княгині Ольги.

На місці, де було спалено Настасю, князь наказав поставити мармуровий хрест, а в соборі — кам'яний саркофаг. Хоч він був і порожній, проте для князя став символічним гробівцем його незабутньої Настасі. Стояв цей саркофаг у соборі аж до часу, коли гордовиті бояри зараз же таки невдовзі після того, як замкнув навіки свої очі князь Ярослав Осмомисл, отруїли Олега й «вокняжили» Володимира Ярославича. Тоді вони розбили хреста на княжому дворі та поторощили саркофаг.

Хрест нагадував князеві смерть Настасі, і князь, коли проходив подвір'ям, завжди підходив до нього.

Зупинявся. . .

Часом молився. Інколи лише постояв хвилину в задумі й ішов до терему. Там ждала його знать, чekali різні турботи й державні клопоти.

Спалений Настасин терем вирішив не відбудовувати. Для кого й пощо!!.

Кривавилося серце і ставало однією великою раною.

Смуток брав князя у свої цупкі обійми, й ніщо його не веселило.

»Змiнився наш князь« — шепотіли на дворі.

Знав і сам про те, що дуже змінився.

Навіть і донечки своїм щебетанням не могли його розвеселити. А коли бавився з малим Олегом, у його невинних дитячих оченятах бачив покійну Настасю. Вони були такі ж голубі як у неї. . .

І на кучеряву голівку княжича падали рясно батькові пекучі сльози. . .

Князь, як міг, так приховував від людських очей свое горе. Проте, його найближча знать знала добре, як глибоко він переживав втрату Настасі.

Всі співчували йому. . .

Галич швидко повертався до нормального життя. Відкрилися торги. Почали приїжджати купці. У пристанях знову кидали укоти торговельні галицькі й чужоземні судна. Відбудовувалися на очах зруйновані і спалені дома та склади. Князь не жалував грошей на відбудову, а багаті галицькі купці теж не скупилися, коли їм треба було відбудовувати старі чи ставити нові склади. Єпископ Косьма заходився будувати нову й велику муровану церкву оподалік собору, а також відбудовував шпиталь, що його таки зруйнувала розвихрена товпа, не зважаючи на захист його боярськими слугами. Князь теж дав гроші на відбудову шпиталя. Скуповатий Люборадич цим разом уже не сперечався із князем, бо князь сказав коротко: »Мусимо відбудувати, що знищене, й побудуємо, що треба«. Звичайно, Люборадич нишком бідкався, що мусить витратити так багато грошей, але не було іншої ради.

.

Одного ранку за городськими валами княжого Галича глухо прокричали роги й заграли сурми. Так званими Теревелеськими ворітьми вїздили в город варязькі полки воеводи Кунегольда.

Їхала довгими колонами, яким, здавалося, й кінця немає, тяжка варязька кіннота. Суворі, загартовані в боях, обсмалені сонцем і степовим вітровієм, усі в чорній броні, вої їхали мовчки й похмуро споглядали на галицьких гражан, котрі повиходили зі своїх домів. За тяжкою кіннотою їхала легка, за нею сунули піші полки, виблискуючи списами, за пішими полками гуркотіли катапульти й метавки та торохкотіли табори, а за возами знову їхала кіннота.

Варязького війська було так багато, що виглядало наче б воно заповнило весь город. І справді, майже на всіх вулицях та майданах розташувалися варязькі вої, які стали на відпочинок, чекаючи дальших наказів. Воевода Кунегольд і варязькі тисяцькі зразу ж подалися до княжого двору. Не зважаючи на те, що ще було доволі рано, князь уже на них чекав у стольній залі, разом із печатником Глодом і стольним ябетником Божаном із Перемишля. На нараду князь покликав також воеводу Вовка та скарбника Люборадича.

Нарада тривала довго, а коли закінчилася, воевода Кунегольд скликав іще своїх сотських і з ними говорив досить довгенько. Пізно ввечері невеликі варязькі відділи почали виїжджати з Галича в різні сторони. Декілька варязьких сотень виїхало з Галича й розташувалося у пригородських селищах. Тієї ж таки ночі воевода Вовк почав пересувати свої полки й оточив ними Галич. Схвильовані гражани прислухалися полохливо, як усю ніч грюкотіли товари та стугоніла земля під метавками й важкими сосудами. Іржали коні й дико перегукувалися між собою берендії та торки. На досвітті піші варязькі вої густою лавою оточили наддністрянське пригороддя, зване »Лопушівкою«, де жила майже сама сірома. Вої, разом з осьмниками, переходячи дім за домом, стягали з одрин іще

сплячих людців, які були так чи інакше змішані в боярську коромолу. Всіх їх під сильною сторожею відводили до порубів.

Сірому охопив страх, і кудлаті гирі пробували вириватися варягам із рук, хотіли втікати та не було куди. Їхнє пригороддя з усіх сторін було оточене залізним варязьким перснем. Стояли варяги й уздовж Дністра. Деякі зухваліші зі сіроми кинулися на варягів із сокирами й тут же лягли, порубані мачеми. Тепер варяги мали причину мститися на сіромі й зарубали кількадесят чоловіків, не розглядаючи чи хтось із них у чомусь винуватий, чи ні. Схоплених брали на суворі вспити. Багацько сіроми, якій доказана була участь у коромолі, княжий суд скарав на горло, чималу кількість заслав у берладську землю й тільки невелике число було відпущене на волю.

Через кілька днів варязькі відділи почали вертатися до Галича, привозячи зі собою ув'язнених боярів, які брали активну участь у змові проти князя. Всіх їх кинули в поруб у княжому дворі, біля якого стояла день і ніч сильна варязька сторожа. По городі поповзла вістка, що варяги вирубали впень кілька боярських родин за те, що бояри ставили їм спротив, та ще й спалили їхні дворища.

Декому з боярів пощастило в останній хвилині втекти на Угри або в київську землю. Проте, таких було дуже мало.

Варяги жорстоко розправлялися з боярами. Це була їхня пімста за вигублення кількох сотень варязьких воїв у часі боярського нападу на Галич.

Одного дня варяги підпливли Дністром на легких дромонах близько до дворища боярина Звзданя й запалили його з вогнеметів за те, що син боярина утнув варязького сотського під час бою біля собору в Галичі.

Ревів скот, кричала налякана челядь, рятуючи майно, а дромони раз-у-раз плювали вогнем, аж поки всі дерев'яні будівлі просторого боярського дворища зовсім спопеліли.

Варяги переводили також вспити зі схопленими боярами й люто їх примучували, так що з одчаю двоє боярів розбили собі голови об кам'яну стіну, а один боярин повісився на ременяці. Княжий суд, у якому верховодив стольний ябетник Божан, засудив на смерть усіх тих боярів, яким була доказана їхня участь у коромолі.

Князь не помилював засуджених боярів, але пощадив їхні родини й не забрав у них майна. Стольний ябетник виявився суворішим від свого попередника, спочатку обурювався, але, передумавши почуте від князя, визнав, що князь Осьмомисл »зіло мудрий властель . Князь сказав: »Жони й діти не винні, що їхні мужі й батьки підняли меч проти мене. Коромольників караю, але не алчу пімсти над їхніми родинами«.

Така княжа великодушність супроти боярських родин незвичайно скріпила повагу й авторитет князя. Навіть бояри признавали, що князь поступив дуже великодушно й щиросердно.

На горло були засуджені також суздальський боярин Костянтин Сірославич і князь Святополк. У випадку коли б вони опинилися на землях Галицької Волости, кожний тисяцький, посадник, тіун або бирич мали право їх схопити і в залізах доставити до Галича або й на місці утнути. Вони були поставлені поза законами галицької землі. Князь Осьмомисл хотів було звернутися до ляцького короля, щоб той видав йому Сірославича і князя Святополка, але, маючи багато пильних державних справ, усе відкладав висилку своїх слів у дотичному ділі в ляцьку землю.

Тим часом у Галичі та його околицях згромадилася сила-силенна княжої раті. Прибули з київської землі війська воеводи Гордія і стали постоем у довколишніх селищах. Днями й ночами переїздили й переходили сотні та полки, й Галич зовсім припишк, побачивши таку велику княжу силу.

— Боженьку, — зітхали жінки, — куди глянь, усюди воїв мов трави й листу.

Перемишлянці готувалися відходити додому, а полки воеводи Гордія пересувалися на довгий заслужений відпочинок. Воевода Гордій, котрий вельми нездужав, пішов до лічниці й там узялися його лікувати монахи-ескулапи.

Одного літнього дня, коли над Галичем висла прозорінь лазурного небовиддя, у княжій столиці вдарили дзвони. На Спаський майдан повалили юрби народу. Вони тиснулися до ґриднів, котрі непорушними стінами замкнули велике коло, по середині якого стояв невисокий поміст. На помості була широка колода, а біля неї стояв кат із широколезим топором. Кат був берендієць. Він споглядав на товпу байдуже своїми вузькососими очима. На ньому був простий сірий охабень, розхристаний на грудях, а з-під коротких рукавів виглядали м'язисті руки.

Лунко заграли сурми.

— Ведуть!.. Ведуть!.. — закричали в натовпі.

Варязькі ґридні з оголеними мечами вели засуджених боярів.

Ішли вони, похнюпивши голови, й видзвонювали голосно важкими кайданами. Були бліді, зрезигновані, здавалося, байдужі до всього, що діялося довкола них.

Стали перед помостом.

Кремінь із Коломиї, Вовк і Ставномир із Межибожжя, Турович із Гологорів, Андрій Воеславич і Богудар із Долини, Пшеничний із Рожнятова, Кудяк з Олеші, Лис із Рогатина, Лисий із Микуличина, старий боярин Лютослав та ще кільканадцять менше значних галицьких боярів.

Помічники ката, жваві берендії, вхопили першого в ряді боярина Кременя й підштовхнули його на поміст. Тут же на поміст піднявся і священник, дав бояринові поцілувати хреста й почав голосно відмовляти молитву.

Стольний ябетник махнув рукою, й помічники ката вмить поставили боярина на коліна та за чуба пригнули його голову до колоди.

Блиснув топір.
Бризнула кров, і відрубана голова покотилася на поміст.

Котрась із жінок зойкнула. Дехто відвернувся, а натовп затих.

Тим часом кат рубав голови боярам, а його помічники клали трупи в дерев'яні кирсти, забиваючи їх цвяхами наглухо.

Колода й поміст багрянилися кров'ю...

В городі безперервно голосили дзвони.

Князя не було на місці страти засуджених боярів.
Не хотів глядіти на їхню смерть.

Не було також єпископа Косьми.

А кров текла вже на каміння...

XXI.

шли погідні осінні дні.

В Галичі ставало велелюдно.

Почалися так звані листопадові¹²⁰ торги, і столичні базари повнилися багатючими плодами галицької землі.

Смерди навезли в город і понасипали на базарних майданах гори динь, гарбузів та інших плодів, понакидали лантухів із житом, пшеницею, вівсом, ячменем, просом, квасолею, бобами. Там же продавали цибулю, часник, капусту й різну городину. В діжках була квашена капуста й огірки, а в кадях — засолена риба. Лісоблуди розклалися зі своїми кошиками, плетеними з вербовіття, вщерть виповненими грибами та опеньками. Скотовики пригнали на продаж спашених волів, ситих ялівок, довгорунних овець та вигодованих свиней. Галицький скот охоче купували ляцькі й німецькі купці.

Міщани купували на базарі збіжжя та городину. Смерди, продавши плоди своєї праці, шукали в городі за такими речами, які їм були потрібні вдома і яких вони самі не могли зробити. Торгівля аж гула.

Стоголоссям вирували галицькі листопадові торги.

Над Галичем розтяглося погідне небо. Воно вже не красувалося такою лазурністю, як улітку, але й далі було лагідно-голубим, а його обрії обмережувалися вузькосмугими хмаринами.

На городських валах уже пожовкла трава, й по ній гасали хлопчакі. На стежинах, що чимчикували поряд із шляхами, під ногами перехожих шаруділо

¹²⁰⁾ Листопадові — жовтневі.

листя. За валами потяглися далекі стерні, а в кущах рясно червонів глід.

Снувалося »бабине літо« на полях і чіплялося дерев, багрець яких іще більше ніжжило й золотило осіннє сонце, що розсипало своє іскристе проміння над стольним городом Галичем.

Курлюкали довгі журавлині ключі.

Осінь. . .

Протопресвітер Іпоколон проходжувався по княжому саді, замітаючи своєю довгою рясою листя, яке встелило стежину. Дід Яро ще не встиг згребти його на доріжках і стежинах княжого саду.

Іпоколон уже постарів. У нього густо посріблилася чуприна, на чолі залягли широкі борозни, а на лиці з'явилися глибокі зморшки. Зникла його колишня жвавість. Та й здоров'я княжого літописця стало нікудишне. Це з того часу, коли ворохобники його важко побили. Була мала надія, що він видужає. Костоправ церковної лічниці довго возився з Іпоколоном, поки зміг залікувати його двоє зламаних ребер, а ще довше довелося Іпоколонові лікувати сильно потовчені ноги. Лежав він, опухлий, мов гора, на одрині й готувався до смерті. Ескулапи лише розводили безрадно руками, коли князь особисто цікавився тим, як поступає лікування його літописця. »Все в Божих руках, ясний князю« — говорили вони, а в їхніх очах князь бачив велику безрадість.

Все таки Іпоколонвилікувався, одначе, вже не мав колишнього здоров'я. Князь вельми радів, що смерть не косила такого доброго літописця, і звелів Іпоколонові переселитися з церковної обителі на княжий двір. У теремі літописець мав свою власну затишну кімнату, яка виходила вікнами в сад. На дубовому столі лежала грубезна книга, оправлена в хоз і срібло, а на її сторінках Іпоколон виводив старанно, букву за буквою, слово за словом, літопис Галицької Волости.

— Пиши, протопресвітере, — сказав йому князь, вказуючи на цю товсту книгу, — пиши в ній усе, що

стосується мого князівства. Добре і зле, похвальне й не славне. Пиши в ній про всіх і все... Хай це буде літопис нашої землі. Пиши про Галич, про воїв його чубатих, які ходили в походи далекі, боронили руську землю, рубалися зі степовиками, сікли ляхів, спи-сами підпирали Карпатські гори й копієм брали Київ. Ішли слідами своїх славних предків... Тих, що із князем Святославом громили твоїх ромеїв, протопресвітере, і клали свої буйні голови за велику Русь, отчу землю... Олександр, Цезар і наш князь Свято-слав — ось трійця, яка ніколи не померкне, на яку задивляються віки... »Да не посрамім землі руської, но ляжемо костею тут, мертвії, бо срама не імам; аще ли побіглим сраю імамо і не імамо убіжати, но станім кріпко, аз же пред вами пойду« — ось, протопресвітере, слова, що їх сказав Святослав своїм воям... Великі слова, гідні великого володаря руської землі... А що тепер! — зітхнув Осьмомисл. — Князі гризуться між собою та роками ведуть брань за київський стіл... Пишучи ж, накликай їх, Іпоколоне, моїми устами до згоди, бож пишуть про русичів чужії літописці, що руси світ здобули б, коли б у них була взаємна згода... Пиши, Іпоколоне, літопис нашої землі!..

Так Іпоколон, підвищений у сан протопресвітера, став літописцем при дворі галицького князя Ярослава Осьмомисла.

А писати було про що.

Працював наполегливо на протязі кількох років і з різних записів, які йому вдалося зібрати, з розповідей князя, єпископа Косьми, книжних калагурів та декого зі старшої знаті написав уже про князювання Володимирка й перейшов князювання Ярослава Осьмомисла, довівши його в літопису до боярської коро-моли. Прагнув її найправдивіше записати. Дошуку-вався її справжніх причин. Шарпали його сумніви.

Гризла непевність...

З боярів-кормомольників уже майже нікого не було. Стольний ябетник розповідав, що схоплені бояри на

вспитах присяглися, що їх збунтував боярин Сірославич, котрий, як виходить, хотів у своїй гордині досягнути на княжий стіл. Виходило також і те, що бояри вельми заздрили Чагровим та побоювалися, що Чагрови геть відсунуть видніших галицьких бояр від більшого впливу на державні справи. Їхні побоювання вміло підтримувала княгиня Ольга, яка особисто почувалася загрожена.

Говорив про це із князем...

Князь був згідний із ним у тому, що ненависть боярів не так була звернена проти нього, як проти Чагрових, а попри них і на Підгорецьких. На чолі змовників став боярин Сірославич, який і втягнув у змову князя Святополка та виеднав у княгині Ольги згоду на схоплення князя...

Шаруділо під ногами листя, розмальоване багатющими кольорами.

Курликали журавлі...

Протопресвітер Іпоколон, зітхнувши, опустився втомлено на кам'яну лавицю. Спостерігав із цікавістю, як вертляві білки гралися між деревами, скакали й гойдалися на гілках, то знову м'ятушилися швиденько на землі.

Іпоколонові нили ноги, й він потирав їх рукою.

З яблінки легенько спав йому на руки мідяночервоний листок. Він наче оповитий смутком, бо, відірвавшись від життєдайної вітки, приречений на смерть. Він ізжовкне, скоцюрбиться, і його змиють густі осінні дощі.

Протопресвітер ніжив листок пальцями, а думками повертав у минуле.

... Йдуть роки... Скільки їх уже проминуло з того часу, коли то Галич багряннівся кров'ю, а списи та мечі шматували людське життя?!..

Чимало.

П'ятнадцять уже...

Бігли вони один за одним, а кожний із них приносив щось нове, якусь нову зміну чи подію, часто зовсім несподівану.

Повиростали княжі донечки. Найстарша Ярославна одружилася з Ігорем Святославичем. Князь Ярослав дуже любив її синків — здорових і веселих хлоп'ят, які, приїжджаючи з батьками відвідувати свого дідуся, наповнювали терем веселим гамором. Улюблена донька Оленка, заручившись з угорським королем Стефаном, померла на простуду, і її несподівану смерть князь Осьмомисл болюче переживав. Наймолодша донька вийшла заміж за лядського короля Мешка III-го.

Найбільше журби й турбот спричинив князеві його син Володимир. Це був зухвалий і гордовитий марнотравник, який розтрачував без вагання великі грошові суми, які князь Ярослав мусів покривати. Він не турбувався ніякими державними справами, і пригноблений князь постановив собі твердо, що не дасть ніколи Володимирові галицького стола.

Зовсім іншу вдачу мав син Настасі Олег. Він був слухняний і тихий, а при тому скромний та сумовитий. На його молоде життя лягла важка печаль — утрати матері, яку не могла йому заступити добряча Уляна. Князь вельми любив Олега й поволі знайомив його з різними державними справами та наполягав, щоб молодий княжич пильно навчався книжної мудрости у вчених калагурів.

Зовсім утратив серце князь Ярослав до сина Володимира, який, мабуть, під намовою своєї матері подався до луцького князя Ярослава, й цей нібито погодився, що буде підтримувати Володимира в його вимогах, щоб князь Осьмомисл дав йому якусь «вольость». Можливо, що княгиня Ольга, втративши остаточно всяку надію на прихильність князя Ярослава до неї, чого вона все таки сподівалася, повернувшись із лядської землі через два роки після боярської коромоли, думала в той спосіб забезпечити синові самостійне положення й доживати при ньому свого віку. З її замислів, одначе, нічого не вийшло. Князь Осьмомисл загрозив луцькому князеві війною, а щоб показати, що він не жартує, найняв лядське військо

й вислав його походом на луцьку землю. Наляканий Ярослав луцький відіслав негайно княжича Володимира з матір'ю до Торчеська, звідки вони переїхали до Чернігова. Проживши там деякий час, Володимир примирився з батьком і повернувся до Галича, а княгиня Ольга виїхала до Суздалі й там вступила до монастиря, де жила до кінця свого життя.

Добрі взаємовідносини між князем Ярославом і Володимиром не тривали довго. Через два роки князь вигнав знову сина з Галича, але ніхто із сусідніх князів руської землі, ані угорський і ляцький королі, не хотів прийняти Володимира, щоб не стягнути на себе гнів могутнього галицького князя. Володимир із трудом продістався до Путивля й там опинився на дворі князя Ігоря Святославича, що був зятем Осьмомисла.

Князь Ярослав страшенно розсердився на свого зятя за те, що він дав у себе пристановище Володимирові, й аж після двох років Ігореві якось удалося примирити Володимира з батьком. Княжич знову повернувся до Галича, але відносини між ними не ладналися. Князь не зносив Володимира, а цей, знаючи, що батько його не любить, увесь час від князя сторонився.

Галицька Волость росла, могутніла й багатіла. Згромадивши великі скарби, князь Ярослав Осьмомисл будував нові церкви і школи, ставив городи й замки та прокладав шляхи. Майже всі сусідні князі й королі позичали у нього гроші. Ще раз вислав князь Осьмомисл свої полки в київську землю на допомогу Ростиславичам, проти яких знову виступив із великою силою князь Андрій Боголюбський. Галицькі полки допомогли князеві Ярославу Ізяславичеві сісти на київському столі, а Ростиславичам дісталися окремі київські волості. Більше ніяких походів у київську землю князь Ярослав не робив і не вмішувався у внутрішні спори руських князів.

Був до краю огірчений і знеохочений княжими міжусобицями, які тривали безперервно в руській

землі. Не міг їм запобігти, ані їх припинити. Не помагали тут ні його розум, ані гроші й рать. »Бог відібрав розум руським князям« — говорив він не раз.

Князь Ярослав Осьмомисл постарів і почав підупадати на здоров'ї. Правда, він усе ще тримав міцно у своїх руках Галицьке Князівство, хоч уже часто доручав стольному печатникові та його заступникові такі справи, які давніше завжди розглядав сам. У нього вже не було тієї наснаги, що її він мав п'ятнадцять років тому.

Багато читав. Сли, тіуни й купці постійно привозили князеві різні чужоземні книги, й він їх читав та громадив із них книгозбірню. Скупував також книги в руських князів. Узагалі князь вельми дбав про освіту, стягав звідусіль книжних людей та платив їм щедро, щоб учили грамоти галицьку молодь. »Іду слідами велемудрого київського князя Ярослава« — говорив князь. . . — Ось послухай, Іпоколоне, що записано в літопису про те, як князь Ярослав дбав про книжне знання в руській землі: ». . . Й собрались писці многи й перекладаше от грек на словінское писмо. И списаша книги многи, ним же поучащяся вірние людїе наслаждаются ученья Божественного. . . Велика бо биваеть польза от учения книжного: книгами бо кажеш и учиши мясни пути показню мудрость бо обрѣтаеш и воздержанье от словес книжних. Се бо суть ріки напоюще вселенную, се суть исходяща мудрости, книгам бо есть нещетная глубина. . . Аще бо поищеш в книгах мудрости приліжно, то обрящеш велику пользу души своєї: иже бо книги часто чет, то бесїдуєт с Богом. . . Ярослав же сей, якоже рекохом, любим бі книгам, и многи написав, положи в святїй Софїї церкви юже созда сам. . .«

»Я ж не гірший від князя Ярослава, — говорив Осьмомисл, — навіть багатший за нього. Різниця між нами лише та, що він володів усією об'єднаною руською землею, а я князюю тільки в галицькій землі. Й із болем серця мушу дивитися впродовж усього сво-

го життя на княжі міжусобиці, які шматують та нищать землю наших славних предків...»

Іпоколон знав, як боляче переживав князь Осьмомисл занепад могутньої колись Руської Держави. Він робив зусилля, щоб погодити руських князів, однак його добра воля і справді щире бажання розбивалися об заїлу дрібничковість упертих князів, які краями руську землю, дрібнили її, послаблювали її міць та щораз то більше її виснажували.

Літописець кривився з болю і знову почав терти рукою свої ноги.

Від саду заносило винними пахощами яблук, слив, груш і хризантем. Над стежиною пливло павутиння «бабиного літа». Чіплялося воно на зустрічну похилу гілку, струмило, гойдалося, потім відривалося і знову пливло, щоб загубитися в чистому повітрі.

Дід Яро згрібав листя, й Іпоколон кивнув йому рукою на привітання.

«Треба йти писати» — сказав він голосно сам до себе й, підвівшись з лавки, помаленьку потюпав до терему. В його просторій кімнаті скромне умеблювання — дубовий стіл, скам'я, широка лавиця, дві скрині, одна з одежею, а друга із книгами, жбан із водою та й більше нічого. Є, ні! Є ще полиці, на яких лежать знову ж таки книжки, папір, гусячі пера та різноманітні фарби для розмальовування ініціалів. На столі полумисок із яблуками, грушами і сливами. Вони так приємно пахнуть, що Іпоколон аж усміхається.

Добуває зі скрині невеличку книжечку, оправлену в зелений хоз, і розгортає її на сторінці, яка закладена шовковою закладкою.

В цій книжечці Іпоколон писав свої коментарі до галицького літопису. Нікому їх не показував, і навіть князь не знав про це нічого.

Писав Іпоколон у своїх коментарях не те, що треба було записати, а те, що він думав про таку чи іншу людину або подію, про яку писав у літопису.

Одного разу в розмові із князем Осьмомислом, який говорив із ним дуже одверто, справа торкнулася по-

кійної Настасі Чагрівної. Іпоколон вичув, що князь турбується тим, що історія скаже про неї. Боїться, що історики пустять її в неславу. . .

Іпоколон і сам не знав, як поставляться майбутні історики руської землі до любки галицького князя Ярослава Осьмомисла. Це належить до майбуття. Він же запише про неї у своїх коментарях якнайліпше. Була прекрасною трояндою галицької землі. Ущасливила життя могутнього князя й передчасно згасла. . .

Скромна, добра, а при тому ще й розумна — такою була Настася Чагрівна.

Що ж поганого можна записати про бояривну Настасю — одну жінку, яку так палко любив князь Ярослав Осьмомисл?! . .

Протопресвітер Іпоколон тихо шкрябоче гусячим пером і чітко виводить у книжечці гарні округлі літери.

На часину він зупиняється, призадумується, а потім далі невтомно пише.

У вузькі кватирки півлуковатих вікон заглядають до кімнати кучеряві каштани, облиті багрянцем.

І бачать, як похилившись над столом, припорошений сивиною священник старанно мережить густі рядки в розкритій книжці.

Курлюкають журавлі.

Осінь. . .

XXII.

ому, князю?

— Бо Володимир — негідник, владико, — говорив князь Ярослав Осмомисл, а в його мудрих очах можна було бачити, як вельми він невдоволений своїм старшим сином, — негідник, — повторив із притиском. — Згадай, владико, скільки клопотів, журби і сраму він мені приніс!.. Чи ж не пробував він спілкуватися з ляхами проти мене?.. Гай-гай!.. Та й не лише з ляхами.. Чи ж не бігав він аки тать¹²¹ потаємний і до Ингваря Ярославича доробузького, до Ярослава луцького й до Святополка туровського, затіваючи коромолу проти мене?.. А його бешкетування по корчемництвах і вилігування з безсоромницями по гостинницях?!.. Бог один тільки знає, скільки я горя витерпів із ним. І мав би я дати йому блюсти¹²² Галицьку Волюсть?.. О, ні!.. Ніколи..

Князь півлежма примостився на широкому м'якому кріслі, а коло нього сидів єпископ Косьма. Розквітлий сад аж п'янив їх своїми пахощами. У ньому гули бджілки, воркували тихо голуби, й розміреною, не швидкою ходою крокувала варязька сторожа.

Над Галичем розкинулося погідне небовиддя. Воно купалося у Дністрі, а ген, на далеких обр'ях, гойдалися на ньому маленькі хмаринки.

Дністром пливли важкі вантажні судна, сунули кулеворії, гойдалися дромони з розгорненими на китарах княжими знаками, снувалися насади, очаги, стру-

¹²¹) Тать — злодій.

¹²²) Блюсти — берегти.

ги, а попри береги тулилося багато малих рибальських човників.

Старенький єпископ Косьма з білою мов сніг бородою споглядав стурбовано на князя Осьмомисла.

Не було сумніву в тому, що князь дуже хворий.

Змарнів і поживк на лиці. Передчасно посивів. Його колишня буйна чорна чуприна тепер густо просипалася сивиною.

Час від часу глухий кашель стрясав княжими схудлими грудьми.

— Олега звелю вокняжити, — продовжував князь. — Коли відходитиму із цього світу, звелю знаті й боярам, щоб хреста цілували на вірність Олегові. . . Він не стане другим Осьмомислом, бо його вдача не така. . . Проте, я вірю, що він буде добрим князем, утримає Галицьку Волость і не розбазарить того, що дістане в озадку по дідові й по мені. . .

— Що ж буде з Володимиром, князю? — спитав тихо сивобородий владика.

— Дам йому Перемишль. Стіл у Перемишлі старший від галицького, а поскільки Володимир мій старший син, то нехай і сидить у старшому городі. Тако й бити. Та ще й ізвелю йому скласти роту, щоб не посягав по Галич. . .

— Мислиш, князю, — заговорив по хвилині владика, — що вся знать і бояри будуть вдоволені таким твоїм велінням? . .

— Ні, — стенов князь плечима, — проте інакше не може бути. Володимир не може засісти на галицькому столі. Коли б бояри піднімали бунт проти Олега, то він матиме велику рать, щоб їх здавити. Він не забув їм смерти своєї матері. Повір мені, владико, — тут голос князя посуворішав, — що Олег примучив би боярів набагато грізніше, ніж я це вчинив. . . Я покарав їх за те, що вони спалили жінку, яку я безтямно любив, а мій син карав би їх за те, що вони спалили на вогнищі його матір. . . Скажи ж, владико, чия ж тоді помста суворіша? . .

Владика князеві не відповів. Схиливши голову, помовчав трохи, а тоді звів свої очі на нього.

— Дав би Господь Усемилоствий, щоб усе було гаразд у нашій землі. . . А над усе, щоб ти, князю, прожив іще довгі роки і княжив нам на славу. . . Ти — мудрий володар, і слава про тебе лунає по всій Європі, не тільки в руській землі. . .

Князь гірко посміхнувся.

— Слава, слава! . . Ось прочитай, владико, — подав він єпископові згорнений рукопис, — як мене звеличав якийсь невідомий умний чоловік. Учора привезли мені цей рукопис із київської землі.

Єпископ Косьма розгорнув рукопис і почав півголосом читати: »Галички Осьмомисле Ярославе! Високо сидіши на своемь златокованім столі, подперь гори Оугорскіи своїми желізными полками, заступив королеви путь, затвори вь Дунаю ворота, меча бремени чрезь облакьї, суды радя до Дуная! Грозьї твоя по землямь текуть, отворяеше Кіеву врата. Стріляєше сь отня злата стола Салтана за землями. Стріляй, Господине, Кончака, поганого кошея — за землю Руськую, за раньї Игореві бугега Святославыча«.

— Прекрасно! . . Чудово. . . — захвилювався єпископ, — автор увіковічне тебе в історії нашої руської землі. Ти таки є великий і славний князь. Неодмінно дай це протопресвітеру Іпоколонові, щоб він записав у літопис ці прекрасні слова. Хай вони лишаться для історії і для майбутніх поколінь руської землі. . .

— Чи ж годиться писати в літопису таку хвалу? . .

— Ти ж її сам не писав. Похвалу тобі написав котрийсь із книжних руських людей. Може, хтось з київської знаті, або, може, якийсь калагур-літописець. . . Чи ж він неправду написав?! Скажи сам. . . Чи не вчинив ти все те, що там про тебе сказано? . .

— Міг учинити ще більше, — промовив князь наче до себе, вдивляючись у голубоплесий Дністер, — міг, владико, чуєш, міг, та зів'яла передчасно моя насна-

га. Щось урвалося в моїх грудях, і, ось бачиш, який я став. Чую, що коньчина підкрадається до мене.

— Що ти, князю, говориш? . . Не слід таке тобі казати. Ти ще не старий, тільки підупав на силах. Треба тобі відпочити та полікуватися, і знову будеш здоровий та дужий. . . Май у Бозі надію та молися, а Всевишній збереже тебе нам іще на многі літа. Що ж ми будемо діяти без тебе? . .

— Молюся, молюся, владико. Але знаю, що довго вже не проживу. Здоров'я моє вельми підупало.

— Що ж кажуть ескулапи?

— Лікують. Напувають різним зіллям. Кажуть перебувати якнайбільше на свіжому повітрі. Як бачиш, я й сиджу майже щодня тут, у саду. Але все таки чую, що з кожним новим днем мені не кращає, а гіршає. . .

Князя перебив голосний, владний гомін великого соборового дзвону. На його голос підвівся також і старенький єпископ Косьма.

— Вже йдеш, владико? — звівся князь і собі.

— З молебнем мене ждуть, князю. Післязавтра я знову навідаюсь до тебе. Не забудь дати Іпоколонуві сіє похвальне слово, щоб записав його в літопис, — нагадав єпископ іще раз князеві, потім зробив над ним знак хреста, а князь поцілував його руку. Підтримуваний попід руки двома биричами, покликаними князем, владика Косьма пішов поволеньки подвір'ям до колісниці з нетерпеливо гарцюючими прудконогими скакунами, яким водій Гринько ніяк не міг дати собі ради.

Гудів повагом дзвін, і його розголосся неслося розкотисто по цілому Галичі.

Десь далеко-далеко поза Дністром почали несміливо збиратися дощові хмаринки. Вони скупчувалися, розсипалися, густішали і спроквола залягали на обрїях широким низькуватим валуном, у якому почали глухо постогнувати громи й переморгуватися блискавиці.

»Буде дощ« — подумав князь.

Він іще раз уважно прочитав похвальне слово. Був задоволений із настоювання єпископа, щоб воно було записане в літопису Галицької Волости, щоб майбутні покоління читали про галицького князя Ярослава Осьмомисла, який не раз відкривав київські ворота й підпирав угорські гори своїми полками. . .

Треба вислати котрогось із тіунів до Києва, щоб там дізнався, хто це написав таке похвальне слово. Мабуть, завтра поїде туди тіун Микола, бо й так є діла до київського князя. Та ще треба послати гінців до Ярослави, нехай приїжджає, щоб іще раз міг побачити її та своїх онуків. . .

Міркування князя перебив прихід стольного печатника Гордині, який, низько кланяючись, підходив до нього. Мав у руках чи не цілий оберемок різних паперів.

— Ого! — усміхнувся князь кволо. — Ти вже знову прийшов до мене із množеством справ. Ну, сідай, — показав рукою на крісло. — Давай їх сюди. . . Тут підписувати треба чимало. . . Перо маєш? От і добре.

Князь почав уважно перечитувати різні грамоти, веління й жалоби.

— На цій грамоті приклади мою велику печать, — сказав по хвилині стольному ябетникові. — Стривай, що це знову за справа? — зупинився князь довше над дрібно записаним папером, зморщив чоло, й Гординя вже знав наперед, що він відмовить галицьким купцям, які жалілися, що в Перемишлі наклали на них більше в'їзде, ніж було дотепер.

— Не збіднюють, — міркував князь голосно. — А ти вишли гінця з листом до посадника Ігоря в Перемишлі й запитай його, що то за причина. А це, — переглядав князь папери далі. — Стривай, що хоче боярин Турович?

— Проситься на службу до тебе, ясний князю.

— Котрий же це Турович. Коли мене пам'ять не милить, є двох Туровичів. Один сидить у Гологорах, а другий — у Залукві.

— Олекса Турович із Гологорів — це дядько цього ж молодого боярина, — пояснив Гординя.

— Ага! Так це син старого Івана Туровича. . .

— Якого ти, ясний князю, скарав на горло за королу проти тебе, — докінчив стольний печатник.

Князь замислився.

Стольний печатник почав упорядковувати папери, які лежали на округлому мармуровому столику, і знечев'я натрапив на похвальне слово. Прочитав його крадькома й від приємного здивування високо підвів свої брови.

— Що, подобається тобі? — запитав несподівано князь.

— Навіть дуже, ясний князю, — почервонів ізлегка стольний печатник. Йому стало ніяково, що прочитав рукопис, не спитавши дозволу в князя.

— Написав гарно, що й казати, — похитав князь головою. — Що я зробив, те зробив, але вже не зроблю того, чого цей книжний чоловік від мене сподівається. . . Запізно вже, — скривився він і почав хрипко кашляти. — Може, мій син завершить те, чого я не зміг. . .

І знову глибоко замислився.

Стольний печатник почав тривожитися. Князь хворіє. . . Не дай, Боже, його смерти, що станеться тоді в Галичі? . . . Почав відганяти від себе тривожні думки, які настирливо лізли в голову.

— На чому ми зупинилися? — спитав князь і заглибився в папери. — Ага, це справа молодого Туровича. Що ж, у моїй землі син не відповідає за злочини батька. Він був іще малим хлопцем, коли батько підняв проти мене меч. За те його постигла справедлива кара. Але коли син хоче йти до мене на службу, то гаразд. Виклич його до Галича. Хочу побачити цього молодика.

Поклавши ще кілька підписів на грамотах і веліннях, князь відпустив стольного печатника і втомлено закрив очі. Відчув як сильно болить і ние все тіло. »Зле зо мною« — подумав і вдихнув глибоко у свої

зболілі груди п'янкий аромат буйного квітіння, вслухався у пташине щебетання, яким аж повнився розлогий княжий сад. У ньому пореється садівник, дід Яро. Діда Рися вже давно немає в живих. Помер і стольний печатник, боярин Глід, якого заступив Гординя. Князь вдоволений із нього й міркує, що Олег ладитиме з Гординею. І знову скривився з болю. Ох, чому так дуже щемить серце? . .

До князя навшпиньках підійшов покладник Василь і пригадав, що йому слід іти до одпочивальні й полежати часину. Ескулапи вимагали, щоб князь кожного дня по полудні полежав спокійно на одрині годинудві, й щоб тоді ніхто його не турбував ніякими ділами.

В одпочивальні покладник зняв із князя його черевії і вкрив легким рядном. Погомонів іще хвилинку із князем про се й те, а потім, бачачи, що князь замкнув очі, вийшов нечутно.

В ній стало тихо-тихесенько.

Князь заснув. . .

І приснився йому дивний, тривожний сон. . .

Мчить він на коні м'якотравними лугами, дрімучими чагарниками, доріжками, що тягнуться серед піль, закосичених зеленим збіжжям, і заїжджає в луг, на якому ростуть могутні велетні-дуби, розкидається на шовковій траві пишноквіття, й тихесенько дзюркоче вода в потічку, захищеному серед високої трави.

Зупиняє коня й розглядається довкола. Це місце йому дуже знайоме. . . Де й коли він тут був? . . Що робив? . . Думає напружено й аж скрикує. Це ж те саме місце, де він уперше зустрівся з Настасею. . . Ось тут вони сиділи над потічком. . . Тут він держав її в обіймах і цілував чудові голубі очі. . . »Настасю, — кричить він розпучливо. — Де ти, кохана моя? . . Прийди до мене, щоб я хоч раз іще тебе побачив! . .«

Шумлять журливу пісню дуби дідугани. З-за них виїжджає на чорному коні Настася. Під'їздить до нього, зупиняє коня, і він допомагає їй зіскочити із нього. Але чому в неї такі сумні очі й холодні уста? . . Хо-

дять по лузі, над потічком. Настася йде, наче й не торкається землі. Усміхнися ж, Настасенько, як колись...

Нагло Настася біжить до свого коня й уже летить вихром із лугу. Жене конем за нею... Куди? Не знає... Ніч... Горять дома... Всюди стогони, зойки і крики... Кров... Летять вулицями страшні розвирені вершники... Серед них на коні зв'язана Настася. »Рятуй!...« — чує її розпучливий крик. І кидається з мечем на вершників. Дзвенить криця... Ллється кров... Щось страшенно розколуює йому голову, й він провалюється у страшну чорну прірву...

Темрява. Але він живий. Ось іспроквола починає ясніти, й він бачить мов крізь тумна великі товпища народу, боярів, озброєної челяді...

Костир... На ньому Настася в довгій білій сорочці, прив'язана ланцюгом до стовпа.

Спалахує вогонь. Він чує зойк і стогін його любшої Настасі, але не може зрватися їй на порятунок, бо прикутий грубими веригами до кам'яної стіни. З розпуки він ударяє щосили головою об глуху, мовчазну стіну.

І знову страшна, темна ніч...

Чи він живе?!... Мабуть, що так... Зникає все...

Він у теремі.

У своїй одпочивальні... Лежить на одрині. Несподівано до одпочивальні входить Настася. Така ж, якою бачив її вперше у своєму житті. Вона простягає до нього руки, й він чує її ніжний голос: »Иди до мене, мій любий Ярослав!...« Зривається з одрини й підходить до Настасі, але в тій же хвилині вона зникає. »Настасю!... Наста...« — кричить князь і прокидається весь облитий потом, стривожений докраю.

Прокинувся й сів на одрині.

Немає сумніву, що це був віщий сон. Із засвітів вічного життя приходила до нього Настася і кликала його йти з нею.

Знає. Його коньчина вже близька.

Подібного роду віщий сон мав його покійний бать-

ко, князь Володимирко, перед своєю наглою смертю. Правда, він не прив'язував до сну великої уваги. Розповів про нього своїй дружині, княгині Євдокії, і Ярослав добре пам'ятає, що батько сказав: »спиться та й сниться«. Того ж таки дня він упав мертвим на сходах церкви св. Спаса.

Відчув сильну знемогу. Поклався знову на одрину, але після такого тривожного сну не міг прийти до себе.

Так і застав князя покладник, який прийшов його розбудити. Він страшенно налякався, побачивши князя мертвецьки блілого та схвильованого, й уже хотів кликати ескулапів, та князь заперечив:

— Не треба їх. Поклич негайно до мене печатника й мого сина Олега. . . Стривай, перед тим як вийдеш, відкрий вікно. . .

Рішився сказати синові, що хоче його вокняжити в Галичі, а печатникові доручити, щоб скликав усю знать і боярську раду.

З трудом звівся з одрини й підійшов до вікна. Крізь відкриті вузькі кватирки до одпочивальні вливався запах бузку та розквітлих черешень, яблунь, груш і слив.

Князь глянув на своє знамено, яке гордо маяло над в'їздовою брамою, пробіг очима подвір'я, і його зір зупинився на хресті, що стояв на місці, де була спалена Настася Чагрівна.

— Йду до тебе, Настасенько, — прошепотіли майже нечутно княжі уста.

До княжої одпочивальні входили струбовані княжич Олег і стольний печатник Гординя.

Князь поглянув на небо, але йому стало погано, і його знепритомнілого Олег та Гординя поклали знову на одрину.

Смерть уже зазирнула у вічі могутньому галицькому володареві. . .

А тим часом із-за Дністра на Галич надтягали буревійні хмари. В них спалахували блискавки й рокотів часто весняний грім.

ВИДАННЯ СУБ-у

ДІДОВА РІПКА — ілюстрована народня казка. 1945-55	0.13
ЖУЧОК ЩЕРВАЧОК — поема для дітей з ілюстраціями.	0.20
КЛИЧ ДОБИ — д-р Д. Донцов. 1968. Стор. 128	0.65
ЛІСОВА ПРИГОДА — Л. Полтава (дитяче видання). 1958.	0.20
ЛЕБЕДИ — вірші з кольоровими малюнками для дітей. 156	0.25
МАНДРІВКА ПО УКРАЇНІ — М. Терлецький. Посібник для Шкіл Українознавства. 1971. Стор 70	0.80
МАРУСЯ — Марко Вовчок. Перевидання. 1967. Стор. 112.	0.38
ПАЛКИ ВЛИСКАВИЦІ. Вибір із творів Лесі Українки. Лондон, 1971. Стор. 194	
Проф. І. ПУЛЮЙ ВІНАХІДНИК ПРОМЕНІВ «Х» — Ю. Гривняка, 1971 р. Стор. 112	1.25
ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ — д-р Д. Донцов. 1955. Стор. 39	0.13
ПРАВОПИСНИЙ СЛОВНИК — Г. Голоскевич. Перевидання 1961. Стор. 475	£1.30
ПРИГОДИ МАРКА ЧУВАТОГО — д-р О. Воропай. 1954. Стор. 100	0.20
РОСІЯ ЧИ ЄВРОПА — д-р Д. Донцов. 1959. Стор. 59	0.20
СЛОН ПО АФРИЦІ ХОДИВ — казка для дітей. 1955.	0.20
ТУГА ЗА УКРАЇНОЮ — вірші Л. Госейка — 1971 р. Стор. 64	0.65
ТВЕРДЬ І НІЖНІСТЬ — вибрані поезії Богдана Бори. 1972	2.00
УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ (Пісенник).	1.00
УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ — д-р О. Воропай. 1952. Стор. 64	0.15
ФРАГМЕНТ ЖИТТЯ І МУК — С. Глід. 1955. Стор. 92	0.20
ХРИСТІЯНСЬКО-ФІЛОСОФІЧНА ДУМКА Т. ШЕВЧЕНКА — д-р Д. Вучинський. 1962. Стор. 256	0.75
УКРАЇНА ПІД МАРІЙСЬКИМ ПРАПОРОМ — д-ра Д. Вучинського, Лондон 1958 р.	
ЯК ПИСАТИ АНГЛІЙСЬКІ ЛИСТИ? — Лондон, 1954 р.	0.15
UKRAINE-RUS by Prof. Nat. Polonska-Vasilenko. 1964. 47 pp.	0.63
A BIOGRAPHICAL SKETCH OF PRINCE MAZERA — by T. Mackiw, Ph.D. 1966. 24 pp.	0.15

